

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt : XXVII

Sa. 105

Ocak 1963

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 9 8

B E L L E T E N

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

Cilt : XXVII

Ocak 1963

Sayı : 105

CHOU'LAR VE BU DEVİRDE TÜRKLERDEN GELEN 'GÖK DİNİ'

Dr. MUHADDERE. N. ÖZERDİM

Sinoloji Doçenti

Çin'in geniş tarihsel çağında 3000 yıldan fazla bir uygarlığın öncülerinden biri olarak, Çin'de büyük bir hanedan kurmuş olan Chou'ların (M.Ö. 1050-247) kimler olduğu meselesi çok münakaşalıdır. Chou'ların ırk bakımından Shang sülâlesi (M.Ö. 1450-1050) halkından olduklarını ileri sürenler olduğu gibi, her bakımdan Shang'lardan ayrı bir ırkla, daha ziyade bronzlariyle, harp arabalarıyla temayüz etmiş ve ailede pedersahi bir sisteme ve sonra yıldızlara, güneşe ibadet dinine sahip Türk kabileleriyle ilgili olduğunu kabul edenler de vardır. Bu teoriler üzerinde kısaca duralım :

Tarih boyunca, kuzey Çin'e her yerden, bilhassa kuzey-batıda Kansu, kuzeyde Shansi ve Shensi geçitlerinden kuvvetli kabile akınları olmuştur. Şüphesiz Chou kabileleri de Batıdan kuzey Çin'e akın etmiş ve buraya Orta-Asya'dan, istepelerden, çöllerden ve dağlık bölgelerden gelen Jung-ti kabileleri¹ ve bunların arasında Hun (Hsiung-nu) denilen Türklerle karışmışlardır. O. Franke, Chou'ların Batıdan gelmiş ve buraya akın etmiş olan diğer halklarla bilhassa Türklerle karışmış olduğunu ileri sürmekle beraber, Chou merkez halkının bu gruplardan birisine mensup olabileceği hakkında kat'i bir hüküme varamıyor².

¹ Jung-ti'ler : Jung ve Ti kabilelerinden müteşekkildir. Ve akrabadırlar. Bunların içinde Türkler ve Tibetliler vardır (Bak. O. Franke: Geschichte Des Chinesischen Reiches. Berlin 1930. C. 1. s. 38).

² Bak. O. Franke aynı kitap. c. 1. s. 19-33 ve s. 134-135.

Haloun, Chou'ların şeceresine göre³ bunların tamamıyla bir Çinli temayülü gösterdikleri, fakat bunun hakkında kat'i bir fikir ileri sürülemeyeceği gibi, filolojik araştırmaların yapılmasının gerektiği üzerinde duruyor⁴.

R. Wilhelm, şecerelerin tarihsel bir değeri olmadığına ve bu gibi efsanevi şecerelerin her zaman yaratılabileceğine işaret ederek Chou'ların, saf Çin aslından olmadığını ve bunların Türk halkı tarafından iskân edilen yerlerde yaşadıklarını ve parlak bir sülâle kurarak uzun zaman hâkim olmalarının ancak bu ırkla (Türklerle) karışmasından ileri geldiğini kabul eder⁵.

Bazı Bilginler, arkeolojik buluntulara dayanarak Chou'ların bam başka bir kültüre ve medeni tekniğe sahip olduklarını maddî delillerle göstermektedirler. Anderson, "boyalı ince keramiğin Orta Çin'in hiçbir yerinde bulunmadığını, sadece Kansu'da ele geçirildiğini" açıklamaktadır. Anderson, bu kapların üzerindeki kuş resimlerine bakarak, "Çin uygarlığının menşeinin Asya içlerinde, Tür-

³ Chou'ların şeceresine göre, Chou'ların ilk atası (5 Mitik İmparator'dan biri) Ti Ku'nun oğlu tarım kahramanlarından biri sayılan Hou Chi'dir (Hosu Tsih da denir). Hou Chi'nin annesi Chiang Yüan, Batı Chiang klanına mensuptu. Bu klan Wei vâdisinin batı bölgesine, yani T'ai ülkesine (şimdiki Chen Chou, Shensi'de) hâkimdi. Chou'lar bütün Çin'e hâkim olmadan önce, yani P'in eyaletinden çekilmeğe zorlandıktan sonra Dük Tan Fu'nun idaresinde burasını aldılar. Chou sülâlesi kurulduktan sonra da burası yine Chiang'ların hâkimiyeti altında bulunuyordu. Ve Chiang'lardan Lü Shen burasını siyasî bakımdan idare ediyordu. Bu şekilde, Batı Chiang'lar, Chou'ların doğrudan doğruya ata halkı oluyordu. Ve Hou Chi de adapte etmiş olduğu bu halkın uygarlık kahramanı olarak benimsenmişti. Dük Tan Fu'nun karısı da Chiang ailesinden olduğuna göre Chou'lar iki taraftan Chiang'lara bağlı bulunmuş oluyordu. Böylece, Hou Chi, Chou'ların kurucusu Wu Wang'dan önce Chou şeceresinde yer almış bulunuyordu. Diğer taraftan Hou Chi'nin babası Ti Ku, Shang'ların atası kabul edilen diğer oğlu Sieh yoluyla Shang'ların mitik atası sayılıyordu. Bu şekilde ikinci oğlu Hou Chi, Chou'ların atası olması bakımından, Chou'ların bir Çinli sülâle olduğu buradan çıkmıştır. Fakat mitik imparatorlar devri tarihsel vesikalara dayanmadığı için, bunun sadece bir toriden ibaret olacağı açık olarak meydandadır. Bundan başka, Chou'lar, Chiang'ların uygarlık kahramanları Hou Chi ve Tan Fu'yu kendi şecerelerinde göstermekle Shang'lar gibi üstün bir ırka sahip olduklarını anlatmak istemişlerdir.

⁴ Bak. G. Haloun: Contribution to the history of clan settlement in ancient China. Asia Major. 1924. s. 617.

⁵ Bak. R. Wilhelm: Geschichte der Chinesischen Kultur. Frankfurt 1928. s. 90-93.

kistan'da aranması gerektiğini ve göç dalgalarının bu uygarlığı önce Kansu'ya getirmek suretiyle Çin'e yayıldığını" ileri sürer⁶.

Kalgren, bu buluntuları göz önünde tutarak, "en arkaik aletlerin Honan ve Mançurya aletleri olması bakımından, bu yerlerin yerli Neolitik ve proto-Çin uygarlığına sahne olduğunu ve fakat bu uygarlık Batıda Çin ırkından olmayan ve şüphesiz Türk ırkından olan, bir halkın öz tekniğinin etkisi altında kaldığını" ileri sürer⁷.

M.Granet, "bu açıklamaların yeter olmadığı, bu halkların bünyelerinin incelenmesinin gerektiği ve bunun da henüz yapılmamış olduğundan, bu hususta kat'i bir netice ileri sürülemediği" kanaatinindedir⁸.

Conrady ve Hirth ise, Chou memleketi halkının Türk menşeli ve Chou devletinin de Çin'de ilk yabancı bir devlet olduğunu ileri sürerler⁹.

En yeni araştırmalara dayanan W. Eberhard ise, Chou'ların bir Türk kabilesi olduğunu, ailede pederşahi bir sistem getirdiklerini ve 'Gök Dininine' sahip olduklarını ve kültürlerinin Yang Shao kültürüne çok yakın olduğunu kabul eder¹⁰.

Biz bu teori üzerinde durarak bu husustaki bilgimizi genişletelim.

Takriben M.Ö. 2500 yıllarında Çin'de tek bir devlet ve tek bir uygarlık şekli görülmeden önce, ayrı ayrı yerli kültürlerin ve çeşitli halkların yaşadığını görüyoruz. Tesbit edilen bu 6 yerli kültürden birisi kuzey-batı yani, proto-Türk kültürüdür. Bu bir avcı kültürdür ki, sonradan çoban kültürü olmuştur. En önemli hayvanları at idi. Evleri yuvarlak çadırdı. Dinler gökle ilgili astral bir karakter taşımakta idi. Bu kültürün merkezi Kansu, Shensi ve Batı Shansi idi.

⁶ J. G. Anderson: Preliminary report on archaeological research in Kansu (Memoirs of the Geological survey of China. Peking 1925. series A. N. 5. s. 43-44).

⁷ Bak. M. Granet: La civilisation Chinoise. Paris 1929. s. 72.

⁸ Bak. M. Granet: aynı kitap. s. 73.

⁹ Bak. Haloun: Aynı kitap. s. 617.

Krause: Geschichte Ostasien. Göttingen. 1925. s. 67.

¹⁰ Bak. W. Eberhard : Çin tarihi. Ankara 1947. s. 33-35

: A history of China. London 1950. s. 25-27.

: Early Chinese cultures and their developments (from the Smithsonian report for 1937) s. 556.

Bu kültürü taşıyanların bu günkü Türklerin ataları olduğunu tesbit edebiliyoruz ¹¹.

Neolitik devirde (M.Ö. 2000) bu muhtelif 6 kültürün birbiriyle karışmasında iki önemli kültür meydana gelmiştir. Bu kültürlerden birisi, kuzey-batı Honan'da 'Yang Shao' kültürüdür ki, beyaz, kırmızı ve siyah renkli çanak-çömlekleriyle göze çarpar. Bunların en güzelileri Kansu ve Honan'da bulunmuştur. Üzerindeki örnekler hayalidir. Bazılarında tabiatı temsil eden resimler vardır. Şekilleri itibarıyla Çin'in diğer çanak-çömleğine hiç benzemez. Bu kültür daha ziyade Wei nehri vâdisinin geçit bölgesinde gelişmeğe başlamış ve bütün kuzey ve hattâ Çin in en batı bölgesinde yani, Türkistan sınırına kadar yayılmıştır. Eskiden bu bölgelerde Tibet kabileleriyle Türk kabileleri karışmış olarak yaşıyorlardı. Moğollar varsa da tesirleri pek az olmuştur. Türkler kuzeyden gelip geçit bölgesindeki nehir vâdisinin zengin otlaklarına yerleşmişlerdi. Tibetli kabileler ise dağlarda koyun sürülerini otlatmakla geçiniyorlardı. Buradaki kültürde daha ziyade Batı Kültürünün unsurlarını rastlıyoruz. Zira Batıda Yang-Shao kültürünün ortadan kalkmasıyla bu bölgelerde Batı kültürünü taşıyanların yani, Türk ırkına mensup halkların hâkim bir duruma geçtiklerini görüyoruz ¹².

Diğer kültür ise, kuzey-doğuda (Honan-Shantung) meydana gelen 'Lung-Shan' kültürüdür. Bilahassa Li adlı üç ayaklı kaplarıyla temayüz eder. Çanak-çömlekleri siyahtır. Bu kültürün sahipleri Shang'ların ataları olmuştur.

1600 tarihlerinde bu iki kültür yani, Yang-Shao ve Lung-Shan kültürleri birbirleriyle temasa geçiyor ve birbirlerinden birçok unsurlar alıyor. 1500 tarihlerinde ise buralarda küçük küçük beyliklerin teşekkül etmekte olduğunu görüyoruz. Bunlar savaşçı devletlerdi ve Doğu ile devamlı olarak savaş halinde idiler. Bunlar Türk kavimlerine has olan askerî bir teşkilâta sahiptiler ve dinleri 'Gök Tanrısı" kültünü içine alan 'Gök Dini' idi.

Bunlar, 1100 tarihlerinde Batıda diğer küçük kavimleri de içine alan kuvvetli bir askerî devlet kurdular. Kültürce değilse de askerî

¹¹ W. Eberhard: Çin tarihi. s. 17.
A history of china s. 7-8
Early Chise cultur. s. 517-520.

¹² W. Eberhard: Çin tarihi. s. 21.
A history of China s. 12.

bakımdan Doğudaki devletten üstün idiler. Ve pastoral bir göçebe geleneğine sahiptiler. Hükümdar tabakası da Türk kabilelerinden¹³. İşte 1050'de bütün kuzey Çin'e hâkim olan bu halk Chou devletini kurdu. Kendinden kuvvetli olan Doğu kültür ile (Shang kültürü ile) karışarak gerçek Çin uygarlığını meydana getirdi. Bu şekilde Türklerin Çin uygarlığının yaradılışında büyük hisseleri olmuştur diyebiliriz¹⁴

Chou'ların etnik kuruluşundan başka devlet teşkilâtı, cemiyet hayatı ve nihayet dinleri yakından incelenecek olursa Shang'lara aralarındaki fark daha açık olarak görülür.

Chou'larda Cemiyet Hayatı :

a— Aile :

Bu devirde Çin'de aile anlamı çok geniştir. Birkaç kuşak devam eder. Aynı evde otururlar, aynı eşyayı kullanırlar. Ailede baba egemenliği mutlaklıktır. Babadan sonra büyük oğul onun yerini alır. Ananın rolü ikinci derecededir. Anaya babaya sadakat en önemli bir kuraldır. Dinî, siyasal ve sosyal bir ödevdir. Aileye sadakatsizlik eden çocuklar ölüme mahkûm edilir veyahut en ağır cezaları görür. Kardeşler de birbirlerine bağlı olmalıdırlar. Ağabeyler kardeşlerine karşı iyi davranmalıdırlar. Aksi takdirde, kiralık kanunlarına göre ceza görürler ve aslâ affedilmezler¹⁵.

¹³ Bak. W. Eberhard: Eski Çin kültürü ve Türkler. DTCF. Dergisi 1943. say. 4. s. 26. : Early Chinese cultures. s. 526

Shang'lar esas itibarıyla ziraatçı idiler. Büyük arazi yerine küçük topraklardan mürekkep bir teşkilâtı vardı. Bunun yanında pek az olarak ehli hayvan ve domuz beslerler, av avlarlar, buğday yetiştirirlerdi. Pirinç yetiştirip yetiştirmedikleri hâlâ münakaşalıdır (bak. Creel. Birth of China, s. 86). İpekli kumaş bu zamanda yapılmıştır. Fakat ilk Chou devrinde de ipekten pek çok defalar bahsedilmiştir (bak.

Legge: The Shü King. S. 228-229.)

¹⁴ Shang sülâlesi zamanında en eski Chou kiralığı orta Shansi'de Wei vâdisinin batı bölgesinde idi. Burası büyük Shang sitesinin yüz mil güneyinde ve 500 mil batısındadır. Chou'lar burada uzun müddet kalamadılar, doğuya çekildiler ve Pin denilen (şimdiki Pin Chou) yere yerleştiler. Daha sonra Sarı Nehrin sahillerini işgal ettiler. Sonra, Türklerin zorlaması ile Chou'lar ihtiyar Dük Tan Fu idaresinde Pin'den hareket ederek Liang Shan dağlarının Tsih- Tsü nehirlerini geçerek Chou platosu üzerinde K'i Shan'ın güney eteklerine yerleştiler. Hükümet merkezini burada kurdular. İşte Chou'lar adlarını buradan almışlardır (bak. Shih-Ching 3.1.3. 2-3. 4.1, 5. Ve G. Haloun. aynı kitap. s. 600).

^{15.16} Bak. Creel: The Birth of China. London 1936. s. 304-305.

Aileye bağlılık çok kuvvetlidir. Neticede bu intikama yol açmıştır. Babasını öldüren bir oğul öldüreni bir düşman kabul ederek onu öldürmekten çekinmez. Bu nesiller boyunca devam edip gitmiştir. Ahlâkçılar ve filozoflar da intikamı en yüksek bir ödev olarak anlatmışlardır¹⁶.

Evlenmeler :

Halk arasında evlenmelere dair bilgi yoksa da aristokratlar arasındaki evlenmelere dair Shih-ching ve I-li de bilgi bulabiliyoruz¹⁷.

Evlenmeğe namzet bir kızın evine bir kaz gönderilir. Bu bir evlenme teklifidir. Eğer kaz kabul edilirse, ruhlar, evlenme gününün ne zaman olması gerektiği sorulur. Tâyin edilen günde damat bir arabaya binerek gelinin evine gider. Gelin kendi arabasıyla onu beklemektedir. Törenen sonra damat, gelinin arabasına biner, arabacının yanına oturur. Bir müddet gittikten sonra tekrar kendi arabasına biner ve gelini takibederek kendi evine giderler. Gelin ancak ertesi gün damadın ailesiyle tanışır. Bundan sonra ziyafetler verilir. Üç ay sonra gelin kocasının atalarına takdim edilir ve kurban törenlerinde yer alır. Normal olarak ölünceye kadar beraber yaşarlar. Biri ölürse, diğeri evlenebilir. Boşanmalar vardır. Boşanma sebebi, aileye itaatsizlik, kısırlık, yalancılık, hırsızlık, hastalık ve çok konuşma gibi kusurlardır. Eğer kadının yeri yoksa, zengin ise veyahut damadın ailesinden biri gelini koruyorsa gelini boşamazlar. Boşanma için mahkemeye gitmezler, bunu erkeğin kendisi yapar. Erkekler birkaç kadın alabilirler. Birinci kadın daima hâkim durumdadır. Her istediğini yapabilir. Hattâ ikinci hanımı öldürmeğe bile cesaret edebilir¹⁸.

J. Leğge: The Shoo king, or the book of Historical Documents. London 1865. s. 392-393.

Shang'larda da aile bağları çok sıkıdır. Bu atalara tapınma ile daha da sağlamlaştırılmıştır. Ailesine kötülük yapanlar herkes tarafından nefretle karşılanacağı gibi ruhlar tarafından da cezalanırdılar. Ailesine bağlı olan ise hayatta mükâfalandırıldığı gibi öldükten sonra da sunakta şerefli yeri alır.

Baba egemenliği kuvvetlidir. Daha sonraları ana egemenliğinin hâkim olduğu görülmüştür (bak. Laturette: The Chinese, their history and culture. New York. 1946. s. 40).

¹⁷ Evlenmelere dair Shang devrinde pek bilgi bulamıyoruz. Fakat bu devirde poligaminin var olduğuna ve kıralların birkaç kadınla evlendiklerine dair fal kemiklerinde kayıtlar vardır (bak. Creel. Aynı kitap. s. 131, ve s. 290).

¹⁸ Bak. J. Steele: The I-li or Book of Etiquette and Ceremonial. London 1917 s. 18-41. Creel: aynı kitap. s. 290-291.

Kadınların öğrenim yapmadıkları bahis konusu edilirse de birçoklarının Shih-ching'i (Şiir kitabı) okuyabildikleri malûmdur. Kadınların devlet işlerine karışmamaları istenmiştir. Fakat birçoklarının tavsiyeleriyle kocalarını felâketlerden kurtardıkları ve hattâ doğrudan doğruya devlet işlerine karıştıkları görülmüştür. Bronz yazılarda, kraliçelerin, kocaları savaşa gittiği zaman iktidarı ellerine aldıkları bilinmektedir¹⁹. Fakat, buna rağmen Çin cemiyetinde kadın üstün bir mevkie çıkamamıştır.

Eğlence hayatı :

Tarihî kayıtlar²⁰, bize birçok bayramlardan bahseder. Bunların çoğu dinî bayramlardır. Bunlar arasında mahsul için yapılan bayramlar çok önemlidir. Sonra av ve hattâ savaş da bir nevi spor ve eğlence sayılır. Savaşta ok ve yay kullanıldığı için ok atma müsabakaları da önemli sayılır. Bu münasebetle büyük ziyafetler verilir ve eğlenceler tertip edilir. Devlet Başkanları, devlet memurları, arkadaş ve akraba arasındaki ziyafetle de bu eğlenceler arasına girer.

Ziyafetlerde yemek yerken hasır üstünde oturdukları, çöpistik yerine bir nevi çatal bıçak kullandıkları bilinmektedir²¹. İçki olarak bir nevi likör kullanırlar. Daha önceleri likör sadece kurban törenleri için kullanılmış. Aristokrat sınıftan başka halk da içki kullanır. Fakat içip herhangi bir kötülük yapmamaları için halka içki sınırlandırılmıştı²².

Müzik aristokrat sınıf için büyük bir eğlence sayılıyordu. Dinî törenlerden başka ziyafetlerde de müzik önemli bir yer tutuyordu. Profesyonel müzisyenler vardı. Telli aletler, bir nevi bambu flüt, davul ve çan gibi aletler vardı. Müzisyenler çok sevilir ve saygı görürdü. Hattâ büyük mevkilere bile geçmişlerdir. Bunların ekseriyeti kördü²³.

¹⁹ Creel: Aynı kitap. s. 287.

J. Legge: The Shih king, or the Book of Poetry. London 1871. s. 561.

²⁰ J. Legge: The Shih king. s. 233. ve s. 295-296 J. Steele: aynı kitap. s. 51-73

²¹ J. Legge: The Shih King. s. 253-255

²² J. Legge: The Shih King. s. 399-412

²³ Bak. Creel: Aynı kitap: s. 330-331

Shang'larda eğlence hayatına ait bilgimiz yoktur. Yalnız aristokrat sınıf arasında ok atma müsabakaları yapıldığı bilinmektedir (bak. Creel. aynı kitap. s. 144).

b— Devlet teşkilâtı :²⁴

Chou sülâlesi askerî bir zafer neticesi kurulduğu için, hükümet de askerî kurallara göre kuruldu. Arazi hükümdar ailesine yardım eden yabancılara ve askerî şeflere taksim edildi. Bunun neticesi büyük feodal beylikler meydana geldi. Kıraldan sonra en yüksek mevki bu beylere verilmiştir. Bunların yanında, araziyi süren aşağı tabaka, yani halk vardı. Bunların durumu köle, esir derecesinde idi. Böylece ortaya iki sınıf çıkmış oluyordu. Birisi irsi aristokrat sınıfı idi ki, bunlara Shih (orta çağ Avrupasındaki şövalyeler gibi) deniliyordu. Diğer sınıf ise toprağı süren, efendisi için savaşan, basit bir şekilde yaşayan halk tabakası idi. Bundan başka bir de köle sınıfı vardı. Bunlar ya savaş esirleri veyahut büyüklerine karşı gelen kimselerdi.

Zamanla Chou idaresinde büyük bir değişiklik oldu. Yep yeni bir teori meydana geldi. Hükümet arkasında bir ordusu olan kimseler tarafından değil, sadece halkın faydası için çalışacak hükümdarlar tarafından idare edilecekti. Hükümetde mevki almış olanlar asker değil, fakat bilginler olacaktı. Böylece bir memur sınıf meydana geldi ki, bu Mançu sülâlesine kadar (1644-1911) devam etmiştir.

Daha sonraki devirlerde Konfüçyüs'ün koyduğu prensiplerle bu memur sınıfı kültür bakımından çok gelişmiş ve devlette en değerli unsurlar haline gelmiştir ve devlet hizmetinde önemli rolleri olmuştur. İmparatorların emirleri bu memurlar tarafından yazılırdı. Hükümdar beğendiği tarafları kabul eder, beğenmediklerini çıkarırdı. Bu bilgin memurlar prenslere özel öğretmenlik görevini de üzerlerine almışlardı. Onları istedikleri gibi yetiştirirlerdi. Bu memurların çoğu da halk arasından gelmişlerdi.

Bu memur sınıfı, halkın selâmeti için savaşı daima reddetmiştir. Asker olmadıkları için memleketlerini genişletmek isteğini de duymuyorlardı. Lükse düşkün feodal beylerin konforlu hayat da onları ilgilendirmiyordu. Kendilerine mahsus orduları da yoktu. Hü-

²⁴ Shang'larda tam mânasiyle bir feodal sistem yoktu. Zira merkezi kuvvet geniş değildi. Memleketin uzak bölgelerinde imparatoru dinî bir şef olarak tanıyan bağımsız beylikler vardı ki, bu derebeylik sisteminin eski bir şekli olduğu düşüncesini ortaya çıkarıyor. Bu devirde muhakkak ki, bir aristokrat ve bir de aşağı sınıf vardı. Shang devletinin başında bir imparator (Ti) bulunurdu. Bunun devlet idaresinden başka dinî yani, baş papaslık görevi de vardı. İmparator öldükten sonra iktidar büyük kardeşe, sonra küçük kardeşe ve sonra da oğula geçerdi.

kümdarlarına karşı gelmek tehlikesini de göstermiyorlardı. Onların gayesi, halkın refahını sağlayacak şekilde memleketi idare etmeğe yardım etmektir. Böylece bu sınıf Çin'de daima büyük bir sempati kazanmıştır.

Bu memur sınıfın dışında tüccarlar, sanatkârlar vardı. Sanatkârlar, derebeylerin verdikleri işleri yani, silâh, araba ve elbise yapıyorlardı. Şehirlerde yaşıyor, köylülere nisbetle daha iyi hayat sürüyorlardı. hattâ büyük ziyafetlerde bulunuyorlardı. Tüccarlar ise daha serbest şartlar altında yaşıyor ve çok zengin oluyorlardı. Fakat bir rütbe alamıyorlardı.

Arazi bu devrin en büyük serveti idi. Nazari olarak toprak kırala ait idi. Kıral hizmetlerine mukabil tâbilerine bunu dağıtırdı. Ve istediği zaman da bunu geri alabilirdi. Arazi sahibi mahsulün çoğunu alır ve pek azını, geçinecek kadarını işçilerine verirdi. Bu arazi 9 bölüme ayrılmıştı. Etraftaki 8 kare içindeki tarla birer aile tarafından sürülüyordu. Ortadaki tarla ise bu 8 müşterek aile tarafından beraberce bakılıyordu. Bu şemanın o zaman kat'i olarak uygulanıp uygulanmadığına dair elimizde bir delil yoktur²⁵.

Chou'lar devrinde anayasa yoksa da birçok eserler arasında bir devlet anayasasına yarayacak birçok dokümanlar bulabiliyoruz. Bunlardan Chou-li (Chou'lara ait törenler) Li-chi (törenlere ait kayıtlar) ve hattâ Shih-ching (Şiir kitabı) en önemlileridir. Burada daima kapalı olarak eski kırılların yapmış oldukları iyi işler ele alınmıştır. Tenkitler de daima, eski kırılların yollarından ayrıldıkları ve onların kanunlarına aykırı hareket ettikleri şeklindedir. Çünkü eski kırıllara karşı gelmek demek, felâketi üzerlerine çekmek demektir. Yani, eski kırılların davranışlarının genel ifadesi, kanûnî hükümler derecesinde idi diyebiliriz.

Cürümler için muayyen ceza müeyyideleri yoktu. Genel olarak cezalar şunlardı : Kulakları, burnu, ayakları, parmakları kesmek, tahta boyunduruğa koymak, kazığa çakmak, diri diri sıcak suya atmaktı. Ceza olarak ya mâdeni para veyahut silâh veriliyordu²⁶. Fakat bu cezaların büyük memurlara uygulanmadığı görülüyor.

²⁵ Shangl'larda da arazi kıral tarafından hizmetlerine mukabil olmak üzere asilzadelere taksim edilirdi. O burasını istediği gibi idare eder, vergisini toplar ve icap ederse muayyen bir miktarda devlete verirdi.

²⁶ Bak. Creel: Aynı kitap. s. 353-354

Bir hükümdar ve büyük bir memur daima haklı görülürdü. Bir kimseyi öldürmüş olmaları bile cürüm sayılmazdı. Bu şekilde bu devirde meşru sayılabilen ve otomatik olarak bütün yüksek ve aşağı, zengin ve fakir tabakaya uygulanan bir kanun anlamı yoktu.

c— Edebiyat :²⁷

Chou'lar devrinde pek çok kitap yazıldığı, çoğunun kaybolmuş bulunduğunu bronz yazılardan anlıyoruz. Bu yazıların arasında şiir, hikâye, buyruklar, mektuplar, andlaşmalar ve tarihî kayıtlar önemli yer tutar. Bunlardan başka Chou'ların ilk devirlerinde yazılan klâsik dokümanlar da bize Chou hükümdarlarının kendilerinden önce gelmiş kırılların hayatını ve yaptığı işleri inceleyen yazılardır. Bu eserler şüphesiz genç prenslere ileride devleti idare ederken ne şekilde davranmaları gerektiğini gösteren en iyi örneklerdir. Sonra, feodal beylerin hergünkü davranışlarını teferruatıyla tesbit eden analler vardır. Bunlar bize eski Çin tarihi hakkında çok mufassal bilgi vermektedir.

Chou'ların bronz yazıları Shang'lar kadar mükemmel değilse de konuları bakımından enteresandır. Bilhassa bronz kaplardaki yazılar çok önemlidir. Bu devir için çok değerli olan ve büyük bir sanat eseri olarak kabul edilen bu kaplar kırıllara ve yeni evlilere hediye edilirdi. Üzerine, 'yeni geline pek çok erkek çocuk sahibi olması' sözü yazılırdı. Bu kaplar aynı zamanda kurban törenleri için de kullanılırdı. Kap muayyen bir 'ata'ya ithaf edilirdi. Ve buna mukabil ondan birşey istenirdi. Genel olarak 'onbinlerce uzun ömür' formülü yazılırdı. Bundan başka iki derebeylik arasında savaşlar ve andlaşmalar bu kaplar üzerine kaydedilmiştir. Sonra burada tarihî olaylar da anlatılmış ve bunlara ilâve olarak ahlâk hikâyeleri, törenlere ait olaylar ve felsefe görüşleri de kaydedilmiştir²⁸.

²⁷ Shang'lar devrinde 'Fal Yazıtları' yegâne literatürdür. Bunlar kaplumbağa kabuğu veyahut sığır kemiği üzerine yazılmış kısa yazıtlardır. Fakat bunlardan başka kırılların adlarını gösteren listeler vardır ki, tarihi kayıtlar yerine geçmektedir.

²⁸ Bak. Creel aynı kitap. s. 262-263

Shang'ların bronzları çok dekoratiftir. Üzerlerinde ejder, öküz, su aygırı, yılan, koyun, ağustos böceği ve kuş gibi hayvan resimleri vardır. Bunlardan başka T'ai T'ieh (devin maskesi) denilen bir şekil vardır. Bu iki kulaklı, iki gözlü, iki boynuzlu ve bir sorgucu olan bir hayvan başına benzer. Hemen hemen bütün Shang bronzlarında yazı yoktur. Nadiren bir-iki kelime bulunur. Bunlar da okunamamıştır. Bir klan, bir aile veyahut bir şahsın adı olabilir (bak. Creel. s. 124).

Bu bronz kapların en güzelleri muhakkakki kurban törenleri için kullanılmıştır. Zira gündelik için toprak kaplar kullanıldığı kazılar neticesi anlaşılmıştır.

ç— Din :

Shang sülâlesine ait dinî bilgimiz az ise de Chou devri her bakımdan zengin sayılır. Bronzlardaki yazılar bize ilk dinî dokümanları vermektedir. Burada atalara, ruhlara, tanrılara ne şekilde sunular verildiğine dair ve uzun ömür veyahut bereket için yapılan dualara ait bölümler vardır.

Chou'ların tanrıları arasında en önemlisi Shang-ti veya T'ien'dir. Çin kaynaklarında pek çok defa rastlanan bu Shang-ti ve T'ien menşei ve mâna bakımından birbirinden farklıdır²⁹. T'ien kelimesinin en eski şeklinin ne olduğu malûm değildir. Bunun üzerinde birçok teoriler ileri sürülmüştür.

Giles, "T'ien'in en eski çağlarda bir 'adam' şeklinde yazıldığına, zira o zamanlarda prehistorik bir artistin 'T'ien' kelimesini ancak bir insanı temsil etmek için çizebileceğine işaret ederek, bu şeklin üç ayaklı kaplarda, çanlarda ve M.ö. 6-7'inci yüz yıllardaki yazılarda görüldüğünü ve sonra kafanın bir çizgi halini aldığını ve kolların da başa paralel olarak düz bir hat şekline gelmiş olduğunu ifade eder ve T'ien'in gök, hava gibi mânaları da içine aldığını, fakat zamanla bu kelimenin 'Tanrı' anlamında resmedilmiş olduğunu,, ileri sürer³⁰.

Creel; "T'ien'in Chou devrinde bir 'adam' şeklinde gösterildiğini, daha sonraları gerek bronzlarda ve gerekse edebiyatda kullanılmaya başlandığı zaman bu şeklin gelişmiş ve bu günkü 'T'ien' şeklini almış olduğunu ileri sürer. T'ien'in orijinal mânasının ise 'büyük adam' yani, kuvvet ve nüfuz sahibi bir kimse olduğu fikrindedir. Ona göre, bu terim hükümdarlar ve kırıllar için kullanılmıştır. Ve sonra, ölünce aynı kimselere verilen bir ad, 'büyük ruhlar' ve buradan buldukları yer yani, 'Gök' anlamını içine almıştır. Böylece 'gök' fikri önce büyük ruhların oturduğu yeri gösteren bir sembol şeklini almış, sonra 'Büyük Ruh' yani, 'gök ve şahsi olmayan ve hükmeden, tanrı' fikrini doğurmuştur³¹."

²⁹ Shang-ti için bak. M. Özerdim: Çin dininin menşei meselesi ve dinî inançlar. Belleten. C. XXVI. sayı. 101. Ocak 1962 s. 83-87.

³⁰ Giles: Religions of ancient China. s. 30

Soothil: The three religions of China. London 1929. s. 122-123.

³¹ Creel : aynı kitap. s. 342-343

Grube, "T'ien'in 'gök' anlamında kullanıldığı gibi 'Tanrı' mânasına da geldiğini ve bu kelimenin evrenin, devletin ve insanların mukadderatına hâkim bir yapıcının karşılığı olduğunu,, ileri sürer³².

Soothil'e göre T'ien : "En eski rejimde bir okul çocuğu ilk defa 'büyük bir adam' cümlesini yazar. Bu 'T'ien'in parçalanmış bir şeklidir ki, şahsi bir tanrıdan ziyade, şahsi olmayan gök anlamına gelir. Ekseriya Shang-ti'nin yerine vekil olarak kullanılmıştır. T'ien veya gök, genel manada ilâhi bir ide olarak kabul edilmiştir. Ruhlar onun yardımcılarıdır. İmparator ve halk ona yaklaşabilir. Bu ilk devirlerde böyle olduğu gibi bu gün de ona sunular sunulmaktadır³³.,,

Conrady ise "T'ien'in eski devirlerde bir 'Tanrıça' olduğu,, fikrindedir³⁴.

W. Eberhard, "T'ien'in güneş tanrılı bir Gök Tanrısı olduğu,, fikrindedir³⁵.

Çinli filozoflardan Fung Yu-lan, Çince kaynaklara dayanarak "T'ien'in 5 farklı mânası olduğunu tesbit etmiş ve bunlardan fiziki T'ien (yani gök) den başka hükmeden, idare eden antropomorfik bir Ti'en'in var olduğunu,, kanaatine varmıştır³⁶.

Chuan-tzu Wei'ye göre "T'ien insan ve güneş şekillerinden mürekkeptir". Yani güneş şahsileştirilmiştir³⁷.

Wu Ta-chang ise, T'ien'i "insanın üzerinde bir şey" şeklinde bir açıklama yapmış ise de, bu paleografik noktai nazara göre ele alındığında ciddî bir teori olarak kabul edilemez³⁸.

Çince kaynaklarda T'ien pek çok defalar geçer. Biz bunlara dayanarak T'ien hakkında daha geniş bir bilgi edinebiliriz. Bu kay-

³² Grube: Religion und kultur der Chinesen L. Libzig 1914. s. 28

³³ Bak. Soothill: Aynı kitap. s. 124 ve s. 129-135

³⁴ Bak. Bruno Shindler: The development of the Chinese conception of supreme beings. Asia Major. Hirth Anniversary volume, London. s. 301. Not 22.

³⁵ W. Eberhard. Çin tarihi. s. 67

³⁶ Fung Yu-lan, Çince kaynaklarda Tien'in aldığı mânaları şu şekilde tesbit etmiştir: 1-Maddi veyahut fiziki T'ien, yani Gök. Bu daima yer (Ti) ile beraber geçer (T'ien Ti). 2—Hükmeden ve idare eden T'ien (Huang T'ien Shang-ti). 3 Fatalistik T'ien. Ming anlamanın yerine geçer. İnsanların kontrol edemediği insan hayatını ve olayları ifade eden Tiene'dir. 4 Tabiatı ifade den T'ien. 5 Ahlâki T'ien. Evrenin ilk ve en yüksek prensibidir. (Bak. Fung Yu-lan: A history of Chinese philosophy (çeviren. Derk Bodde. Peiping. 1937. s. 31)

^{37,38} Bak B. Schindler: Aynı makale. s. 301.

naklarda T'ien teriminin kullanılış şekilleri ve aldığı mânaları şu şekilde tesbit ettik:

Shu-chung — II.2.20 : “T'ien yere felâketler gönderir.”

— II.2.2 ‘ O (T'ien) faziletle harekete gelebilir.”

— II.3.6 : “T'ien cemiyetteki düzeni (ölçüleri) tesbit etmiştir.” “O, faziletliyi bilir, mücrimleri cezalandırır.”

— “II.2.21 : “T'ien faziletli insanların dualarını duyar.”

— IV 5(3). 1 : “T'ien şefkatli değildir.”

— IV. 5 (1). 2 : “T'ien onun faziletini gözlüyor.”

— IV. 6.2 : “T'ien'in verdiği şans devamlı değildir.”

— IV. 9.3 : “T'ien kötü insanları gözetler.

— V. 1 (2). 7 : “T'ien benim halkım gibi görür, halkım gibi duyar.”

— V. 1 (2), 1.3 : “T'ien kötü işlerin kokusunu duyar”.

— V. 14,5 : “T'ien artık duymuyor.”

— V. 1,1,7 : “T'ien aşağıdaki insanları korur ve onlar için prensler ve öğretmenler yaratır.”

— V. 4,2 : “O, görünmez T'ien aşağıdaki halka iyilikler gönderir.”

— V. 18,6 : “T'ien bu işlerde halk için iyi bir önderdir.”

— V. 18,17 : “T'ien 5 yıldanberi beklemektedir.”

— V. 16,10 : “T'ien, doğru ve akıllı kimselere uzun ömür verir.”

— V. 1,2,3 : “T'ien insanları sever.”

— V. 1,1,11 : “T'ien insanların isteklerine boyun eğer.”

— V. 1,2,5 : “T'ien prensiplerle idare eder.”

— V. 7,9 : T'ien insanlara refah verir, halka yardım eder.”

— V. 7,19,13 : “T'ien prenslere yardım eder.”

— V. 7,13 : “T'ien değişmez.”

— V. 10,- : “T'ien soyut bir kader (Ming) verir.”

— V. 12,10 : “T'ien verdiği şansı geri alabilir.”

— V. 16,16 : “T'ien'e itimat edilmez.”

— V. 27,21 : “T'ien halka yardım eder.”

— V. 28,2 : “T'ien şiddetle cezalandırır.”

— V. 27,12 : “Memurlar T'ien'in çobanları gibidir.”

Shuh-chung — I.4 : “Gökten gelen Ming büyük değerdir.”

- I.5 : “T’ien’den gelen kader(Ming)devam etmez.”
- I.7 : T’ien’in yaptığı ne duyulur ne koklanır.”
- II.1 : “T’ien korur.”
- II.4 : “T’ien dünyayı gözetler.Onları canlandırır.”
- II.5 : “T’ien insanları doğurur.”
- II.6 : “O (T’ien) lûtuflarda bulunur.”
- II.1,7: “T’ien şahsi bir varlıktır, madde değildir.”
- III.1 : “O (T’ien) yere felâketler gönderir.”
- III.2 : T’ien kızdığını gösterir.” “O insanları

aydınlatır.”

- III.3 : “T’ien beni doğurdu.”
- III.7 : “O (T’ien) yere ölüm ve felâket gönderir.”
- IV.I(1): “T’ien’in büyüklüğü takdir edilmiştir.
- IV.I(3): “Oj’un (T’ien) yolu açıktır.” ‘O, lütufkârdır. Kırallar gönderir.”
- IV.I(1): “T’ien büyük dağları yarattı.”
- IV.3 : “O, (T’ien) yere refah gönderir.” “O kırallara oğlu gibi muamele eder ve ona nazırlar gönderir.”³⁹

Kuo Yü : ‘94 yıl (Yüeh Yü II. 1).

“Gök (T’ien) insanlara yol gösterir. Kutsal insanlar kendilerini ‘Gök’ ile düzenlerler. İnsan kendisinin üreticisidir. Gök ve toprak ona şekil verir. Kutsal insanlar ise onu geliştirir ve mükemmelleştirir.”⁴⁰

Tso Chuan: M.Ö. 524 yıl (s. 671):

“Gögün yolu uzak, insanların ise yakındır. Ona (Göge) erişemeyiz, şu halde Onu bilmekte ne mâna var?”⁴¹

Lao-tzu (Tao Te Ching’den):⁴²

Bölüm V : “Yerle gök (T’ien) lütufkâr değildir.”

³⁹ Shu-ching: Belgeler kitabı. Tarihî ve felsefî mahiyette, halka hitaben verilen demeçleri içinde toplar (m.ö.600).

Shih-ching: Şiir kitabı. Konfüçyüs tarafından yeniden düzenlenmiştir (m.ö.600).

⁴⁰ Kuo Yü’de (Derebeyliklere ait söylevler. M. Ö. 5-7 yüz yıl) T’ien daha ziyade idare eden bir T’ien anlamına gelmektedir.

⁴¹ Tso Chuan (M.Ö. 5 yüz yıl. Tarihî olayları anlatmaktadır). Burada T’ien fiziki gök anlamından başka yine idare eden gök anlamına gelmektedir.

⁴² Burada T’ien daha ziyade tabiatı içine alan bir T’ien’dir.

Tao Te Ching: Toizm felsefesinin esaslarını anlatan Lao-tzu’nun eseridir (m. ö. 600) (bak. M. Özerdim: Taoizm, “Tao Te Ching” Ankara 1945)

Bölüm VI : “Esrarlı dışının çıktığı kapıyaya gökle (T’ien) yerin başlangıcı denir.”

Bölüm VII : “Gök (T’ien) engin, yer uçsuz bucaksız.

Bölüm XXV : “Gök ve yer meydana gelmeden önce karışık ve tamam olan birşey vardı. Sessiz ve şekilsiz olarak duruyordu. İnsanlar kanunlarını dünyadan örnek alarak yaparlar. Dünya gökten (T’ien) gök de Tao’dan alır.”

Bölüm XXXII : Gök (T’ien) yer karşılıklı olarak birleştiği zaman Kan-lu (tatlı çiy-iylik alâmeti) meydana gelir.

Bölüm XXXIX : Gök (T’ien) onu (tao’yı) elde edince saf, top-
rak onu alınca sağlam olur. Eğer gök saf olmasaydı çoktan bozulurdu.”

Bölüm LIX : “İnsanları idare ve göğe (T’ien) hizmet için yu-
muşaklık kadar büyük birşey yoktur.

Bölüm LXVII : “Gök (T’ien) birşeyi kurtaracağı zaman onu sevgisiyle korur.”

Bölüm LXXIII : “Gök (T’ien) kızdığı zaman bunun sebebini kim bilecek?”

Bölüm LXXVII : “Göksel Tao’nun yolu bükülen bir yay gibi değil midir? Göksel Tao çok olan şeyleri azaltır, az olan şeyleri çoğaltır.”

Bölüm LXXIX : “Göksel Tao’nun herkese karşı bir sevgisi yok-
tur. Daima iyi olan insanlarla beraberdir.”

Bölüm LXXXI : “Göksel Tao faydalıdır. Zarar vermez.”

Lun Yü — VI, 22 : “T’ien içimde olan fazileti yarattı.”

Lun Yü — IX, 11 : “Tien’i aldatabilir miyim?”

Lun Yü — XIV, 37 : “T’ien’e karşı bir şey söyleyemiyorum.
T’ien beni bilir.”

Lun Yü — XVII, 19 : “Gök (Tien) konuşur mu? Dört mevsim zamanını tamamlar. Yaratıklar meydana gelmekte devam eder. Fakat Gök (T’ien) birşey söyler mi?”

Lun Yü — XX, 3 : “Göğün buyruklarını bilmeden büyük ve üstün insan olmak mümkün değildir.”⁴³

Mo-tzu— Bölüm XXVI : “Zengin olmak ve şeref kazanmak isteyen bir kimse göğün emrine (T’ien) itaat etmelidir. Göğe itaat

⁴³ Lun Yü (Konfüçyüs’ün konuşmaları M. Ö. 500): Burada T’ien, idare eden, hükmeden, ve herşeyin üstünde olan bir varlıktır.

eden kimse daima mükâfatlandırılır. Göğe itaat etmeyenler daima cezalandırılır.”⁴⁴

Meng-tzu-1.2.3 : “T’ien’den korkmamalıyız. Onda neş’e bulmalıyız.”

Meng-tzu— IV.I.7 : “T’ien’e itaat zenginliği, itaatsizlik ise sefaleti doğurur.”

Meng-tzu— V.1.5 : “T’ien değerli kişileri ortaya çıkarır.”

Meng-tzu— VI. 1.1 : “T’ien’e hizmet etmek, tabiat kanunlarına göre yaşamak demektir.”

Meng-tzu— VI. 2.15 : “T’ien insanları ızdırıp ve güçlüklerle terbiye eder.”

Meng-tzu— XI. 1.15 : “T’ien insanlara zekâ ve bunu doğru yolda kullanmak için kuvvet verir.”⁴⁵

Hsün-tzu— Bölüm XVII: “Gök (T’ien) daimî ve muntazam olarak faaliyettedir. İnsan ile gök arasındaki farkı anlayan kimse akıllı bir insandır. T’ien mevsimleri yaratır. Tabiattaki bütün değişiklikler bilinir, fakat bunların görünmez kaynakları görülemez. İşte bu T’ien’dir.”⁴⁶.

Chou’lar devrinde yazılmış olduğu kabul edilen diğer kaynaklara bakacak olursak, burada da T’ien kelimesinin birçok mânaları içine aldığı görülür⁴⁷.

Shang Sung : Shou’lar devrinde yazılmış bir şiir kitabıdır. Burada T’ien 5 defa geçer. ‘Gök’ mânasındadır.

T’ang Shih : Bu kitabın üslûbu daha ziyade Batı Chou’ları devri üslûbuna benzer. Burada ‘Göğe “ibadet” felsefesine yer verilmiş olduğunu görüyoruz. Burada “T’ien herşeyi yapar, en büyük hâkimdir. Hükümdarları tâyin eder ve azleder” şeklinde pasajlar vardır.

To Fang : Chou Dükünün yazdığı bir kitaptır. Dük burada şöyle diyor: “Ti (Tanrı) Hsia kırıllarına ihtar etti. Fakat Onlar

⁴⁴ Mo-tzu (Mo-ti): Aynı adı taşıyan kitabında Mo-tzu, T’ien’i, Konfüçyüs gibi herşeyin üstünde bir varlık anlamında ele almaktadır (M.Ö. 479-381).

⁴⁵ Meng-tzu: (M.Ö. 372-289). Konfüçyüs’ün mezhebinin en iyi şekilde devam ettirendir. Aynı adı taşıyan kitabında T’ien bazen şahsi, bazen fatalistik, bazen de ahlâkî anlamlarda kullanılmıştır.

⁴⁶ Hsün-tzu: (M.Ö. 298-238). Felsefesi daha sistemlidir. Burada T’ien tabiatı ifade etmektedir ki, daha ziyade Lao-tzu ve Chuang-tzu’nun tesiri altında kalmıştır.

⁴⁷ Bu kitaplar için bak. H.G. Creel: Studies in early cultures. 1948. Massachusetts. s. 49-50-61 ve s. 105.

kendilerini eğlenceye verdiler ve halkı düşünmediler. Bir gün bile kendilerini Ti'ye hasretmediler ve halkın saadetini düşünmediler. Siz neden 'göğün emrini' yerine getirmek için bizim Chou hükümdarlarının yönetimini istemiyorsunuz? Yine evlerinizde oturun tarlalarınızı sürün. Neden kırallarımıza itaat etmiyorsunuz? Neden 'Göğün emrini' gerçekleştirmiyorsunuz?"

Çince kaynaklardan tesbit ettiğimiz bu misallerden görülüyor ki, T'ien sadece şahsi olmayan bir, 'Gök' değil herşeyin yaratıcısı, yapıcısı, hâkimi ve dünya düzenini kuran görünmez bir kudrettir ki, Konfüçyüs de Tien'i daha ziyade böyle düşünmektedir. Shang-ti'ye atfedilen 'Tanrı' anlamını biz aynen 'T'ien' de buluyoruz. Ve yine en eski bir konsepsiyon olarak bilinen Shang-ti ile aynı zamanda, fakat başka bir halk tarafından 'Tanrı' diye tapılıyor ve kendisine kurbanlar sunuluyordu.

Bu halk yani Chou'lar, bir sülâle kurdukları zaman 'T'ien' onların başlıca tanrıları idi. Shang'larla temas ettikten sonra, Shang kültüründen birçok şeyler aldıkları zaman, onlarda mevcut başlıca tanrı (veya en üstün hükümdar) Shang-ti'nin kendi 'T'ien'lerinin yerini doldurduğunu görünce ona da 'T'ien' adını vermekle onu Shang-ti ile identifiye etmiş oldular. Böylece Chou'lar devrinde bir tanrıya iki ad verilmiş oldu. Ve ayrı ayrı olan Huang-t'ien (Yüce Gök) ile Shang-ti terimleri birleştirilerek 'Huang-t'ien Sahng-ti, (Yüce Gök Sahng-ti) şeklinde Peking'deki 'Gök Mâbedin de' en yüce tanrıya verilen bir ad olarak gösterildi. Burada 'Gök Altarında' ona kurbanlar sunuldu.

İlk Chou devri bronzlarında 'T'ien' kelimesi bir tanrı adı olarak geçtiği, ve binlerce Shang devri bronzlarında ve fal yazıtlarında Shang-ti ve Ti'den bahsedildiği halde 'T'ien' den hiçbir şekilde bahsedilmemiştir⁴⁸. Eğer T'ien Shang'ların tanrısı olsaydı, muhakkak ki, yazılarında bundan bahsederlerdi.

Göge ibadet teorisi de Chou'ların dinlerinde yer almıştır. Shang sülâlesi zamanında bu teorinin de yer almadığını görüyoruz. Chou'lar bunu doğuyu istilâ ettikleri zaman beraberlerinde getirmişti. Chou'ların dini olan bu saf gök dini Türk kabilelerinin dinleriyle sıkı bağlantılı olduğunu, hattâ ondan geldiğini söyleyebiliriz⁴⁹.

⁴⁸ Bak. Creel: Aydı kitap. s. 105

⁴⁹ Mukayese et: W. Eberhard. Çin'in Şimal komşuları. 1942, Ankara. s. 76

İstilâcıların, yani Chou'ların beraberlerinde getirdiği bu 'Gök dininde' yıldız, ay ve güneş kültü önemli bir yer tutuyordu⁵⁰. Burada, yer yüzündeki bütün olaylar yıldızlara göre tesbit edilmişti. Gök yüzünde hareket eden herşeyin dünyadakilere ve dünya yüzündekiler de göğe tesir edeceği fikri hâkimdi. Gök kültü (göksel cisimler kültü) yüksek dereceye erişmişti. Güneş ve aya muayyen altarlarda kurbanlar veriliyordu. 12 hayvan burcunun resimleri de aynı şekilde altarlarda üzerine resmedilmişti. Sunulan göksel cisimler şunlardı : 5 seyyare. Bunlardan herbiri 5 unsurun mukabili idi. Zühre (maden), Merih (ateş) Müşteri (odun), Zühal (toprak), Utarit (su). İmparatorun tahtı kutup yıldızı olarak kabul edilmişti. Bu yıldızın etrafında gök çatısı resmedilmişti.

Bunlardan başka ayrıca rüzgâr, yağmur, güneş, yıldız, ay ve bulut tanrıları da 'Gök tanrıları' grubu altında toplanır. Bunlar dünya düzenini teşkil eden kuvvetlerdir.

Böylece, her tabiat olayı ve onun meydana getirdiği şeyler gök cisimlerinin idaresi altında olduğu inancı yerleşmişti. Fakat bu gök dini efsanelerden uzak bulunuyordu. Bilhassa hâkim tabaka bir bilgin tabaka olarak bu efsanelere önem vermeyecek kadar aydınlı. Chou'ları, Çin'deki diğer hanedanlardan ayıran en önemli özelliklerden biri de budur.

(Hsiung-nu'ların güneş ve aya ibadetleri); s. 87. (Tukyu'ların Gök tanrısına kurban vermeleri); Çin tarihi, s. 35 ve History of China, s. 37; Early Chinese cultures, s. 526. Bak. K.S. Latourette: The chinese, their history and culture s. 68.

⁵⁰ Çince kaynaklarda gök kütüne dair (güneş, ay, yıldız) pek çok pasajlar vardır:

1. Göğe, atalara ve bunun yanında güneş üzerine yemin ediyordu (Shih-ching 1. 6; XI. 3).
2. Kırıl sabah güneşini Cheng Kuei (kırmızı asâ- güneşin sembolü) ile karşılar (Chou Li. 5, 31 a. T'ien jui).
3. Güneşe ve aya kurban verirken Kuei Pi'yi (bir âsâ) özel bir sembol olarak kullanılır (Shou Li 5, 32 b.)
4. Güneşe Kiao kurbanı veriliyordu (Li Chi 8 (23) 31 1).
5. Güneşe Wang-kung'da kurban verildi. Aya Yüeh-ming'de kurban verildi (Li Chi 8 (22) 31 a. Yukarıdaki adların ne olduğu bilinmiyor. Altar veya saray adı olabilir.)
6. Ch'ai kurban töreninde güneşe, aya, yıldızlara kurban verilir (Chou Li 5, 8 b)
7. Güneşe sunular bir altar üzerinde, aya ise bir çukurda verilir (Li Chi 8 (24) 46 b. Tsih-ni bahsi).
8. Güneşe ve yıldızlara yakılı kurban verildi (Chou LI 5, 8 b).

Diğer taraftan, Chou'ların beraberlerinde getirdiği 'Gök dini' ve 'göğün emri' teorisinin Çin'de hâkim olmasıyla yeni bir konsepsiyon doğmuştu. Bu fikre göre hükümdar en büyük tanrı sayılan gök tarafından tâyin edilir ve dünyayı idare eder, halkın faydası için çalışır. Bunu yapmadığı takdirde halk isyan eder ve göğün seçtiği başka bir hükümdar gelir. Burada, halkın faydasına çalışması için gök tarafından seçilip tâyin edilmesi, hükümdarın devlet mekanizmasının bir aletinden başka bir şey olmadığını gösteriyor. Böylece 'göğü takdis' teorisi Çin devletinin temel teorisi ve hükümetinin otoritesi olmuştur. Hükümdarlarına 'Göğün Oğlu' denmesi de bunun bir neticesidir. Göğün oğlu babasına lâyük bir şekilde davranacaktı. Bu onu zalim olmaktan kurtarıyordu. Kendisinin, halkın refahı ve saadeti, adaleti için çalışacak iyi bir hükümdar olmasına yardım ediyordu. Bunun neticesi ahlâk ve fazilet dinde geniş bir şekilde yer almış ve hattâ tanrılara kurbanlar vermekten daha önemli olduğu inancı hâkim olmuştu. Bu teorinin Shang devrinde asla yer almamış olduğunu görüyoruz.

Chou'larda kurban törenleri :

Bir tanrıya veya ataya sunulan bronz kurban kaplarında ekseriya şu formül görülür: "Oğlum, torunlarım daimî bir hazine olarak bu kabı kullansınlar". Yani, yeni neslin devamını sağlamak, oğulların ve torunların onun ruhuna daimî olarak kurbanlar vermek mânâsını taşıyordu.

Bu kurban törenleri çeşitli maksatlarla yapılıyordu. Bir kısmı dinî maksatlarla veya bir zaferi veyahut diplomatik bir misyonun dönüşünü kutlamak için yapılıyordu. Bundan başka ilkbaharda ve sonbaharda da kurban törenleri vardı. Bunlar daha ziyade tarım ve takvimle ilgili idiler. Bu törenlerde verilen yiyecekler Shang devrindeki gibi idi⁵¹. Yalnız Chou'lar ayrıca hububat ve pişmiş sebze veriyorlardı⁵².

Chou'lar 6 çeşit kurban hayvanı kullanıyorlardı. Öküz, at, koyun, domuz, köpek ve tavuk. Bunlar göğe, dağlara, nehirlere, dört cihete kurban edilir ve halkın refahı için dualar edilirdi. Kurbanlık hayvanın seçimi için özel memurlar vardı. Hayvan seçmeden önce bunlar yıkanır, oruç tutarlar. Hayvanın iyi olup olmadığı

⁵¹ Bak. M. Özerdim: Çin dininin menşei meselesi. Belleten c. XXVI. Sayı 101-ocak 1962 s. 90-91.

⁵² Creel-Birth of China. s. 334.

ve rengi için fala bakılırdı. Kurban seçildikten sonra imparatora gösterilirdi. Sonra temiz bir yere konur ve ihtimamla bakılırdı. İmparator bunları dolunayda tekrar muayene ederdi. Bu arada hayvana birşey olacak olursa, bunun tanrı tarafından istenmediği ve ona bir yenisinin seçilmesi gerektiği düşünülürdü⁵³.

Bu sunuların bir kısmı da gömülerek verilir. Yakılan sunular (Fan Chai) yüksek bir yerde altar üzerinde 'göğe' sunulan sunulardır. Bunu ancak en büyük rahip sayılan imparator verebilirdi.

Göğe kurban töreninden 10 gün önce Törene nezaret edecek olan imparatorun tam mânasiyle herşeyden âri olması gerekir. Sarayından ayrı bir yerde kalır. Üç gün ziyafet ve eğlencelere gitmez.

Göğe kurban töreninden bir gün önce imparator 'Gök altlarına' bir el arabası ile gider. Yanında müzisyenler, muhafızları, saray memurları ve prensesler vardır. Geçtikleri yol boyunca bütün dükkânlar ve evler kapalıdır ve yollarda hiç kimse bulunmaz.

Tören gece yarısı başlar. Bu zamana kadar imparator Chai Kung' da (Pehriz sarayı) bekler ve dua eder, oruç tutar. Sonra tören elbiselerini giyer. Bunun üzerine göğü temsil eden güneş, ay, yıldızlar ve ejder işlenmiştir. Başında bir taç vardır. Tacın kenarına göğü temsil eden inciler asılmıştır. Arabasında süs yoktur. Sadece gökle ilgili olarak güneş, ay ve ejder şekilleri çizilmiştir. Bu da onun sadeliği sevdiğini gösterir.

İmparator gök altarının bulunduğu yere gider. İkinci terasda kendisi için sarı bir çadır hazırlanmıştır. Buraya gelir gelmez müzik başlar ve kurbanlar için ateş yakılır. Üst tarasda şunlar hazırlanmıştır: Güneyde, gök tableti bulunan bir masa. Doğuda ve batıdaki masada ise atalar tableti bulunur. Bu masaların önünde öküz, tabaklara konmuş etler, balık, sebze, buğday, şarap, meyve, ipek ve yeşim taşından yapılmış şeyler konur. İmparator üstteki tarasa çıkar ve 'Gök tableti' önünde eğilir ve sunuları sunar. Bu sırada kollar yanar ve dualar okunur. Bu tören sonra her ata'nın tableti önünde tekrarlanır. Bundan sonra kurban hayvanı ve sunular yakılır ve tören sona erer⁵⁴.

⁵³ J. Ross: The original religion of China. London 1909. s. 284

⁵⁴ Bak. H. Peters: The religions of China. Confucianism, Taoism, Buddhism, Popular belief. Peking. 1941 s. 14-15

Grube: Aynı kitap. s. 43, 76.

Li Chi. IX. 2,6.

Bundan başka güneşe sunulan sunu için sarayda, doğuya bakan bir platform inşa edilir. Ay için ise, 'gece parlaklığı' adı verilen ve batıya bakan bir çukur açılır. Yıldızlara, 'karanlığın babası' adı verilen bir altarda sunu sunulur.

Gömülü sunu (Yi) yere verilir. Bu dört köşe bir yerde, bir altar üzerinde sunulur. Yere uygun olmak için kurban hayvanının da rengi siyahtır. Bu tören yaz ortasında gündüz, sonbahar aylarında ise gece yapılır.

Bu hayvan kurbanlarından başka sunulan içkiler de önemli bir yer tutar. 5 çeşit içki sunulur. Bunlar Fan (yüzen), Li (tatlı) Chung (eski bir içki), Ti (kırmızı içki), Teng (ağır içki-koyu renkli) adlı içkilerdir. Törende her biri ayrı cihetlere konur. Bu içkiler için 9 çeşit kap kullanılır. Bunlar bambu ve tahtadan yapılmıştır⁵⁵.

Atalar kültü Chou'lar devrinde önemli bir yer tutar. Her dört mevsimde onlara sunular sunulur. Bu törenlerin saf ve samimî bir hava içinde yapılması gerekir. Bilhassa imparator ve imparatoriçe buna çok dikkat ederler. Törene hazırlanırken her ikisi de yıkanır ve oruç tutarlar. Oruç tutarken et yenmez sadece sebze yenir. Oruç 7 gün devam eder. Bu müddet esnasında atalardan başka hiçbir şey düşünülmez. Bu şekilde onlarla temas sağlanmış olur. Oruç bitince imparator atalarının odasına gider, sanki onlar orada imiş gibi onlara saygılarını sunar.

Tören hazır olunca imparator ve imparatoriçe 'Büyük Mâbede' giderler. İmparator çift ejderli bir şapka, imparatoriçe ise sülün işlemeli bir elbise giyer. Kokulu içki (Yü) yere dökülür ve ataların ruhu davet edilir. Bundan sonra kurbanı görmeğe giderler. Saray memurları onları takibeder, kurban edilecek hayvanın yiyeceğini taşırlar. Saraylı bir bayan bir kap, kraliçe de temiz su getirir. Kurbanlık hayvan sarayın bahçesine konur. Bu anda ataların da gelmiş olduğu düşünülür. O zaman çok temiz giyinmiş bir memur bir bıçakla hayvanın kulağının arkasından bir tüy keser ve sonra hayvanı keserler. Tüy ve kan atalara gösterilir. Bu zamanda Li içkisi verilir. İmparator da yağları ve böbreği keser. Bunlar, tüy ve bir parça akdarı hepbirlikte yakılır. Kalan et imparator tarafından parçalanır. İmparatoriçe de içki sunar. Bu sırada atayı temsil eden kimse de gelir.

⁵⁵ Bak. J. Ross: The original religion of China. London 1909. s. 281-282.

Çiğ et bir kaba konarak bu şahsa sunulur. Bu kişi o an için çok saygı değer bir kişidir. İmparator bu kimse oğlu bile olsa onun önünde saygı ile eğilmek zorundadır. Bu kişi sunulardan tattıktan sonra, imparator, imparatoriçe ve sonra rütbe sırasıyla memurlar yerler ve içki içerler.

Chou'lar devrinde sunu sunulan tanrılar arasında '7 tanrı' ve Ekim ilâhı en önemlileridir. '7 tanrı' şunlardır : Mutfak Tanrısı, Salon kapısı Tanrısı, Yol Tanrısı, sokak kapısı Tanrısı, Baca Tanrısı, oda kapısı Tanrısı, büyük yol ağzı Tanrısı. İmparator bu 7 tanrının hepsine, derebeyleri 5 tanrıya, büyük memurlar da 3-5 tanrıya, halk ise sokak kapısı Tanrısı ile Mutfak ve Baca Tanrılarına sunu sunarlar.

Sokak kapısı Tanrısı ılık havanın sembolüdür. Onun için Atalar Mâbedinin batı tarafında kurban verilir. Yol Tanrısı ise, kış ışığının sembolüdür. Aynı mâbedin dış tarafında sunu sunulur. Oda kapısı, sonbaharın az ışığının sembolüdür. Bütün aile buna kurban verir. Bu zamanda bütün kapılar kapanır. Mutfak ve baca ise sıcaklığı temsil eder. Buna yaz aylarında kurban verilir.

Ekim Tanrısı : İmparator her yıl 12'nci ayda buna sunu sunar. Toprağın faydalı olması, sellerin olmaması, çengiğelerin gelmemesi ve ekinlerin, otların büyümesi için bu Tanrıya dua edilir.

She : Eski bir Tanrıdır. Shang devrinde de vardı. İlk Chou devrinde 'Tarım Tanrısı' olarak tanınıyordu. She Chi olarak da bilinir. Yani, 'Memleket ve hububat' veyahut, 'Memleket ve hububatın altarı' demektir⁵⁶. Yağmur ve iyi mahsul vermesi için Tanrıya adaklar verildi. She altarı, aynı zamanda Atalar Tapınağı gibi devletin din merkezi idi. Bu Altar duvarla çevrili idi. damı yoktu. Yer ve gök olaylarına açıktı. Sarayın içinde de She Altarı vardı. Ayrıca derebeylerin ve büyük memurların da 'She'leri vardı. Buna tarlalarda kurban verilir.

Görülüyor ki, Chou'lar da Shang'lar gibi kurban törenlerine çok önem vermişlerdir. Chou'lara göre kurban törenleri bir insanın şefkat, sevgi ve sadakatının bir ifadesidir. Ve o insanın en yüksek fedakârlığını, sadakatini, sevgi ve saygısını gösterir sözleri (Hsün-tzü, bölüm 19) yüz yıllar boyunca değerinden kaybetmiyerek bu güne kadar gelmiştir.

Tapınaklar :

Chou'lardan önce tapınak yoktu ve Altar açıkta bir yerde idi.

⁵⁶ Bak. J. Ross: aynı kitap. s. 270 Creel: Birth of China. s. 337.

Chou'lar devrinde ilk defa tapınak yapılmıştır⁵⁷. Bu, Atalar Tapınağı idi. Bu tapınak bir kaç bölümden müteşekkildi. Büyük bir holü vardı. Buraya 'Büyük Hol' veya 'Aydınlanmış Hol' denir. Kurbanlar burada verilirdi. İmparator herşeyin hâkimi olduğu için 7 tapınağı vardı. Derebeylerin 5, büyük memurların 3, daha aşağı rütbedeki memurların ise 2 tapınağı vardı. Halkın tapınağı yoktu. Zira onların ataları Kuei (şeytan) idi.

Ata tapınakları imparator için memleket işlerinin merkezi idi. Askerî heyetler burada toplanır, savaşa burada çıkılır, büyük ziyafetler burada verilirdi. Elçiler burada karşılaşır ve raporlarını burada takdim ederlerdi. Evlenmeler bile burada yapılırdı.

Ataların tabletleri de Atalar Tapınağında saklanırdı. Bunlar 30 cm. boyunda ve üzerine ataların adları kazılmış tahtalardı. Mâbedin kurucusunun tableti en baş yere konmuştu. Hiçbir zaman kaldırılmazdı. Halk tabakası ise evinde bir yer hazırlamıştı. Evin büyüğünün tableti güneye doğru konmuştu ki bu da yerinden oynatılmazdı. Doğuda dedenin, batıda babanın tableti dururdu. Bu tabletler çift taraflı idi. Görünen tarafına ölenin, ölümünden sonraki adı yazılırdı. Zira kendi adı artık ev halk ve diğerleri için tabu olmuştu. Bu tarafa tableti veren oğlun adı da yazılırdı. Tabletlin diğer tarafına ölünün gerçek adı, doğum ve ölüm tarihi, gömüldüğü yer, rütbeleri varsa yazılırdı. Bu tabletlerin önüne kokular, yiyecekler içkiler ve hattâ hediyeler konurdu. Törenlerde ise burada dans edilir ve şarkılar söylenirdi. Bütün aile efradı bu tabletlerin önünde üç kere eğilir. Buradaki yiyeceklerden herkes yer ve hayır duaya katılmış olurlar.

Rahiplik diye birşey yoktur. Bunun yerine bu işlerden anlıyan memurlar, hizmetkârlar vardır. Bunlar tapınaklara bekçilik de ederler, ilâhiler yazarlar ve bunları okurlardı. Sonra âyinler tertiplerler ve hattâ kurban törenlerinde imparatora ve derebeğlere yardım ederlerdi. Fakat bunlar yine aşağı tabakadan sayılır, ve dinî meselelerde bir otorite sayılmazlardı.

Bunların dışında ruhlarla münasebet kuran kadın ve erkek büyücüler vardır. Bunlar ruhları çağırırlar, onlarla konuşurlar, geleceği söylerler ve büyü yaparlardı. Ekseriya adları kötü olarak bilinir. Büyük nüfuz sahibi olanlar pek azdır.

Bu gün bile Çin'in her yerinde bu tapınaklar büyük bir titizlikle korunmakta ve dâima huzuru, saadeti arıyan milyonlarca Çinlinin kutsal sığınağı yerine geçmektedir.

⁵⁷ Bak. J. Ross: Aynı kitap. s. 275.

BİRÜNÎ'DE GÜNEŞ PARAMETRELERİNİN HESABI

(Birûnî's Methods on Finding the Solar Parameters)

Dr. SEVİM TEKELİ

İlim Tarihi Doçenti

Güneşin eksantrisitesini ve apojenin boylamını tayin etmek için Hipparchus mevsim farklarından faydalanmıştı. Bu metot mevsim başlangıçlarının dakik olarak tesbitini gerektiriyordu. Nitekim o, çeşitli aletler yardımı ile bu noktaların rasatlarını yapmıştı. Daha sonra Batlamyüs de aynı yolu izlemişti.¹

16 ıncı asırda dönencel noktalarının rasadının zor olması dolayısıyla bu metodun gerektiği kadar tatminkâr olmadığı üzerinde durulduğu malûmdur.² Acaba ondan önce Hipparchus'dan ayrı yollar takibedenler olmuş mudur?

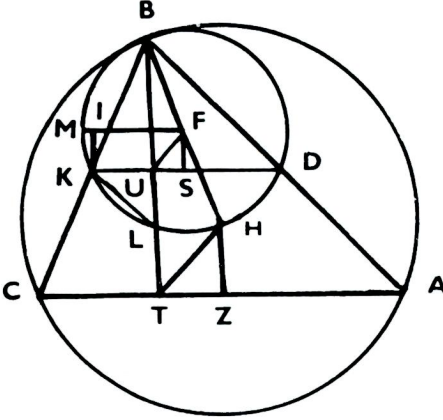
Bu sorunun cevabını Birûnî'nin *Kanun al Mas'ûdi*'sinde buluyoruz. Birûnî bu kitabının altıncı bölümünde güneşi inceler. Eksantrisitenin hesabını ve apojenin yerini eskiden beri bilinen tarzda hesapladıktan sonra, "Mevsim başlangıçlarının bilgisi ile işlemde bulunmak elde edilmesinin zorluğuna işaret ettiğimiz dönencel zamanını gerektirir."³ der. Ve şöyle ilâve eder, "Ekinoks noktalarının zıddına deklinasyonun bir günde onun (dönencelin) etrafında değişmesi, dönencellerin elde edilmesindeki zorluğu doğurduğundan, yeniler mevsim başlarındaki değişme noktalarından deklinasyon farkının, ekinoks noktalarından daha az olsa da dönencellerden daha fazla olduğu noktalara döndüler. Bunlar mevsimlerin ortaları yani sabit burçların ortalarıdır. Buldukları çeyreklerle alâkalı olarak, Kovan'ın

¹ C. Ptolemeaus, *The Almagest*. R. Catesby Talioferro tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir. *The Great Books of the Western World*. Cilt 16. S. 93-94.

² N. Copernicus, *On the Revolutions of the Heavenly Spheres*. Charles Glenn Wallis tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir. *The Great Books of the Western World*. Cilt 16, S. 659-660; J. Dreyer, *Tycho Brahe*. Edinburgh 1890. S. 248; Taki-yüddin, *Sidret ül Müntehâ, Kandilli Rasathanesi* 53a.

³ *Al-Qânûn'ül-Mas'ûdi (Canon Masudicus)* cilt II (*An Encyclopaedia of Astronomical Sciences*). Haydarabad 1955, S.656.

ortasından Boğan'ın ortasına kadar olana doğusal çeyrek, onun karşısına batısal ve Boğa'nın ortasından Arslanın ortasına kadar kuzeyssel ve onun karşısına da güneyssel çeyrek adı verilir.”⁴

Şekil: I

rasatlarla tesbit edilmiştir. Dolayısı ile AB,BC ve CA'nın kirişleri de verilmiş demektir.

İstenilen HT (eksantrisite) ve HTnin doğrultusu (apojenin boy-lamı).

HZT üçgeninin iki dik kenarı hesaplanabilirse HT buradan kolaylıkla bulunur.

$$\frac{AC}{2} - CT = TZ = \text{dik kenarlardan biri}$$

$$CT = ?$$

$$\frac{AC^2 + BC^2 - AB^2}{2 AC} = CT$$

Rasat yerini bulmak için B den AC ye dikme indirilir. T rasat yeridir. Kirişler yerine Birûnî sinüslerle hesap yapmak istediği için, çapı diğerinin yarı çapına eşit olan BKD küçük daireyi üzerinde işlem yapar.

⁴ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. S. 657.

⁵ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. S. 678-81.

⁶ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. Şekil 100.

$$HZ = 2 US$$

Diğer dik kenara gelince,

$$FS = ?$$

$$IM \cdot IF = \overline{IK}^2$$

$$IK = FS$$

$$UF = \sqrt{FS^2 + SU^2} = \text{İki merkez arasındaki mesafe.}$$

Birünî bunu takiben şöyle bir soru sorar :

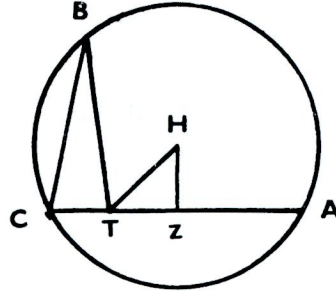
“Soru : İstenilen bu iki miktar başka yollarla da elde edilebilir mi?

Cevap: Eğer iki rasat ekliptikte birbirinin tam karşısında, üçüncüsü onların tam ortasında değil de istenilen herhangi bir yerde olursa onlar bizi gerekli neticeye ulaştırır.”⁷

Birünî bunun için üç noktanın rasadını yapar. Bunlardan A ve C noktaları karşılıklı olup B istenilen herhangi bir yerdedir.⁸

Verilen AB, BC, AC yayları.

İstenilen HT (eksantrisite) ve HT nin doğrultusu (apojenin boylamı). BCT üçgeninde (Şekil II),⁹

Şekil : II

Açı BCT = 1/2 Yay AB

BTC açısı rasatla ölçülmüştür.

BC kenarı BC yayının kirişidir.

Şu halde üçgen biliniyor demektir. Buradan CT hesaplanır.

$$CZ - CT = TZ \text{ (HTZ üçgeninin bir kenarı)}$$

Buradan HT hesaplanır.

HTZ açısı da bize HT nin doğrultusunu verir.

Bu 16'ncı asırda Copernicus, Tycho Brahe ve Takiyüddin'in kullandıkları metoda benzer.¹⁰

⁷ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. S. 681.

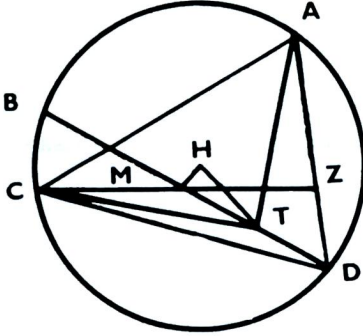
⁸ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. S. 681-82.

⁹ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. Şekil 101.

¹⁰ Bak. not 2.

Birûnî buna bir de üç noktanın hiç bir şarta bağlı olmadan seçilmesi durumunu ekler.¹¹

Şekil : III

A,B,C, rasat edilmiş herhangi üç noktadır (Şekil III)¹². Rasat yapılan yer T dir. B ile T birleştirilip uzatılır, daireyi D de keser.

ATD üçgeninde,

$$\text{Açı ADB} = \frac{1}{2} \text{ Yay AB}$$

$$\text{Açı ATD} = 180^\circ - \text{Açı ATB}$$

ATB açısı rasatla bilinir.

$$\text{TD} = I \text{ olsun.}$$

$$\text{TD}/\text{DA} = \frac{\sin \widehat{\text{TAD}}}{\sin \widehat{\text{ATD}}}$$

Buradan DA bulunur.

CTD üçgeninde,

$$\text{Açı TDC} = \frac{1}{2} \text{ Yay BC}$$

$$\text{Açı CTD} = 180^\circ - \text{Açı BTC}$$

BTC açısı rasatla bilinir.

$$\text{TD} = I \text{ olsun.}$$

Gine

$$\text{TD}/\text{DC} = \frac{\sin \widehat{\text{TCD}}}{\sin \widehat{\text{DTC}}}$$

Buradan DC hesaplanır. Böylece TD=I olarak AD ve DC kırışleri hesaplanmış olur.

C den DA üzerine CZ dikmesi indirilir.

CZD üçgeninde

$$\text{Açı ZDC} = \frac{1}{2} \text{ Yay AB} + \frac{1}{2} \text{ Yay BC}$$

DC=I olmak şartı ile DZ, C açısının sinüsüdür.

Halbuki CD aynı zamanda TD=I olarak ta malumdur. Buradan DZ, TD=I olarak hesaplanabilir.

$$\overline{\text{ZD}}^2 + \overline{\text{CZ}}^2 = \overline{\text{CD}}^2$$

$$\text{DZ} = \sqrt{\overline{\text{CD}}^2 - \overline{\text{CZ}}^2}$$

$$\text{DA} - \text{DZ} = \text{AZ}$$

$$\text{AC} = \sqrt{\overline{\text{AZ}}^2 + \overline{\text{CZ}}^2}$$

¹¹ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. S. 682-84.

¹² Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. Şekil 102.

Buradan $TD=I$ olduğu takdirde, AC nin değeri bulunmuş olur. Halbuki $Kiriş AC=Kiriş (AB+BC)$

Bu ise dairenin çapı 120 olarak hesaplanmıştır. Buradan dairenin çapı 120 olarak TD nin değeri bulunabilir. Böylece AD ve CD kırış-leri hesaplanmış olur.

Merkez olan H den BD ye bir dikme indirilir.

$$HM = \frac{Kiriş (AB + AD) - Kiriş 180^\circ}{2}$$

$$TM = Kiriş 60^\circ - TD$$

$$THM \text{ üçgeninde } \overline{TM}^2 + \overline{HM}^2 = \overline{HT}^2$$

$$HT = \sqrt{\overline{TM}^2 + \overline{HM}^2} = \text{eksantrisite}$$

Birûnî daha da ilgi çekici bir üçüncü tarz ilâve eder. Bunun tafsilâtına girmeden önce İslâmlarda şimdiye kadar pek sarîh olarak açıklanmamış bir mesele üzerinde duralım. İslâmlar bir sene süresince her gün rasat yaparak gök cisimlerinin günlük yerlerini tesbite çalışmışlardır? Yoksa bazı önemli noktaların rasatlarıyla mı iktifa etmişlerdir? Bu hususta Aydın Sayılı bize bazı kayıtlar veriyor.¹³ Bu vesikalara göre günlük rasatların yapıldığı sarihtir. Meselâ Kasıyyun Rasathanesinde güneşin ve ayın bir sene süresince rasatlarının yapıldığı malumdur.¹⁴ Cabir ibn Aflah da güneşin her günlük rasatından bahseder.¹⁵ Sonra Bircandî gezegenlerin boylamdaki hareketlerinin tesbitinde günlük rasatların gerekli olduğu fakat bunların çok teferruatlı bir iş olması dolayısı ile çeşitli gezegenlere göre bu mesafenin uzatıldığını belirtmiştir.¹⁶ Yine Kutbüddin aş Şirazî apojenin tayininde sık sık yapılmış rasatlara dayanılmış olduğunu ifade etmiştir.¹⁷

Güneşin veya diğer gök cisimlerinin günlük rasatlarından istifade ederek, İslâmlar yörünge elemanlarını yeni bir metotla tâyin

¹³ The Observatory in Islam, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, Seri VII, No. 38 Ankara 1960, S. 316.

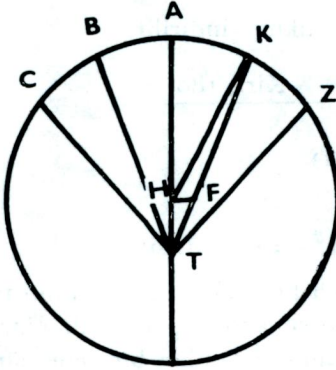
¹⁴ The Observatory in Islam. S. 316.

¹⁵ The Observatory in Islam. S. 316; S. Tekeli, *Nasirüddin, Takiyüddin ve Tycho Brahe'nin Rasat Aletlerinin Mukayesesi*. Ankara Üniversitesi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt 16, no. 3-4, 1958, S. 388, 391.

¹⁶ The Observatory in Islam. S. 317.

¹⁷ The Observatory in Islam. S. 320.

etmişler midir? Buna dair şimdiye kadar elimizde bir kayıt mevcut değildir. Birûnî'nin son misâli bu husus için gayet sarıh bir örnek teşkil etmektedir. O, güneşin bir sene süresince günlük rasatlarının güneşin eksantrisitesinin ve apojenin boylamının tâyininde kullanıldığını açıklar. Bunun için şöyle der : “Bir kimse bir sene süresince her

Şekil: IV

malûm olduğundan iki merkez buradan hesaplanmış olur.

gün güneşin meridyendeki yerini tesbit eder ve güneşin ekliptikte eşit zamanlarda kat ettiği eşit yayları seçerse apoje ikisinin arasında bulunur.”¹⁸

Buradan biz İslâmlarda hem günlük güneş rasadının yapıldığını ve bunun da yeni bir metotta kullanıldığını öğreniyoruz.

Misâl şöyledir.¹⁹ Eğer AK ve AB veya ZA ve AC yayları eşit iseler apoje bunların arasında bulunur (Şekil IV).²⁰ HFT üçgeni arasındaki mesafe ve doğrultusu da

¹⁸ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. S. 684.

¹⁹ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. S. 684.

²⁰ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. Şekil 103.

BIRÛNÎ'S METHODS ON FINDING THE SOLAR PARAMETERS

To calculate the eccentricity and the longitude of the apogee of the orbit of the sun, Hipparchus used the intervals of the seasons. Consequently, he observed the tropics and the equinoxes by using several instruments. After him, Ptolemy followed the same way.¹

In 16th Century, as it is known, the astronomers dwelt upon the dissatisfaction of this method because of the difficulty of the observations of the tropics.² Are there any astronomers who took this problem up before 16th Century? We find the answer of this question in *Al Qânun al Mas'ûdî* of Birûnî. Birûnî examines the sun in the sixth chapter of his book. He calculates the eccentricity and the longitude of the apogee of the orbit of the sun by using the old method. After this he says, "To use the beginning of the seasons requires the determination of the tropics to which we have pointed the difficulty of their observations."³ And he adds, "As the variations of declinations around the tropic, in one day, causes the difficulty of the correct determination of the beginning of the season, so, the ones who are partisans of the novelties turned to the observations of the points where the differences of the declinations are greater than the tropics. Though the differences of the declinations near the equinoxes are the greatest, in the middle of the seasons they are greater than the tropics. According to their places the quadrant from the middle of the Water Bearer to the middle of the Bull is called eastern quadrant, the oppo-

¹ Ptolemy, *The Almagest*. Translated by R. Catesby Taliaferro. *The Great Books of the Western World*. Vol. 16, pp. 93-94.

² N. Copernicus, *On the Revolutions of the Heavenly Spheres*. Translated by Charles Glenn Wallis. *The Great Books of the Western World*. Vol. 16, pp. 659-669; J. Dreyer, *Tycho Brahe*. Edinburgh 1890, P. 248; Taqî al Dîn, *Sidra al Muntahâ*. Kandilli Observatory 53a.

³ *Al-Qânûnu'l-Mas'ûdî* (Canon Masudicus) Vol. II (An Encyclopaedia of Astronomical Sciences) Edited by the Bureau from the oldest extant Mss. Under the auspices of the Ministry of Education, Government of India. Hyderabad-Dn 1955, P. 656.

ان العمل بمبادئ الفصول تضطر الى وقت الانقلاب الذى قد منا عشر الوقوف عليه

site of it western and from the middle of the Bull to the middle of the Lion northern, and the opposite of it southern.”⁴

What does he mean by these? According to the places of the observations, the two lines joining the tropics and equinoxes are perpendicular. Also the lines joining the middle points of the seasons are perpendicular. So instead of using tropics and equinoxes the middle points of seasons can be used in determination of the orbit. He calculates the parameters as follows by using the afore mentioned quadrants.⁵

A represents the middle point of the Bull.

B the middle point of the Lion.

C the middle point of the Scorpion (Figure I).⁶

The arcs AB, BC, CA are measured by the observations. Consequently chords AB, BC and CA are given. HT, eccentricity, and the direction of HT, longitude of the apogee, are wanted. If we calculate the two sides of the right triangle HTZ, the hypotenuse HT is obtained.

$$\frac{AC}{2} - CT = TZ$$

$$CT = ?$$

$$\frac{\overline{AC}^2 + \overline{BC}^2 - \overline{AB}^2}{2 AC} = CT$$

To find the place of the observation a perpendicular is drawn to AC from B.T is the place of the observation.

⁴ Al-Qānūnu'l-Mas'ūdi. P. 657.

ولما كان في تحصيل المنقلب مافيه من العسير لكنه تفاضل الميل حوله في اليوم الواحد على خلاف حاله عند الاعتدالين عدل المحدثون عن نقط التغير في مبادئ الفصول الى نقط تفاضل الميل فيها اكثر من تفاضله عند المنقلب وان كان أقل من تفاضله عند الاعتدال وتلك انصاف الفصول اعنى اوساط البروج الثوابت وليسم لحكاية وجودهم الربع الذي من نصف برج الدلو الى نصف برج الثور ربعاً شرقياً ونظيره الذي يقابله غربياً والذي من نصف برج الثور الى نصف البرج الاسد شمالياً ونظيره جنوبياً .

⁵ Al-Qānūnu'l-Mas'ūdi. pp. 678-81.

⁶ Al-Qānūnu'l-Mas'ūdi. Figure 100.

Birûnî wants to use sines instead of chords. For this reason he draws a small circle BKD which its diameter is equal to the half of the diameter of the first.

Now $FS = ?$

$$IM \cdot IF = \overline{IK}^2$$

$$IK = FS$$

$$\sqrt{\overline{FS}^2 + \overline{SU}^2} = UF = \text{eccentricity}$$

After this Birûnî asks a question.

“Question: Could these two wanted quantities be obtained by another method?

Answer: If two points of observations are in opposition in ecliptic and the third is any desired place except being in the middle of the first they cause us to reach the necessary conclusion.”⁷

Birûnî makes the observations of three points. A and C of them are in opposition and B is any desired place.⁸ Arcs AB, BC and CA are given. HT, the eccentricity and the direction of HT, the longitude of apogee are required (Figure II).⁹

In triangle BCT $\text{Angle BCT} = 1/2 \text{ Arc AB}$

The angle BCT is given by means of the observation. The side BC is given. So the triangle is given. Finally CT is calculated.

$CZ - CT = TZ = \text{one side of the triangle.}$
HT, the eccentricity is obtained from them. The angle HTZ gives the direction of HT, the longitude of apogee. This method is almost the same which was used by Copernicus, Taqî al Dîn and Tycho Brahe in 16th Century.¹⁰

Birûnî gives another example in which the points are selected without attaching any condition.¹¹

A, B, C are observed points. The place of the observation is T (Figure III).¹²

⁷ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. P. 681.

⁸ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. pp. 681-82.

⁹ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. Figure 101.

¹⁰ Note 2.

¹¹ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. pp. 682-84.

¹² Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. Figure 102.

B and T are jointed and extended. It cuts the circle at D.

In triangle ATD,

$$\text{Angle ABD} = 1/2 \text{ Arc AB}$$

$$\text{Angle ATD} = 180^\circ - \text{Angle ATB}$$

Angle ATB is given by the observation. Let TD be equal to I.

$$TD/DA = \frac{\sin \angle TAD}{\sin \angle ATD}$$

From this DA is known.

In triangle CTD,

$$\text{Angle TDC} = 1/2 \text{ Arc BC}$$

$$\text{Angle CTD} = 180^\circ - \text{Angle BTC}$$

Angle BTC is given by the observation. Again let TD be equal to I.

$$TD/DC = \frac{\sin \angle TDC}{\sin \angle DTC}$$

DC can be calculated. So the chords AD and DC are calculated as DT being equal to I.

Now, let the perpendicular CZ be drawn to DA from C.

In the triangle CZD, Angle ZDC = $1/2 \text{ Arc AB} + 1/2 \text{ Arc BC}$.

Let DC be equal to I. So DZ will be equal to the sine of the angle C.

Whereas CD is known TD being equal to I, so DZ can be obtained as TD being equal to I.

$$\overline{DZ}^2 + \overline{CZ}^2 = \overline{CD}^2$$

$$DZ = \sqrt{\overline{CD}^2 - \overline{CZ}^2}$$

$$DA - DZ = AZ$$

$$AC = \sqrt{\overline{AZ}^2 + \overline{CZ}^2}$$

The amount of AC can be obtained as TD is to I.

On the other hand, Chord AC = Chord AB + Chord BC

This is calculated as the diameter being 120. Now, we can get the value of TD as the diameter of the circle being 120. So the chords AD and CD are calculated.

Now, let a perpendicular be drawn from H to BD.

$$HM = \frac{\text{Arc AB} + \text{Arc AD} - \text{Kiriş } 180^\circ}{2}$$

$$TM = \text{Kiriş } 60^\circ - TD$$

$$\overline{HT}^2 = \overline{TM}^2 + \overline{HM}^2$$

$$HT = \sqrt{\overline{TM}^2 + \overline{HM}^2} = \text{The eccentricity.}$$

Birûnî adds another interesting method. Before explaining this let us dwell upon a problem which is not clearly solved in Islam. Did Muslims try to determine the orbits of the heavenly bodies by making daily observations through the whole year? Or were they satisfied with the observations of certain important points. In this matter Aydın Sayılı gives some decumans to us and shows that there are some records about the daily observations in Islam.¹³ For example regular daily observations of the sun and the moon were made for a whole year at the Qâsiyûn Observatory of Al Mamûn.¹⁴ Jabir ibn Aflah also speaks of daily observations of the sun¹⁵. According to Birjândî the intervals of the determinations of the planetary longitudes must be a single day.¹⁶ Qutb al Dîn al Shîrâzî suggests that the movements of apogees based upon repeated observations made in Maraghâ Observatory.¹⁷

Did the Muslims determine the parameters of the orbits of the heavenly bodies using a new method depending these daily observations? There was not any record about this. Nevertheless Birûnî's last example is a clear sign of this matter. He uses the daily observations of the sun through the whole year to determine the parameters of the sun.

He says as follows, "If a person makes the daily observations of the sun on the meridian through the whole year and chooses the equal arcs which was cut by the sun in equal times on the ecliptic, apogee is found between these two equal arcs."¹⁸

¹³ The Observatory in Islam. Publications of the Turkish Historical Society, Series VII, No. 38. Ankara, 1960, P. 316.

¹⁴ The Observatory in Islam. P. 316, S. Tekeli, *Nasirüddin, Takiyüddin ve Tycho Brahe'nin Rasat Aletlerinin Mukayesesi. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Vol. 16, No. 3-4, 1958, P. 388, 391

¹⁵ The Observatory in Islam. P. 317.

¹⁶ The Observatory in Islam. P. 320.

¹⁷ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdî. P. 684.

ايضا فن حصل له مواضع الشمس لنصف نهار كل يوم طول السنة ثم طلب قوسين من فلك البروج متساويتين كان الاوج متوسطا بينهما.

Here is the method.¹⁹ If the arcs KA and AB or arcs ZA and AC are equal the apogee is found between them. As the triangle THF is known so the eccentricity and its direction are known (Figure III).²⁰

---

¹⁹ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. P. 684.

²⁰ Al-Qânûnu'l-Mas'ûdi. Figure 103.

HIZIR BEY OĞLU SİNAN PAŞA'NIN VEZİR-İ ÂZAMLIĞINA DÂİR ÇOK KIYMETLİ BİR VESİKA

Ord. Prof. İ. H. UZUNÇARŞILI

Bundan evvel Belleten'in sene 1957 sayı 81 numaralı nüshasında tarafımdan yayınlanan “*Osmanlı tarihinin ilk devirlerine âid bâzı yanlışlıkların tashihi*”, başlıklı makalemde “*Timurtaş Paşalar, Murad Hüdavendigâr'ın Karaman oğlu Alâüddin Beyle evlenmiş olan kızının adı, Mihal oğlu Mehmed Bey'in neden dolayı Tokat kalesine hapsedildiği ve Çelebi Mehmed'in valdesinin Germiyan oğlunun kızı olmadığı*”, hakkında ve yine aynı mecmuanın 82 nci sayısında “*Çelebi Mehmed'in kızı Selçuk Hatun kiminle evlendi?*”, yazısıyla de vesikalara dayanarak tarihlerin kayıtları düzeltilmiş ve arşivdeki vesikalar incelendikçe tarihimizi aydınlatacak daha bir takım orijinal belgelerin meydana çıkacağı da o yazılarımda bilmünasebe belirtilmişti.

İşte bu cümleden olarak bu defa Topkapı sarayı arşivindeki tetkiklerim sırasında elde ettiğim bir vesikada, Fatih Sultan Mehmed'in hocası Hızır Bey oğlu Sinan Paşa'nın onun zamanında vezir-i âzam olduğuna dairdir. Yusuf imzasiyle şehzadelerden (bu sırada hayatta Bayezid ile Cem vardı) birisine gönderilmiş olan arzıda gerek devlet merkezinde ve gerek hudut ve bazı sancaklarda yapılan değişikliklerden ve tâyinlerden bahsedilmekte ve bu arada başta “*Sinan Paşa azlolunup yerine Nişancı Çelebi'yi Paşa ettiler*” denilmektedir.

Fotoğrafını koyduğum vesika suretini yazmadan evvel Sinan Paşa'nın vezir ve vezir-i âzamlığı tarihi hakkında kısaca malûmat verelim :

Tercüme-i hale dair olan eserlerle bazı tarihlerde ve şüara tezkirelerinde¹ Sinan Paşa'nın vezir olduğu gösterilmiş ise de vezir-i âzam olduğuna dair sarih kayıt yoktur. Tarihlerde herhangi bir zat hakkında vezir olmuş denilince bundan vezir-i âzam olmadığı anla-

¹ *Aşık Paşa zâde s. 192, Tâc-üt-Tevarih c. 2 s. 493, Âli s 114; Mir'ât-ı Kâinat c. 2. s. 374, Eslâf (Faik Reşad) s. 189.*

şılacağı gibi olduğu da anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Fatih Sultan Mehmed'e vezir oldu denildiği zaman yalnız vezir mi yahut vezir-i âzam mı olduğu bilinmemektedir. Eğer yeni vesika elimize geçmemiş olsaydı Sinan Paşa'nın yalnız vezir olup başvezir olmadığını zannedecektik. Ancak Şakayik tercümesinde²:

“*Pâdişah Hazretleri Sinan Paşa'yı 875 h 1470 m senesinde vezir ediniş cümhur-ü umur-ı saltanatta anımla istişâre eyledi.*”, kaydı Sinan Paşa'nın Vezir-i âzam olduğunu gösterir ise de ibare sarîh olmadığından tereddüd hasıl oluyor. *Sicill-i Osmâni* belki bu kayda dayanarak belki de başka bir kaynakta görerek Sinan Paşa'nın, Mahmud Paşa'nın ikinci defaki sadaretinden azlinde vezir-i âzam olduğunun rivayet edildiğini beyan etmektedir.

Şakayik tercümesi; Sinan Paşa'nın 881 h 1476 m de vezirlikten azlolunduğunu yazmaktadır³.

Tarihlerimize göre 881 h 1476 m de vezir-i âzamlıktan azledilen Gedik Ahmed Paşa'nın yerine Nişancı Karamanî Mehmed Paşa vezir-i âzam gösteriliyor, halbuki elimizdeki vesikada Sinan Paşa'nın azlinden sonra yerine Nişancı Mehmed Paşa vezir-i âzam olmuştur. Şu halde Gedik Ahmed Paşa Sinan Paşa'dan evvel vezir-i âzam görülmektedir.

Şakayik zeylindeki kayda nazaran⁴ 875 h 1470 m de vezir olan Sinan Paşa 879 h 1474 m de Mahmud Paşa'nın yerine vezir-i âzam oluyor; fakat bu arada Gedik Ahmed Paşa'nın vezir-i âzamlığı kayboluyor.

Elimizdeki vesika bize Sinan Paşa ile Fatih'in son vezir-i âzamu Karamanî Mehmed Paşa'nın halef, selef olduklarını göstermektedir.

Bu husustaki karışıklığı telif etmek mümkündür. Yâni Mahmud Paşa'nın ikinci defaki sadaretinden azlinde 878 h 1473 m de Gedik Ahmed Paşa vezir-i âzam olmuş ve Gedik Paşa'nın 881 h 1476 m de memur edildiği Arnavutluk seferine gitmek istememesinden dolayı azl ve hapsiyle yerine aynı senede Hoca Sinan Paşa vezir-i âzam tâyin edilmiş ve 882 h 1477 m de Sinan Paşa da azlolunarak

² Şakayik tercümesi (*Mecdi*) matbû nüsha, s. 194

³ Aynı eser, s. 194

⁴ *Mecdi* (Şakayik) 196

aynı tarihte Nişancı Karamanî Mehmed Paşa başvezir olmuştur.

Topkapı sarayı arşivinde 8164 numaralı vesika aynen şöyledir :

Âli cenablarına devlet duasın tâze ve muattar kılmaktan sonra
hazret-i âliye lâzâle âliyen حضرت عالیہ لازال عالیاً

Îlâm-ı rey-i münir olunan oldur kim şimdiki halde Sinan Paşa azlolunup yerine

Nişancı Çelebi'yi⁵ Paşa ittiler ve nişancılığını (Manisa) çelebisi dirler.

Yine Nişancı Çelebi'nin güveygüsü imiş ana virdiler⁶ ve andan sonra Ömer Beğ'e⁷

Semendire'yi virdiler. Mihal oğlu⁸ mâzul ve Mesih Bey'i kapuya⁹ gel

Didiler. Âvâze budur kim Paşalık verirler ya beylerbegilik dirler

Ve andan sonra Ayas Beğ'e¹⁰ Arnavudu virdiler Fâik Beğ'e¹¹

Nige

⁵ Nişancılıkta bulunan Karamanî Mehmed Paşa.

⁶ *Manisa Çelebisi* diye meşhur olan Muhyiddin Mehmed Efendi, kazasker ve vezir olmuş ve vesikada görüldüğü üzere kayın pederi Karamanî'nin yerine nişancı da olmuştur. İbn Kemal bu iki zat (yani kayın pederle damad) hakkında şöyle diyor:

Fatih'in "devranının ahirinde zemin gibi temkin bulcâk zaman gibi iki pür telvin ve tezviri vezir etmişti; birisi sâbika zikrolunan Karamanî ve birisi dahi Manisa Çelebisi demekle meşhurdu. İkisi dahi rüzgâr-ı zürkâr-ı nâhemvar gibi dü ruy ve tündhuy olmağın beynelenam menfurdu." Türk Tarih Kurumu yayınlarından tıbbî basım c7 s. 622 *Tacüttevarih* de (c. 2, s. 8) Sultan Bayezid'in cülûsunda Manisa Çelebisi vezaretten azlolunarak sahn-ı seman müderrisi olmuştu.

⁷ Ömer Bey, akıncı kumandanlarından olup meşhur Paşa Yiğit oğlu Turahan Bey'in oğludur.

⁸ Mihaloğlu denilip ismi yazılmayan zat uc ve akıncı kumandanlarından *Semendire* sancak beyi Ali Bey'dir.

⁹ Mesih Bey, o tarihte yâni 882 h 1477 m de Sancak beyi olup sonradan vezir ve vezir-i âzam olan zattır.

¹⁰ Ayas Bey, İkinci Bayezid'in cülûsunda Bursa muhafazasına memur iken Cem Sultan tarafından katledilen vezirdir.

¹¹ Faik Bey ümeradan sancak beyi olup beylerbeyi de olmuştur. Aşık Paşa zâde tarihinde (s 191) paşaların tesislerinden bahsederken "niyet etti., diye adı geçiyor.

Bolu'yu virdiler ve Kankuru Yiyen Süleyman Beğ'e¹² *Mora*'yu virdiler.

Ve Rakkas Sinan Beğ'e¹³ *Silisi*'yi (Silistre) virdiler ve Hasan Bey oğlu

İsa Bey¹⁴ mâzul ve hundkâr dahi devletle saraya

Girmek ister, iki kez sarayı süpürdüler. Âvâze dahi

Budur kim *Edirne*'de kışlar diler ve *Semendire* tarafını

Ömer Bey¹⁵ boynuna aldı, kâfiri geçmeğe komaya ve Anadolu

Çerisinin hali gayatte mükedderdir. *Edirne*'de ve andan sonra

Karaboğdan'a akın çağırıp Rakas Sinan Beğ'i¹⁶ gönderdiler

Basaraba'ya¹⁷ varalar, yoldaşlık ideler ve hem kazıklı

Voyvodayı¹⁸ gelür Basaraba üzerine diler ol sebepten

Akın bahâne ittiler. Baki nedir diyalüm ömr müstedam ve müs-tahkem bâd

Bendenüz

Yusuf

Vesikanın münderecatından anlaşılacağı üzere yukarıda konu mevzu olan Hoca Sinan Paşa'nın yerine, Nişancı Karamanî

¹² Kapı ağalığından çıkarak beylerbeyi olup *Inebahtı* seferine gönderilmiş ise de muvaffak olmadığını Âli yazıyor (basılmamış birinci cilt s. 103) kezâ Tacütte-varih ve Lütfi Paşa tarihi 189.

¹³ Rakkas Sinan Bey: *Amasya* valisi şehzade Bayezid'in lalası (vezir) olup *Torol* (Gümüşhane) de ve havalisini zabtetmiş vesikadan anlaşıldığına göre sonra yâni 882 h 1477 m de *Silistre* sancak beyi olmuştur. Kanunuâbad'da 893 H tarihli cami vakfiyesi vardır.

¹⁴ Maruf akıncılardan sancak beyi Hasan Bey oğlu İsa Bey, Fatih'in *Belgrad* muhasarasında, Vidin sancak beyliğinde ve Macaristan'a yapılan akınlarda bulunup 883 h 1478 de Erdel akınında şehid düşmüştür. (*İbn Kemal tarihi* c. 7. s. 466 ilâ 470-Türk Tarih Kurumu yayınlarından. *Lütfi Paşa tarihi* (matbû nüsha s. 190)

¹⁵ Yukarıda adı geçen *Semendire* sancak beyi Turahan Bey zâde Ömer Bey.

¹⁶ Yukarıdaki 13 numaralı notta zikredilen ve 882 h 1477 m de *Silistre* sancak beyi olan zat.

¹⁷ Basaraba (Layot Basarab) 1472-1476 Eflâk beyi olup Macarlarla ve Boğdan voyvodası Büyük Stefan'la geçinemediğinden Osmanlılara iltica etmiş ve hükümet Basaraba'ya yardım için *Silistre* beyi Rakkas Sinan bey'i memur ettiğinden evvelâ Boğdan üzerine akın yapılmış ve Stefan mukavemet edemediğinden *Basaraba* o sayede büyük rakibinin mağlubiyetinden istifade ile Eflâk'a girip Kazıklı Voyvoda'yı mağlup ve katletmiştir (882 h 1477 m).

¹⁸ İsmi Vlad Çepeş olan Eflâk beyi Türklerden esir ettiklerini kazıklara vurdurduğundan Türkler buna Kazıklı Voyvoda derler.

Mehmed Paşa vezir-i âzam olmuş ve anın yerine nişancılığa damadı Manisa çelebisi (Şakayik tercümesinde İbn Manisa) Muhyiddin Mehmed tâyin edilmiştir. Bu arada hudut kumandanları arasında da değişiklik yapılarak *Semendire* sancak beyi Mihal oğlu Ali Bey azlolunup yerine akıncı kumandanlarından Turahan oğlu Ömer bey *Semendire*'ye tâyin edilmiştir.

Yine vesikada görüldüğü üzere sancak beylerinden Mesih beyi vezir veya beylerbeği yapmak üzere devlet merkezine davet etmişler ve Arnavutluğa Ayas ve *Nigebolu*'ya Faik ve *Mora*'ya Hadım Süleyman, *Silistre*'ye Rakkas Sinan beyleri tâyin ederek akıncı kumandanlarından Hasan bey oğlu İsa bey'i azletmişlerdir.

Bu sırada Eflâk voyvodası Basarab, Boğdan voyvodası Büyük Stefan'la (1457-1504) ve Macarlarla geçinemediğinden onların taarruzlarıyla muvakkat zaman için tahtını kaybederek Osmanlılara iltica eylediğinden hasımları tarafından yerine, tarihlerde *Kazıklı Voyvoda* denilen Vlad Çepeş Eflâk voyvodası olmuştur (881 h 1476 m) ve az sonra Basaraba'ya yardıma tâyin olunan Rakkas Sinan Bey'in gayretiyle Basaraba tahtını elde etmiştir¹⁹.

Vesika dolayısıyla bu izahatı verdikten sonra asıl konumuz olan Hoca Sinan Paşa'nın kısa hal tercümesine geçelim:

Zamanının mütefekkir âlimlerinden olan Sinan Paşa, *İstanbul*'un ilk kadısı olan *Sivrihisar*'lı Nasreddin Hoca ahfadından Hızır bin Celâl' in oğludur. Babasının 863 h 1458 m de vefatında yirmi yaşında bulunduğu göre 16 Recep 844 ve 1440 Aralıkta *Sivrihisar* veya *Bursa*'da doğmuştur²⁰. İsmi Yusuf mahlası Sinan'dır. İbtida Edirne'de bir medresede sonra yine orada İkinci Murad'ın yaptırdığı *Dâr-ül-Hadîs* medresesinde müderris olmuş, daha sonra da Fatih Sultan Mehmed kendisini hocalığına seçmiş ve 875 h 1470 m de vezir yapmıştır.

Fevkalâde zekâ ve ihatası sebebiyle o sırada *İstanbul*'a gelen Uluğ Bey talebelerinden meşhur Ali Kuşçu'dan' talebesi Tokadlı Molla Lütfi'nin aldığı dersin tekrarlanması ile bilvasıta matematik öğrendi ve Pâdişahın emriyle astronomide Kadı Zade-i Rumî-

¹⁹ On yedi numaralı nota bakın.

²⁰ *Şakayik tercümesi (zeyl) s. 196.*

nin, Çağminî'ye yazdığı şerhe haşiye bile kaleme almıştır²¹. Fatih'in sarayda topladığı kitaplardan çok faydalandı, talebesi Molla Lütfi'yi saray kütüphanesine memur ettirdi.

Sinan Paşa, Gedik Ahmed Paşa'nın vezir-i âzamlıktan azli üzerine 881 h 1476 m de onun yerine başvezir olmuş ve 882 h 1477 m de Şakayikte sebebi gösterilmeyen bir hâdiseden ötürü azlunup vezirliği alınarak memleketi olan *Sivrihisar* müderris ve kadılığına gönderilmiştir.

Fatih Sultan Mehmed'in vefatından sonra İstanbul'a gelen Sinan Paşa'ya II Bayezid vezirliğini iâde etmiş^{21a} Gelibolu sancak beğliğinde bulunup²² 891 h 1486 m de kırk yedi yaşında vefat etmiştir²³.

Sinan Paşa'nın *تضرعات Tazarruat* namıyla meşhur, eski tâbirle Nazm-ı bedî ve nesr-i belîğ ve umumi ifade ile şaheser olan münacâtı²⁴ edebiyatımızın nesirde en nefis ve taklidi mümkün olmayan samimî ve içten gelen bir eserdir. *Tazarruat*'ın bir parçası Ebüzziya matbaasında basılmış olup tamamı ise dört nüsha olarak Nur-ı Osmaniye kütüphanesinde 2602 ilâ 2605 numaralardadır. *Tazarruat*'tan başka *Tezkire-i Evliya tercümesi* de olup bir nüshası yine Nur-ı Osmaniye kütüphanesinde 2299 numaradadır. Bu eserlerinden başka tefsir ve fıkha dair risaleleri varsa da asıl şöhreti *Tazarruat*'ındadır.

²¹ Heyetten (astronomi) Mahmud Bin Ömer Çağminî'nin (vefatı 618 h 1221 m) *الملخص Elmülehas* adlı eseridir. Bu eser Kadî zâde-i Rumî (Selahaddin Musa) tarafından şerhedilmiş ve Sinan Paşa da bu şerhe, hâşiye yazmıştır.

^{21a} 886 H 1481 M de Hükümdar olan II Bayezid bahasının bazı hükümlerini değiştirdiği sırada Sinan Paşayı'da menfasından getirterek onun vezirliğini de iade etmiştir. Bayezidin valdesi Mevbehur Hatun tarafından oğluna yazılan bir mektupta: *Hızır bey oğluua vezirlik virmişsiz, hem dahi öyle gerekti. Sizi sevenleci bizdahi severiz...* denilmektedir (*Topkapı Sarayı Arşivi No. 10288*)

²² Şakayik tercümesindeki zeyilde Bayezid zamanında *Gelibolu* sancak beyliğinde bulunduğu yazılmıştır. Belki vezirliği tekrar verildikten sonra *Gelibolu* da bulunmuştur.

²³ Osmanlı müellifleri c. 2, s. 223 ve Eyüp rehberi, İstanbul'da Eyüp'te medfun olduğunu, Şakayik tercümesiyle (s. 195) *Tâc-üt-Tevarih* c. 2, s. 250 Edirne'de ve 1310 tarihli Edirne salnamesinde *Gelibolu*'da gömülü olduğu beyan edilmiş ise de *Eyüp*'te türbe yanındaki sebilin arkasında medfun olduğu daha mevsuktur.

²⁴ *Tazarruat* veya *Münacatın*'a Hoca Sadettin Efendi "*Maarif-i Sinan Paşa*" demekle meşhurdur,, diyor (*Tâc-üt Tevarih* c. 2 s. 199)

Sinan Paşa, devrinin mütefekkir, ârif şeyhlerinden Şeyh Vefa denilen Muslihuddin Mustafa İbn Vefa'ya intisap etmişti. Bu zatın tekkesi münevverlerin toplantı yerlerindendi. Sinan Paşa hakkında bazı şüara tezkirelerinde de²⁵ epice malûmat vardır²⁶.

Sinan Paşa'nın İstanbul, Bursa ve Edirne'de 887 H 1482 M tarihli vakıfları vardı.

²⁵ Lâtifi tezkiresi, Kınalı zâde tezkiresi.

²⁶ Bu makaleyi yazarken görülen eserler; Şakayık tercümesi (Mecdi) Âli (Künhülâhbar-basılmamış birinci cild), İslâm Ansiklopedisi, (Gedik Ahmed ve Karamanî Mehmed Paşalar maddeleri), Behiştî tarihi (Uzunçarşılı-hususi kütüphanesi), Eslâf (Faik Reşad), Eyüp rehberi (Uzunçarşılı-yazma), Osmanlı müellifleri (Bursalı Mehmed Tahir, Lâtifi ve Kınalı zâde tezkireleri)

عالی ضامنیه دولت در عاقلان، و حضرت محمد صلی الله علیه و آله
 لعلم زای غیر اولاد اولدوم سؤالکد سنان پایه عول انور بینه
 نشانی چلبی نه باشه اندیار و نشانی چلبی نه ماعضا چلبی سنجی
 بینه نشانی چلبی نه کویک لایعتر لکاو و دریا و لاندن صاک عمیک
 سمندرته ویولر مهمل لوغله معدول و مسیحیک قنوبیکد
 دیدر اولان بوهرکم باشلق ویرلر بیکلر دیرلر
 اولاندن صاک لایاسر بیک آرنووی ویولر فایح بک ننگا
 بولوی ویولر و قانغورده بین سلیمان بک قورون ویولر
 و رقاص سنان بیک سلیمی نه ویولر و صن بک غله
 علمی بیک معدول و صد کار و لطف حوله سستی اییه
 کیولر مکلستر لک کر نستر لک سپور اولان دلفی
 بوهرکم اورنر قیتلر دیرلر و سمندر طرفنی
 عمر بیک بوینه الدی کافری کچی کاقویه و اناطولی
 همی سکر طال غایتلر مکتدر در اورنر و لاندن فکر
 قر بغدنه اقلین چاقوچ رقاص سنان بیک کوندرلر
 باصربیه قارلر بیلد اشلر ایدلر و هم قازقل
 و تئووتنه کلور باصربیه اوزنه ویولر اول بیدن
 اقلین بهانه ایدیلر مان سرد مالوم عرسدر لک بیک
 سنجی

Yusuf imzasıyla şehzadelerden birisine gönderilen mektup

(Topkapı arşivi 8164, Fatih zamanı H. 883)

OSMANLI DAİMÎ ELÇİSİ ALİ AZİZ EFENDİ'NİN
ALMAN ŞARKİYATÇISI FRIEDRICH VON DIEZ
İLE BERLİN'DE İLMÎ VE FELSEFÎ MUHABERATI

1797

Doç. Dr. ERCÜMENT KURAN

(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Eski Yunan ilim ve felsefesi IX. ve X. yüzyıllarda Doğu düşünürleri tarafından geliştirildiği halde, sonraları İslâm âleminin dogmatizme saplanması yüzünden medreselerde okutulmaz olmuştu. Buna karşılık, Yunan ilim ve felsefesini Arapça tercümelere öğrenen Batı dünyası, Hümanizm ve Rönesans hareketleriyle Ortaçağ İskolastiği çemberini kırmış ve rasyonel düşüncenin rehberliğinde ilerlemeğe başlamıştı.

Sultan Mehmed II.in 1453 yılında İstanbul'u fethetmesinden sonra, Osmanlı İmparatorluğunda İslâmî ilimler yanında aklı ilimlerin de önem kazandığı görülür. Bizzat Padişah yerli ve yabancı âlimleri davet ederek, huzurunda metafizik ve felsefe meselelerinin tartışmasını yaptırır. Rasyonel ilim ve tenkid fikrinin tezahürleri XVI. yüzyılda Kanunî Süleyman devrine kadar devam eder. Fakat, Osmanlı ilim çevrelerinde aklı ilimlerin yerini gitgide, İslâm dogmasından beslenen fıkıh ve kelâm gibi nakli ilimler aldı. Batıda tabiat kanunlarının keşfolunup matematik formüllere bağlandığı bu zamanda, Osmanlı âlimleri Ortaçağ İslâm ulemasının eserlerine şerhler yazmakla meşguldüler¹. Bununla beraber, XVII. yüzyıl ortasından itibaren Osmanlı düşünürleri arasında Batı ilim ve düşüncesinin değerini idrak edenler çıkmıştır. Nitekim, Kâtip Çelebi 1652-53'de *Cihannüma*'yı yazarken Batı coğrafya bilgisinden faydalanmak gereğini duymuş, Hezarfen Hüseyin Efendi de 1672-73'de *Tenkîh üt-tevârih il-mülûk*'u Batı tarih eserlerine başvurarak tamamlamıştır².

¹ Osmanlı düşüncesi henüz sistematik bir tarzda incelenmediği gibi, İslâm düşünce tarihindeki yeri de lâyıkiyle tesbit olunamamıştır.

² Abdülhak Adnan-Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 2. basım, İstanbul 1943, 122 v. d., 137. Toplu bilgi için bak. Aynı müellif, *Interaction of Islamic and Western*

Tarih ve coğrafya ilim dallarında başlayan bu bilgi aktarması XVIII. yüzyılda fen ve teknik sahalara intikal etti. Kalfazade İsmail Çınarî Efendi'nin 1772 'de Cassini'nin astronomik Zic'lerini dilimize çevirmesinden başka, logaritmanın yapılış tarzını Doğuda ilk defa açıklaması buna örnek olarak gösterilebilir³. Ancak, Osmanlı ilim çevresine mensup bir düşünürün Batı felsefesi ve geniş anlamda Batı ilmiyle ilk ihatalı karşılaşması, bugünkü bilgimize göre, aynı yüzyıl sonlarında vukubulmuştur. Gerçekten, 1797 yılında, Prusya krallığı nezdinde Osmanlı daimî elçisi sıfatıyla Berlin'e giden Ali Aziz Efendi'nin değerli bir düşünür olması bu imkânı sağlamıştır.

Ali Aziz Efendi Giridliydi ve bir süre devlet hizmetinde bulduktan sonra, büyük elçilikle Berlin'e gönderilmişti⁴. Osmanlı daimî elçisinin diplomatik faaliyeti hakkında pek az şey bilinir. 1797 Haziranı başlarında vardığı Prusya başşehirinde, 29 Ekim 1798 tarihinde âniden ölümüne kadar geçen birbuçuk yıla yakın zaman içinde, siyasî işlerden çok edebiyat ve felsefeyle uğraştığı anlaşılıyor. Türk edebiyat tarihinde Muhayyelâtçı Aziz Efendi lakabıyla tanınmasına sebep olan *Muhayyelât-ı ledün-i ilâhi* adlı hikâye külliyyatını bu sırada yazdığı gibi, Prusya'nın İstanbul eski elçilerinden şarkiyatçı Friedrich von Diez⁵ ile de felsefî ve ilmî muhaberata girişmiştir. Ali Aziz Efendi'nin edebî faaliyeti konumuz dışında kalır; fakat, von Diez ile sürdürdüğü mektuplaşma Türk düşünce tarihi için büyük önem taşır⁶.

Thought in Turkey, in T. Cuyler Young, ed., *Near Eastern Culture and Society*, Princeton 1951, 119-129.

³ Adnan-Adıvar, *Osm. Türk. İlim*, 179 v. d.

⁴ Biyografisi için bk. M. Cavid Baysun, Aziz Efendi maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, II 154-5 ve A. Tietze, Ali Aziz Efendi maddesi, *Encyclopédie de l'Islam*, Yeni basım, I 402.

Ali Aziz Ef. bektâşiliğe meyilli bir mutasavvuf olup *Varidat* adlı bir tasavvufî eserin de müellifiydi.

⁵ Biyografisi için bk. Diez (*Friedrich von*) maddesi, *Der Grosse Brockhaus*, 16. basım, III 266.

Goethe *Westöstlicher Diwan*'ı hazırlarken von Diez'in Şarkiyat konusundaki eserlerinden faydalanmıştır.

⁶ Ali Aziz Ef.'nin edebî şahsiyeti için bk. Ahmed Hamdi Tanpınar, Aziz Efendi maddesi eki, İA, II 155-6; Andreas Tietze, Aziz Efendis Muhayyelât Oriens, II 248-329.

Ali Aziz Efendi'nin Berlin'de Avrupalı filozoflarla ilmî muhabereatta bulunduğu ve onların sorularına verdiği cevapları bir risale şeklinde topladığı, H. 1268 (M. 1851/2) de İstanbul'da basılan *Muhayyelât*'ın başına konmuş imzasız önsözde kaydolunmuştur⁷. Sonraki araştırmacılar bu kaydı bir rivayet halinde ve şüphe izhar ederek tekrarlamışlardır⁸. Eski Prusya Devlet Kitaplığı Türkçe elyazmalar kataloğunda tarif olunan bir mektup külliyesi⁹, bahis konusu kaydın gerçeğe uygunluk derecesini açıklamıştır. Şimdiye kadar araştırmacıların dikkatinden kaçmış olan ve hâlen Marburg/Lahn'da kâin Westdeutsche Bibliothek'de mahfuz bulunan bu mektup külliyesinin mikrofilmli tarafımdan aldırılmıştır. Böylece, Ali Aziz Efendi ile von Diez arasında teati olunan beş mektubun incelenmesi neticesinde Osmanlı elçisinin Avrupalı filozoflarla değil, yalnız bir Batılı düşünürle ilmî muhabereatta bulunduğu ve sorulan soruların cevaplarından bir risale meydana getirdiği anlaşıldı. Bu risale kaybolmuşsa da, mahiyeti hakkında mektuplar sayesinde bilgi edinilebilmektedir.

Türkçe cereyan eden muhaberenin ne maksatla yapıldığı von Diez'in ele geçen ilk mektubunda belirtilmiştir : von Diez, Şarkiyat sahasında bilgisini artırmak gayesiyle, bazı soruların cevaplandırılmasını, oldukça acemi bir ifadeyle, Ali Aziz Efendi'den rica eder¹⁰. Buna karşılık, Osmanlı elçisi muhatabının ricasını yerine getirmekle beraber, yalnızlıktan bunaldığı Berlin'de "imrâr-ı vakte vesîle-cû" olduğunu açıklayarak, onu yeni sorular sormağa teşvik eder¹¹.

⁷ "...ulûm-ı tasavvuf ve hikemiyede mâhir ve her fende esile-i gamıza ve ecvibe-i müskite-i vâziha irâdına kadir olduğundan Avrupa hükemâsından müşâ-rünbilbenân olan baazi kesânın devr-i felekiyyat ve istakısât-ı anâsır ve tabiiyyât-ı sâireye dâir vâki olan suallerine irâd eylediği cevâb-ı hakîmânesini mahsûs risâle-güne tertib ve tahrir etmiş olmağla ..." (Ali Aziz Efendi, *Muhayyelât*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1268, Önsöz).

⁸ Krş. Baysun, *göst. yer.*; Tietze, EI², I 402.

⁹ Wilhelm Pertsch, *Verzeichniss der Türkischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1889, 476.

Bu elyazması von Diez'in çeşitli şahıslarla muhaberatının ve ona aid bazı belgelerin bir arada toplanmasından meydana getirilmiştir.

¹⁰ Westdeutsche Bibliothek, Orientalische Abteilung, Ms Diez A quart 129 (=Wd B. Ms Diez), Von Diez'in Ağustos 1797 tarihli birinci mektubu.

¹¹ Wd B. Ms Diez, Ali Aziz Ef.'nin 23 Safer 1212 tarihli mektubu.

Başlangıçta von Diez sadece dil ve gramer meseleleriyle ilgilenmişti. Fesahat ile belâgat arasındaki farkı Ali Aziz Efendi'nin uzunca bir metin halinde izah etmesi üzerine¹², zeban-âverlik ve sühan-küsterlik lâfızlarının mâna ayrılıklarını sordu ve izahını istediği terimleri liste şeklinde sundu. Osmanlı elçisi adı geçen farsça lâfızları açıkladığı gibi, harf sırasına göre tertiplenmiş olan terimlerin mânalarını da karşılıklarına yazarak listeyi iade etti¹³.

Daha sonra, von Diez ilgisini ilim ve felsefe konularına yöneltmişti. Ali Aziz Efendi'ye gönderdiği müteakip mektuplarda güneşin mahiyeti, cisimlerin cinsiyeti, dünyanın dönüş sebebi, akıl maddesinin nasıl bir şey olduğu ve elektriğin yıldırımla münasebeti hakkında aydınlanmak arzusunda bulundu¹⁴. Bu sorulardan yalnız ikincisinin, yani cisimlerin cinsiyeti ne olduğunun cevabı bilinir¹⁵. Aristo fiziği tesirinde Ortaçağ mantığıyla kaleme alınmış olan metin, XVIII. yüzyıl sonlarında Osmanlı düşünürlerinin pozitif bilgiden ne derece habersiz olduklarını göstermesi itibarıyla, incelemenin sonuna eklenmiştir.

Ali Aziz Efendi son üç soruyu rumca cevaplandırdı¹⁶ ve metni elçilik tercümanına Fransızca'ya tercüme ettirip bir risale şeklinde von Diez'e yolladı. Risaleyi bastırmak niyetindeydi; bu sebeple, onun metni gözden geçirerek gereken düzeltmeleri yapmasını uygun görüyordu¹⁷. Ali Aziz Efendi'nin bahis konusu sorulara verdiği cevaplar, risalenin kaybolması yüzünden, maalesef meçhul kalmıştır. Ancak, sonuncu soruda "elektriçito" terimiyle, muhtemelen Doğuda ilk defa olarak, elektrik kuvvetinin zikrolunuşu kayda değer. Franklin'in paratoneri 1753'de icad edilişinden kırk dört yıl sonra, bu konuda

¹² Wd B. Ms Diez, *Târif-i fark-ı meyân-ı fesahat ve belâgat* başlıklı metin.

¹³ Wd B. Ms Diez, İzahlı terimler listesi.

Bazı halk sözlerini ihtiva eden bu liste Türk dili Tarihi bakımından önemlidir.

¹⁴ Wd B. Ms Diez, Von Diez'in Ağustos 1797 tarihli ikinci mektubu ve Ali Aziz Ef.'nin 5 Rebi ül-ahir 1212 tarihli mektubu.

¹⁵ Wd B. Ms Diez, *Allah'dan gayri cümle eşya zevcdir* başlangıç ibareli metin (bk. incelemenin sonundaki Ek 1).

Ali Aziz Ef.'nin bu soruyu ayrı metin halinde cevaplandırması sebebi, risaledekileri felsefeyle ilgili kabul etmesine karşılık, bunu bir kelâm meselesi saymasıdır.

¹⁶ Ali Aziz Ef.'nin Doğu dillerinden başka rumca bildiği ve modern Batı dillerini öğrenemediği muhakkaktır.

¹⁷ Wd B. Ms Diez, Ali Aziz Ef.'nin 5 Rebi ül-ahir 1212 tarihli mektubu.

Alman şarkiyatçısı tarafından yönetilen soruyu Osmanlı elçisinin nasıl cevaplandığı merak uyandırıcı bir husustur¹⁸.

Risaleyi inceleyen von Diez tenkitlerini epeyce sert yaptı. Tatmin edici cevaplar alamadığını, Ali Aziz Efendi'ye gönderdiği mektubun baş tarafında "benim suallerime murad olduğu bir cevap ol risâlede bulamadım" cümlesiyle belirtmiş, arkasından tenkitlerini maddeler halinde sıralamıştı¹⁹. İlk olarak, von Diez, risalede ileri sürüldüğü gibi, Eflâtun'un felsefe ilmini kurmadığını, bu ilmin ondan önce de mevcut olduğunu hatırlatır. Daha sonra, felsefeyle hikmet arasında fark bulunduğu mütalâasına itiraz eder ve düşüncesini "hikmet ve feylesefet lâfzını vâkıf olmadan ikisinde sâhib-i vukuf olmak müyes-serdir" cümlesiyle açıklar. Alman şarkiyatçısı Ali Aziz Efendi'nin ilimleri bölüş tarzını da itibarî bulur, İlmin aslında bir ve bütün olduğunu savunur. Son bir nokta olarak, Ali Aziz Efendinin sandığının aksine, Yunan ve Roma felsefe okullarının Avrupa felsefesi dışında kaldığını ve bu kıtada pek çok sayıda yeni felsefe okulları geliştiğini bildirir; bunlardan "ekseri mezheb-i ahkâm-ı vehmiyyedir ki berâhîn-i akliyye ile redd etmek gayet güç gelür"²⁰.

Von Diez daha başka eksiklerin gösterilebileceği risaleyi bastırmaktan vazgeçmesini Ali Aziz Efendi'ye tavsiye etti. Tercümanın felsefe bilgisinden yoksun olması sebebiyle, risalenin fransızca metninde ilmî terimlerin yanlış kullanılmış bulunduğunu ayrıca belirtti. Zaten, Yunan filozoflarının eserlerini kendi dillerinde okuyarak öğrenmeden, onların düşüncelerini, Ali Aziz Efendi'nin yaptığı gibi, rumca yazmanın da mümkün olmadığı inancındaydı.

Osmanlı elçisi von Diez'in tavsiyesine uymuş ve risaleyi bastırmamıştır. Böyle davranmakla da, Alman şarkiyatçısını tenkitlerinde haklı bulunduğunu teslim etmiş olur. Diğer taraftan, bundan sonra muhaberat kesilmiştir. Bir yıl daha Berlin'de yaşadığı halde, Ali

¹⁸ Meleklerin kanat çırpmasından gök gürültüsü hasıl olur dediği iddiasıyla Berlin'deki Fransa elçisine iftira edildiğini belirttiğine göre (Wd B. Ms Diez, Aynı mektupta), Ali Aziz Ef. bu tabiat olayının gerçek sebebini belki de biliyordu.

¹⁹ Wd B. Ms Diez, Von Diez'in Ohtoryos (=October, Ekim) 1797 tarihli mektubu (bk. incelemenin sonundaki Ek II).

Muhayyelât'ın önsözünde açıklanan, Ali Aziz Ef.'nin "her fende ... evcibe-i müskite-i vâziha irâdına kadir" bulunduğu iddiasının (bk. not 6) mübalâğalı olduğu böylece anlaşılır.

²⁰ Wd B. Ms Diez, Aynı mektupta.

Aziz Efendi'nin von Diez ile mektuplaşmaması, belki de maruz kaldığı tenkitlere güvenmiş olmasındandır.

Von Diez Osmanlı elçisiyle muhabereye başlarken, yukarıda açıklandığı üzere, hiç şüphesiz şarkiyat bilgisini artırmaktan başka bir maksat gütmüyordu. Fakat, sonraları sorduğu sorular ve Ali Aziz Efendi'nin cevaplarına yönelttiği tenkitler, XVIII. yüzyıl Aydınlanma felsefesinin tipik temsilcisi sayılabilecek bu Alman şarkiyatçısının bir Doğulu düşünürün felsefe ve ilim konularında bilgisini yoklamak hevesine kapıldığını akla getirir²¹. Neticede, Doğu ilim ve felsefesinin tecrübe metoduna önem vermeyen, aklî spekülasyonlarla muayyen prensiplerden sonuç çıkarmağa çalışan, gerçekle ilgisi kesilmiş bir sistem olduğu tezahür etmiştir.

Ali Aziz Efendi'nin Batı düşüncesiyle temaslarından faydalanmamış olması imkânsızdır. Az sonra Berlin'de ölmeseydi, Batı ilim ve felsefesinin Osmanlı İmparatorluğu'na girişinde tesirli bir rol oynayabilirdi. Batı düşüncesi Osmanlı ilim çevrelerinde, ilk defa, ancak Mahmud II. devrinin başlangıç yıllarında, İsmail Ferruh Efendinin Ortaköy'deki yalısında toplanan "Cemiyet-i İlmiyye"de tartışma konusu haline gelmiştir²². Bu düşünce sisteminin Türkiye'de tam olarak nüfuzunu müşahade etmek için, Aydınlanma felsefesinin tesirine maruz kalan Tanzimat çağını müteakip, XIX. yüzyıl sonlarında doğacak olan Genç Türk hareketini beklemek gerektir. Türk toplumunun batılılaşmasında istenilen başarıya ulaşamamanın başlıca âmili de, muhakkak ki, Batı düşüncesinin Osmanlı İmparatorluğu'na geç girmiş olmasıdır.

²¹ Bununla beraber, von Diez eksik bilgisini tamamlamak gayesiyle şu soruların da cevaplandırılmasını istemiştir :

1. Pek az eseri Batıya intikal etmiş olan Empedocles ve Fisagor'un Arapça tercümeleri var mıdır?
2. Kuran'da adı geçen İskender Zülkarneyn Makedonyalı İskender midir?
3. Kuran manzum, yoksa mensur mu inşa olunmuştur?
4. Üzerinde Arapça 132 rakamı bulunan sikke hangi padişaha aittir? (Wd B. Ms Diez, Von Diez'in Ağustos 1797 tarihli ikinci mektubu).

²² Hakkında pek az bilgiye sahip olunan bu ilim cemiyetinin kurucusu İsmail Ferruh Ef.'nin de 1797-1800 yılları arasında Londra daimî elçiliğinde bulunduğuna işaret etmelidir.

EK I

Allah'dan gayri cümle eşya zevcdir deyu meşhûr olub ancak hükema bu söze kail olurlar mı ve kail oldukları sûretde eşyada zükûriyyet ve inâsiyyet tâbiri ne vechile çeşban olabilür ve Allahu azîm iş-şânın çifti olmadığına delîl-i akliyye ne vechiledir deyu sual olunmuş

Eşyaya erkeklik ve dişilik itlâkı birbirine mülâyenet ve mutâbakat etmeleri ciheti iledir meselâ türab yâbis ve nemâya hâhişger olub su râtib ve vücûdunda cevher-i âhara mülâkat ile kaim olmak ihtiyâciyle arza mâil olduğu için su ve türab bir zevcdir pes türab dişi ve su erkektir zîra sudan eczay-ı türabiyye olmayınca bir şey hâsıl olmaz amma cemî mevcûdat türabdan tekevvün eder ancak su ile tecemmü etmeyince türabın dahi doğurmağa kudreti yokdur ve âteş haşîn ve havâ leyyin ve ikisi dahi rikkatde müsâvi olmağın kezalik âteşin havâyâ hâhişi ve havânın âteşe meyli derkârdır pes âteş ile havâ dahi bir çifttir âteş dişi ve havâ erkektir ki âteş havâsız fiilini icrâyâ kadir olmayub âteşi bir tarafa habs edüb havâdan mahrum etdüğümüzde söner pes bu iki çiftin zevc zevce muvâfakatı gibi diğer zevc ve zevce muhâlefetleri zâhir ve âşikârdır ve çünkü cemî eşya bu anâsır-ı erbaa olan iki çiftten zühûra gelürler ol vechile cümlesi çift ve muvâfik ve zıd ve muhâlifdirler ve bu zıddiyet dahi olmasa haysiyyet-i eşya maalûm olamaz idi meselâ datlı olmasa acı ne idüğünü idrâk edemez idik ve erkeklik dişilik olmasa eşyadan şey-i âhar tevellüd edemeyüb cihanda bu güne lâyuad ve lâyuhsa eşyay-ı mütenevvia olmaz idi ki nazar olunsa cemî görinen su türab nebat hacer hayvan bu beş şeyden ibâret olub birbirinden tevellüd ve birbirine imtizâc ve birbirine zıddiyet ve muhâlefet ile bu kadar hesabsız şeyler oldu ve olmakdadır işte erkeklik ve dişilik eşyanın fâil-i ictimâ olub ol iki şeyin ceminden şey-i âhar tevellüd ettiği için tâbir-i sahîhadır

Amma Allah'ın eşi olmadığına delîl-i akliyye oldur ki çifti ola idi zıddı dahi olur idi zıddı ola idi Allah'ın ne güne şey olduğu maalûmumuz olur idi Zât-ı ilâhiyye ne makule şey olduğu maalûmumuz olmadığından ferd-i mutlak olub cevher-i maalûmeden olmadığını ikrâr ederiz eğer Allahın eşi vardır desek farazâ Allah erkek ise zühûr-ı mevcûdat dışiden olmağa mühtâc olub Allah'ın bi'l-fiil yaratmağa kudreti olmamak lâzım gelür hâlik bi'l-fiil olmayana nice Allah diyebilürüz ve eğer Allah dişi ise halk ve icâdda bir erkek feyzine müh-

tâc olmağla erkek dışıdan evvel bir fâil olur eğer ol fâil-i evvel fiiline âlim ise fâil-i sâni ilimden âtuldır fiiline âlim olmayana nice Allah diyebilürüz ve eğer sâni cins-i evvele müşâbih olmayarak şey-i âhar ise muvâfık-ı hâl ve cins olmayana nice çift ve eş itlâk olunabilir belki tamam zıddı olmak bedihîdir ve zıddı dahi olmadığı beyân olundığı vech üzere Zât-ı ilâhiyyenin mechûlümüz olduğu delîl-i katıası kil ü kale mühtâc değildir

EK II

Dostum ahabbım hazretleri

Müsâferet ve hastalık ve zarûrî husûsât cihetinden çend haftadan berü kâr-ı âhara meşgul olamayub cevâb-nâmeniz ile tehir olundum hâlâ frengî risâlenizi okuduktan sonra hâtırına ne hutûr ederdî bervech-i küstâhî ayân edelim cümleden mukaddem benim suallerime murad olduğu bir cevab ol risâlede bulamadım bundan maada mefhûmı ne ise basma olunacağına nâsîh olmam zîra sizin kerem-zât ve mekârim-sıfâtınıza lâyük değildir ki bunun gibi meseleler basma oluna tercüman elbette izhâr-ı cedd ü gayretde mübâlağa kıldı amma ehl-i dâniş olmayub ulûm ve maârif ism ü cismi bilmez iken kârger olmadı ne sizin nüktelerinizi idrâk ve münâsib elfâzımı eda etdi bu ecilden risâle-i mezkûrede râbîta ve ipi sapı eksik ve muhâlefet ve elfâz kesirdir ve hem daavâtı burhân-ı ayân ile isbât olmadı fi'l-cümle lisanlarında ruh ve madde fütûh olduğundan nâşi hükemay-ı yunandan kalma kitab okumadan anların feylesefet ve gayri ilmi rûmîcede söylenemez ve efrenciyûn tahrirâtı mütâlâa etmeyince bunların ilm ü maarifetine müteallik maddeler frengîde yazılamaz niteki(m) müs-lim ilmi mücerred anların zebân ve defâtir vâsıtası ile fehm olunur

Risâle-i merkumda derc olunan maddeler birer birer deyüvermek mümkün değildir heman baazısını istihrâc edeyim

Ne girifte yarar ki Eflâtun feylesefet lâfzı peyda etdi feylesefet dedikleri ilmi îcâd etmedi Eflâtun doğmadan mevcûd ül-cism maddüm ül-ism gibi ilm-i mezkûre dünyada maalûm idi gerek nûraniyet gerek akl-ı kâhil derler idi

Feylesefet ile hikmetin farkı var demek mübâhase-i kelâmiyyedir hikmetin mânâsı çokdur bilürüm ve lâkin hikmetin fehvâlarına gelen lâfızlar bir lisanda eksik değildir belki hikmet ve feylesefet lâfzını vâkıf olmadan ikisinde sâhib-i vukuf olmak müyesserdir ve dahi

örfen Arab birbirine halt olunmasın deyu feylesefet lâfzı lisânına ilhâk etdiler

Taksîm-i ulûm ihtiyâr-ı cüzîde olan bir şeydir ulûm beşer olsun veya onar veya ellîşer olsun bu babda her millet kendü reyini üzere-dir amma âdet-i insan ne acîb ise hakikat budur ki ind-illah ilm vâhiddir

Ehl-i üstüvâne veya revâkî ve maşayyun dedikleri mezhebler ancak Yunan ve Rûmî mabeyninde peyda olub Frengistanda sayılmaz oldu her milletin mezhepleri hesabsız ve vasfî müteferrikdir ve ekseri mezheb ahkâm-ı vehmiyyedir ki berâhîn-i akliyye ile redd etmek gayet güç gelür

Bu cümle ile siz dostumuz basmaya ne verirsiniz beni yâda götürmek rica olunur benim ki yâdigârimız mücerred gönlünüzde olsun uzlet ve ferâgatim muktezâsınca yerin içinde belürsüz kalan hubûbât gibi âlemde nâmaarûf ve bilişsiz olmak arzû ve mahzûzumdur ve dahi mâbeynlerimizde câri olan güft ü günun cümlesin gayriler gûş ede ne fayda var heman sağ ve var olasız

Ohtoryos 1797

Yeheykrat fon Dits
(Geheimrat Von Diez)

A SCIENTIFIC AND PHILOSOPHIC CORRESPONDANCE
BETWEEN AZİZ EFENDİ, THE AMBASSADOR TO
PRUSSIA, AND THE GERMAN ORIENTALIST
FRIEDRICH VON DIEZ
(1797)

By ERCÜMEND KURAN, PH. D.
(Middle East Technical University)

SUMMARY

Under the Sultans Mehemmed II and Suleyman the Magnificent, the Ottoman scholars and thinkers were familiar of the scientific achievements in Western World. But from the middle of the XVI th Century on, Ottoman scholarship sank deeply in Muslim Scholastic. Nevertheless some scholars of the XVII th Century, as Kâtip Çelebi and Hezarfen Hüseyin Efendi, realised the importance of Western science and knowledge.

Ali Aziz Efendi (d. 29 October 1798 at Berlin), the Ottoman resident ambassador sent in 1797 to Prussia, was the first Turkish thinker to get in touch with Western thought. The correspondance exchanged between Ali Aziz Efendi and the German orientalist Friedrich von Diez, found by the Author in Westdeutsche Bibliothek, Marburg/Lahn (Orientalische Abteilung, Ms Diez A quart 129) throws light on it. At the beginning, von Diez aimed only in receiving explanation about linguistic problems. But later, he asked Ali Aziz Efendi some questions concerning philosophic and scientific matters. This were on the nature of the sun, the gender of the things, the relation of the electricity to the lightning, etc... The Ottoman ambassador answered in a booklet, which is unfortunately lost. Meanwhile it is possible to have some ideas on it from von Diez's critics. This clearly shows us that the Ottoman thinker had almost no ideas on the experimental sciences and the rational philosophy of "the Enlightenment".

The Western thought has to penetrate Ottoman Empire in the XIX th Century.

دوست حجت حضرت

سافرت و خستگت و ضرورت خاصه صحت چشمتان چند هفته دنا برو کار اخره
 منتظر اولاد ایوب جواب نامه مزایه تأخیر اونددم حالا فرنگی ساله کوی او قود قد خنکوه
 خاطر سه نه خنکوه ایدردر بر وجه کستاقی عیان ایله لم جمله دن مقدم بنم
 سؤال فرمه مراد اولدوغی بر جوب اولد رساله ده بولادم بوندن ماعدا بفرمونه ایله
 جسمه اولنا چفته تا صح اولم زهر اسزک کرم ذات و مکارم صفا کنه لایق د کدر که بویک
 بوی سنه لر با صمه اولنه ترجمان آبتنه اظهار جده و غیره تک مباحثه قلدو اما اهل دانش
 او نایوب علوم و معارف اسم و جسمی بلتر ایکن کار ک اولمادو نه سنک ناکته لکنه ادراک
 نه مناسب الفاظی ادا اتدو بو اجلدن رساله مذکوره ده راجله و ایچیو صایر اکساک
 و مخالفت و الفاظ کثیر درو هم دعوات برهان ~~حفظه~~ عیان ایله اثبات اولمادو
 و الجمله لسان رسد روح و ماده فتح اولد و غنندن ناشی حکما بو ناندن قلله کتاب
 او قدمات المنک فیلسفت و فیزیک علی رو میجه ده سولینه مزه افرنجیون تحریر اراق مطالع
 آیینجه بولمک علم و معرفتته متعلق ماده لر فرنگی ده یازله مزه شته که سلم علمی مجرد
 ادیک زیان و دقا تر واسطه سولیه فهم اولتور

رساله مرقومه درج اولنا ماده لر بر بر بر دیو بیانات ممکن د کدر همان بعضی

استخراج ایتم

نه کوفته بیار که افلاطون فیلسفت لفظی پیدا اتد فیلسفت دیدلر علمی ایجاد اتد
 افلاطون دو نماد موجود الجسم معنوم الاسم کبی علم مذکوره دنیاده معاروم ایدر
 یک نوع انیت کرات عقل کاطر دیزر اید

فیلسفت ایله حکمتا فرق و زیادت مباحثه کلامیه در حکمتک معناسی جو قود در بدوم
 و لکن حکمتک فهو الزنه لکن لفظی بر لسانه اکساک د کدر بلکه حکمت و فیلسفت لفظی
 ه غیر مادن یکسنه صاحب و قور ~~حفظه~~ اولق میسر درود خرق عرفا عرب بر بر نه
 خاطر اه انجه دیو فیلسفت لفظی لسانه اطوار اتد

تقسیم علوم اختیار جزئی اولان یرشقی در علوم بشر اوسون ویا اوترو یا ایشراولسن
 بر پایه هر سنت کمنه ازشی او زده در اما عادت انسان نه تعجب ایسه حقیقت بود
 که عند الله علم واحد در

سخت‌تره ویا رواق و شایسته دید کلر من به پلر انجور یونان و رومی ماییننده
اولوب فریگستانه صایلمز اولدر هر ملتک من جیدر حسابستر و وضع منفرد
ثرو مذهب احکام و همیه ترک برا عین عقیده ایله رد ملت غایت کوچ کلور
منه ایله سزه و ستمز با صهایه نه ویر رسکز بتز یاده کتور مهمات رجا اولنور
یادگارکز مجرد کولکلزده اولسون عزلت و فراغتم صحن مقتضا سنجه یرلک ایچنده
سز قلان حبوبات کبی عالمده ناسورق و بلشستر اولدر ارزو و محظوظم در
دیجی ما بیینلرمزده جارد اولان کفت و کولکل جمله سن غیر پیر کوش ایده
فایده وار هانه صاع و وار اولان

بهتدات فون جیسر

احقر جوسر

۱۷۹۷۰

IV

X. HOMMAIRE DE HELL VE RESSAM JULES LAURENS

Müşterek Türkiye seyahatnamelerinin değerlendirilmesi yolunda
bir araştırma

Doç. Dr. SEMAVİ EYİCE

Türkiye ile ilgili çeşitli konularda yapılacak araştırmaların en önemli kaynaklarından biri de yabancılar tarafından yazılan seyahatnamelerdir. Şimdiye kadar kütüphanelerimizden birinde bu çeşit yayınların tam bir koleksiyon halinde toplanmış olmayışı¹, hattâ bunların bir rehber gibi faydalanılacak bir bibliyografyasının yapılmaması², muhakkak ki büyük bir eksikliklerdir. Bu seyahatnamelerin hepsi aynı değerde olmamakla beraber³, içlerinde çok dikkat çekici

¹ Başlıca seyyahatnameler, Ankara'da Türk Tarih Kurumu, İstanbul'da Arkeoloji Müzesi, Alman ve Fransız Arkeoloji Enstitüleri, İstanbul Üniversitesi Genel, Edebiyat Fakültesi Tarih ve Deniz Müzesi kütüphanelerinde bulunmaktadır. Kurulmakta olan Edebiyat Fakültesi merkez kütüphanesinde böyle bir koleksiyon meydana getirmek için teşebbüslere geçilerek bir miktar kitap bir araya getirilmiştir. Dağınık seminer kütüphaneleri ile özel kütüphanelerde de hayli zengin seyahatname koleksiyonları bulunmaktadır. Böyle özel kütüphaneler arasında Ord. Prof. Cavid Baysun ile Reşid Saffet Atabinen'inkileri gösterebiliriz.

² Hayli yıl evvel, uzun gayretler sonunda böyle bir bibliyografya yapılarak yayınlanmış ise de, maalesef bu çalışma tamamen unutulmuştur. bk. A. Leval, *Voyages en Levant pendant les XVI e, XVII e et XVIII e siècles, Essai de bibliographie*, Budapest 1897 ("Revue d'Orient et de Hongrie" den ayrışım), bu otuz sahifelik değerli bibliyografyada hayli seyahatname tam adları, çeşitli baskı ve tercümeleleri ile tanıtılmıştır. Ayrıca, A. M. Mansel, *Türkiye'nin arkeoloji, epigrafi ve tarihi coğrafyası için bibliyografya*, Ankara 1948 ile S. Trak, *Türkiye coğrafya eserleri genel bibliyografyası*, Ankara 1942 2, dan da bir dereceye kadar faydalanmak kabildir. İstanbul'dan geçmiş olan seyyahlar-bazı noksanlara rağmen- J. Ebersolt, *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant*, Paris 1917, de toplu olarak bulunabilir. Yurdumuz ile ilgili seyyahatnameler hak. ayrıca bk. N. Iorga, *Les voyageurs français dans l'Orient européen*, Paris 1928 (Revue des Cours et Conférences faites en Sorbonne'dan ayrışım); ay. yz. *Une vingtaine de voyageurs dans l'Orient Européen*, Paris 1928.

³ Hiç tanınmamış bâzi seyahatnamelerin, birçok bakımlardan çok değerli bilgiler ihtiva ettikleri görülür. Buna karşılık, yazarı çok tanınmış diğer bir takım seyahatnameler ise hiçbir fayda sağlamıyacak gevezelikler ile doludur ki bu hususda

müşahedeler ile dolu olanlar hiç de az değildir⁴. Doğumunun yüzellinci yıldönümü vesilesiyle burada tanıtacağımız fransız seyyahı Xavier Hommaire de Hell de kanaatimizce işte bu ikinci gruba giren, değerli sayılabilecek bir seyahatname bırakmış olan araştırmacı-lardandır.

I

HAYATI VE BAŞLICA ESERLERİ

Alsace'lı bir âilenin tek oğlu olan İgnace Xavier-Morand Hommaire de Hell,⁵ Yukarı Ren (Haut-Rhin) de Altkirch kasabasında, 24 kasım 1812'de doğarak, Altkirch ve Dijon'da yaptığı ilk tahsilinin arkasından Saint-Etienne madencilik okuluna devam etmiş ve 1833'de buradan mezun olmuştu. Henüz 21 yaşındaki genç jeolog, o sırada Adèle Hériot adında 16 yaşındaki bir kızla evlenmiş, derin bir aşkla bağlandığı eşi, genç araştırmacının bütün çalışmalarına yardımcı olmuştur. Hommaire de Hell, 1835'e kadar Lyon'dan Akdeniz'e uzanan demiryolunun güzergâh etüdleri ile görevlendirildiğinden, sırası ile Condrieux, Vienne ve Marsilya'da oturarak, bu etüdleri hazırlamıştır. Hommaire de Hell'in kendisine daha iyi maddî imkânlar sağlayacak bir iş aradığını ve nihayet Osmanlı Devletini seçtiğini tesbit ediyoruz. Hizmet teklifleri Osmanlı devleti tarafından uygun karşılanan De Hell, 1835 sonbaharında Fransa'dan ayrılarak İstan-

Perrot'nün Anadolu Seyahatnamesi en iyi misali teşkil eder, Seyahatnamelerin genel bibliyografyasını yaptıktan sonra bunların herbirini değerlendirmek lâzım gelmektedir.

⁴ Evvelce, R. E. Koçu bir teşebbüse geçerek popüler kitapçıklar halinde "Türkiye Seyahatnameleri serisi" adı altında 1938-1939 yıllarında altı seyahatnamenin özetini ve seçme parçaların tercümelerini yayınlamıştı. 1956-57 yıllarında biz de, "Türkyurdu" dergisinde 6 seyahatnamenin özetlerini ve değerli bulduğumuz noktalarını 12 makale halinde belirtmeğe çalıştık. bk. Türkyurdu, sayı, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 264, 265, 266.

⁵ Hommaire de Hell'in hayatı hakkındaki bilgileri, şu yayınlardan elde etmemiz mümkün oldu: De la Roquette, *Notice nécrologique sur M. Hommaire de Hell, membre des sociétés de géographie et de géologie etc. voyageur français, mort en Perse*, Fransız Coğrafya Kurumu'nun genel toplantısında 26 Temmuz 1851'de okunan bu nekroloji, Hell'in seyahatnamesinin ilk cildinin, 12-38. sayfelerinde basılmıştır. Ayrıca Colmar belediyesi kâtiplerinden olup, Hell'in bir büstünü diktirtmek ve bu seyahat-

bul'a gitmek üzere Marsilya'dan yola çıkmıştır. Binmiş olduğu Avusturya yelkenlisi, Malta açıklarında su yapmış, günlerce uğraşmadan sonra güçlkle Kefalonia'ya ulaşabilen gemi, burada hiçbir yardım görmediğinden batmıştır.

Başta Fransa olmak üzere o devirde bütün Avrupa'da büyük bir Yunan hayranlığının hâkim olduğu sırada, De Hell'in bu millete karşı tutumu ve kanaati tamamen aksinedir, nitekim 18 eylül 1835 tarihinde, eşine yazdığı mektubda : "Onlar artık eski Yunanlılar değildir, onlar artık merhametimize bile lâyık olmayan bir millettir. Mümkün olsa nerede ise bizi gömleğimize varıncaya kadar soyacaklardı..." demekten çekinmemiştir. De Hell, buradan başka bir Avusturya yelkenlisi ile İzmir'e oradan da *Marie-Dorothee* adında bir vapurla İstanbul'a hareket eder.

De Hell'in İstanbul'da ilk ziyaret ettiği ve dostluğuna çok önem verdiği şahıs, *Moniteur Ottoman* gazetesini çıkaran Blake Bey'dir.⁶ Üsküdar tarafında oturan Blake Bey'den sonra ziyaretine gittiği diğer önemli şahıs ise Mehmed Namık Paşa'dır.⁷ Kendisini gayet iyi

namedeki resimler ile Belediye salonlarını süslemek gibi teşebbüsler yapan Goutzwiller, Hell'in çok tafsilâtli olarak hayatını yazmıştır. kşl. Ch. Goutzwiller, *Notice biographique sur X. Hommaire de Hell*, Colmar 1861, "Revue d'Alsace"dan ayırabım. Bu yazının hazırlanmasında Hell'in eşine yazdığı mektuplardan faydalanılmıştır.

⁶ Fransız ihtilâlinde Türkiye'ye iltica eden avukat Blake'in oğlu olan Alexandre Blake önce İzmir'de *Courrier de Smyrne* adı ile Türk taraftarı fransızca bir gazete çıkarmış ve İstanbul'a çağrılarak burada 1832'den itibaren türkçe *Takvim-i Vekayi* ile onun fransızcası olan *Moniteur Ottoman*'ın idaresini eline almıştır, bu hususta kşl. Selim Nüzhet (Gerçek), *Türk gazeteciliği 1831-1931*, İstanbul 1931, 22 v.d.; A. Blake Bey, 1836'da Malta adasında esrarlı bir şekilde (belki zehirlenerek?) ölmüştür. Oğlu Edouard Blake (1824-1895)'de Türk hizmetinde bulunmuştur (kşl. İ. Âlâeddin Gövsa, *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, I, 153).

⁷ Namık Paşa'nın hayatı son yıllarda etraflı surette incelenmiştir, kşl. E. Ziya Karal, *Mehmed Namık Paşa'nın hal tercümesi*, "Tarih Vesikaları" II (1942) 220-227, ve bilhassa, Ş. Akalın, *Mehmed Namık Paşa*, "Tarih Dergisi" IV, sayı 7, 127-146; o devrin başka seyahatnamelerinde de kendisinden bahsedilir, Marchebeus, *Voyage de Paris à Constantinople par le bateau à vapeur*, Paris 1839; kşl. "Türkyurdu", sayı 259 (1956) 101, (Bu seyahat 1833'de yapılmıştır); J. Audjo, *Journal of a visit to Constantinople... in the spring and summer 1833*, London 1833, 96, 166; Miss Pardoe, *The City of the Sultan*, London 1837, II, 137; Namık Paşa'nın resmi için bk. İ. A. Gövsa, *Türk meşhurları* 274; *Harb okulu tarihçesi* 1834-1945 (bas. y. yılı yok), s. 6-7 arası. Hell'in başarısızlığının sebebi olarak hâmisî Namık Paşa'nın gözden düşmesi gösterilmektedir (bk. Goutzwiller, *not 5'deki yer*, 12) halbuki Paşa'nın biyografyalarından bu hususta bir bilgi edinmek mümkün olmuyor.

karşılıyan Namık Paşa (1804-1892) onu Serasker Paşa ile tanıştırtır ve Hell, böylece Osmanlı hükûmeti ile temaslara geçer. Vezirler ile yapılan birçok görüşmeden sonra Hell nihayet Osmanlı hükûmeti ile bir anlaşma imzalar. Ayda 2000 kuruş aylıkla mühendis olarak hizmete giren Hell'in, ayrıca ikamet edeceği evi temin edildikten başka, kendisine günlük tayın tahsili de verilmişti. Talihin artık kendisine güldüğünü zanneden ve büyük sevinç duyan genç mühendisin üzerinde çalışacağı ilk iş, İstanbul'da Haliç'de, iki yüz metre uzunluğunda bir asma köprü projesi idi. 14 aralık'da arazi üzerinde incelemelerini bitiren Hell, üç hafta içinde Sultan II. Mahmud'a tasarladığı köprü'nün proje ve plânlarını sunabileceğini umuyordu.⁸ Bu arada Damad Halim Paşa, kendisinden Karadeniz boğazı ağzında yapılacak bir fener projesi de istemişti. De Hell bir taraftan çalışırken bir taraftan da yeni temaslar yapıyordu. Namık Paşa'nın aracılığı ile o günlerde Kaptan Paşa ile tanışmış ve tercümana lüzum olmaksızın onunla italyanca görüşmüştür.⁹ Kaptan Paşa ondan, top dökümü için Türkiye'deki madenlerden faydalanmanın çarelerini araştırmasını ister. Bu husustaki çalışmalarını yaparken kendisine ayda beşbin kuruş verilecek ve döküm başladığında ayrıca mükâfat alacaktır. Bütün bu projeler Hommaire de Hell'i sevinç içinde bırakmış ve bu ruh haleti içinde karısına uzun mektuplar yazmıştır. Hell, burada akrabası Amiral De Hell'in yakın dostu Elçi Vice-amiral Roussin

⁸ Daha Sultan II. Bayazıd (1481-1512) devrinde Haliç üzerine bir asma köprü yapmak fikri doğmuş, hattâ bu hususta Michelangelo (kşl. F. Sarre, *Michelangelo und der türkische Hof*, "Repertorium für Kunstwissenschaft" 32 (1909) 61-66; H. Schmidt, *Friedrich Sarre Schriften*, Berlin 1935, no. 57) ile Leonardo da Vinci (kşl. Topkapı sarayı, *Arşiv klavuzu*, İstanbul 1938-40, I,62,II, 168; F. Babinger, *Vier Bauvorschlage Leonardo da Vinci's*, Göttingen 1952) gibi batılı sanatçılardan istifade edilmek istenmiştir. Haliç üzerinde iki yakayı birleştiren ilk köprü, Sultan II. Mahmud zamanında Unkapanı ile Azapkapısı arasında kurulan ve malzemesi Tersanede yapılan Hayratiye köprüsüdür, Galip Alnar, *Haliçteki köprüler II, Unkapanı ile Azapkapı arasındaki ilk köprü*, Mühendis Mektebi (=Teknik Ü.) de verilen bir konferans, "Akşam" gazetesi, 15 V. 1939; Lutfi, *Tarih*, V, 59; ilk köprü'nün resimleri için bk. Miss Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, London 1839, 116-117 arası; ve *Tanzimat I*, İstanbul 1940, levhalar kısmında iki ayrı resim. Köprüler hak. ayrıca bk. S. Eyice, *Galata hak. iki kitap*, "Tarih Dergisi" I (1949) 210, not 35. Hayratiye köprüsü, Jouannin-Van Gaver, *Turquie*, Paris 1840, 428'de bildirildiğine göre, 20 ekim 1836 tarihinde küşad olunmuştur.

⁹ Bu sırada Kaptan-ı Deryâ, Çengelöglü Tahir Paşa olmalıdır, kşl. Hafid Ef. *Sefinetü'l-Vüzera*, İstanbul 1952, yay. İ. Parmaksızoğlu'nun zeyli, 71.

(1781-1854) i de ziyaret eder.¹⁰ Artık istikbalinin garantiye alındığından emin olarak, genç eşi ile çocuğunu da, yanına İstanbul'a getirir. Fakat pek kısa bir süre içinde saadet dolu projeler birer birer yıkılır. En yakın hâmisi olan Namık Paşa'nın mevkiinden uzaklaşması ile Hell de unutulur, Serasker Paşa'ya teslim ettiği projeler ise Sultan'a sunulmadan bir köşede kalır.

İstanbul'da mühendis olarak giriştiği büyük işlerin böylece sona ermesi üzerine Hommaire de Hell bir araştırmacı olarak çalışmak yolunu tutar. Öğrendiğimize göre İstanbul'da oturduğu süre boyunca hazırlıklar yapar ve nihayet yola çıkar. Gayesi, Karadeniz kıyılarında, Güney Rusya'da ve Hazar denizi kıyılarında uzun bir inceleme gezisi yapmaktır. Bu seyahatte Kırım'ın *géognostik* bünyesini öğrenmek, Boğazın meydana gelişinin sebebini bulmak, ve nihayet evvelce Hazar denizi ile Karadeniz arasında bir bağlantı olup olmadığı sorusunu aydınlatmaktadır. 15 Mayıs 1838'de eşi ile birlikte yola çıkan Hommaire de Hell, seyahat notlarının kaleme alınmasını eşine bırakmıştı. Strasbourg'da basılan bu büyük seyahatname *Les steppes de la mer Caspienne, le Caucase, la Crimée et la Russie méridionale* (=Hazar denizi stepleri, Kafkasya, Kırım ve Güney Rusya) başlığını taşıyordu (1843, yayın yeri Paris).¹¹ Kitap üç cilt metin, bir cilt atlas'dan ibaret olup, için-

¹⁰ Amiral Albin Reine Roussin gemi miçoluğundan yetişerek İngilizlere karşı deniz savaşlarına katıldıktan sonra, 1817-1821 yıllarında Afrika ve Güney Amerika kıyılarında incelemeler yapmış ve yayınladığı haritalar sayesinde Fransız ilimler Akademisine üye seçilmiş, 1828'de Brezilya'ya, 1831 de Portekiz hükümetlerine birer protesto götürerek başarı ile geri döndüğünden 1833 'de Fransa hükümetini temsil etmek üzere İstanbul'a elçi olarak yollanmıştır. Osmanlı devletinin en nâzik bir devresinde 1839'a kadar bu görevde kalan Amiral (ve Baron) Roussin, yurduna döndüğünde bir süre Bahriye nezaretine getirilmiş 1843'de siyasetten uzaklaşmıştır.

¹¹ Hell'in Rusya seyahatnamesinin Hachette tarafından tek cilt halinde bir özeti de yayınlanmıştır. Son yıllarda Sovyet Rusya'da Hell'in bu seyahati ile ilgili olarak bir kitap yayınlandığını öğrenilmiş ise de adını ve mahiyetini tesbit etmek mümkün olmamıştır. H. de Hell'in Ankara'da Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde iki eseri bulunmaktadır. Bunlardan biri, *Carte géologique et statistique de la Russie Méridionale* (= Güney Rusya'nın jeolojik ve istatistik haritası) Paris 1844 (1 : 2 000 000), diğeri ise *Les steppes de la Mer Caspienne*'in muhteşem ciltli, harikulâde bir nüshasıdır. Birinci cildin ilk sahifesindeki ithaftan öğrenildiğine göre bu güzel nüsha, bizzat Hommaire de Hell tarafından Sadrâzam Reşid paşa (1799 - 1857) ya takdim edilmiştir. Hell'in elyazısını ve imzasını ihtiva eden bu ithaf şu cümleden ibarettir: "A Son altesse le Grand Vizir Reschid Pacha, hommage de l'auteur, X. Hommaire de Hell."

de Hell tarafından alınan krokilere göre Férogio eliyle çizilmiş desenler bulunmaktadır. Üç metin cildinden ilk ikisinin tarihî ve tasvirî bilgilerle dolu olmasına karşılık üçüncü cilt ilmî ve teknik müşahedelere ayrılmıştır. Hommaire de Hell, Rusya'da beş yıl dolaşmış, incelemeler yapmış, Dnieper kıyısında Ekaterinoslav bölgesinde bulunduğu bir demir madeni sayesinde Saint Vladimir nişanı ile mükâfatlandırılmıştı. Hell'e bu bölgedeki çalışmalarında en büyük yardımcı, Kont Voronzoff idi. Hell'in notları yalnız muayyen konulara inhisar etmeyip, tarihî, iktisadî, sosyal, ticarî problemler ile de ilgilendiğini göstermektedir. Nitekim, Rusya'nın hatalı gümrük politikası yüzünden ticaret y. lının Trabzon'a geçtiğini belirtmesi, ve bunu etraflı olarak açıklaması dikkat çekici müşahedelerindendir. Bizimle ilgisi az olan, Rusya seyyahati üzerinde fazlaca durmağı yersiz buluyoruz. Bu beş yıllık çalışma sırasında topladığı maden, fosil, etnoğrafya malzemesinden mürekkep zengin bir koleksiyonu Paris'e getiren De Hell, Fransız Coğrafya Kurumu (= *Société géographique de France*) na 6 şubat 1843'de üye seçilmiş, 1842 yılı sonlarından itibaren büyük kitabından başka, İlimler Akademisi'ne Hazar denizi ile Azof denizi arasındaki seviye farkı hakkında (= *De la différence de niveau entre la mer Caspienne et la mer Azof*) adında bir muhtıra (= *Mémoire*) sunmuştur. Fransa'da kaldığı üç yıl içinde eserini yayınlarken, 26 şubat 1845 de kendisine *Légion d'honneur* nişanı veriliyor ve Maarif nâzırı M. de Salvandy tarafından, Hell'den araştırmalarını Karadeniz'in güney kıyılarında da devam ettirmesi ve İran'a giderek, Hazar denizini o taraftan da incelemesi teklif ediliyordu. Bu seyahat, ziraat, dışişleri ve ticaret nezaretleri tarafından desteklendikten başka, Tabiat tarihi müzesi, Bahriye nezareti ve Nafia nezaretleri de yardımda bulunuyorlardı. Bir yıl süren bir hazırlıktan sonra Hommaire de Hell, 1846 şubatında Paris'den ayrılarak 18 Mayıs'da da Toulon'dan yola çıktı.

Hell'in bu ikinci büyük seyahatinde yanında eşinden¹² başka ressam olarak da Jules Laurens (1825-1901) bulunuyordu. Bu ressam Fransa hükûmeti tarafından genç araştırmacının yanında görevlendirilmişti. Hell'in ilk merhalesi İtalya oldu. Dolaşacağı bölgelerin eskidenberi çizilmiş olan haritalarını kütüphaneye ve arşivlerde ince-

¹² Mme Hommaire de Hell'in de, *Réveries d'un voyageur*, Paris 1846, adlı bir şiir kitabı vardır.

lemek üzere Torino, Floransa ve Roma'ya uğramağı uygun gören Hell, Torino'da incelemeler yapar, notlar alır, burada Savoie kralı Charles Albert (1798-1849) tarafından kabul edilerek, kendisine yabancı ilim adamları için ihdas edilmiş olan altın madalya verilir. Hell, bu madalyayı alan ilk yabancıdır. Buradan ayrıldıktan sonra, çeşitli İtalyan şehirlerinde incelemeler yaparak Roma'ya inen Hell, bu şehirlerin arşiv ve kütüphanelerinde bulduğu eski haritalara dâir notlarını, Vicomte de Santarem (1790-1856)'in hâşiyeleri ile *Bulletin de la Société de géographie*'nin VII. cildinde 1847'de yayınlanmıştır. Bu araştırma, sonraları seyahatnamede de ictibas olunarak tekrar basılmıştır (kşl. *Voyage*, I, 1. kısım, s. 60-82).

Hommaire de Hell, ikinci büyük seyahatinin başlangıcı olarak gene İstanbul'u seçtiğinden, 1846 yılının temmuz ayı içlerinde, Napoli, Malta, Atina ve İzmir üzerinden İstanbul'a gelir. Eşini, Boğaziçinde, Tarabya'da Gravier adındaki bir fransız tüccarının evine yerleştiren Hell, ağustos başında, kendi ifadesi ile "... hiçbir araştırıcının hattâ hiçbir turistin teşebbüs dahi etmediği..." bir projeyi tatbik mevkiine koyar. Ufak bir kayıkla, Karadeniz'e çıkarak, Trakya kıyıları boyunca Varna'ya kadar uzanmayı tasarlıyarak, kayığın dört kişilik mürettebatından başka yanında ressam Laurens ile Joseph adında bir ahçı-uşak olduğu halde Kilyos, Karaburun, Terkos, Midye İğneada, Sizebolu'a uğrayıp bu yerlerde coğrafya, jeoloji, topoğrafya, arkeoloji ve hatta etnoğrafya ve tarih bakımından ilgi çekici müşahedeler yaparak yollarına devam ederler. Sonra, Burgaz, Ankialu, Misivri'e uğrayarak Varna'ya varırlar. Buradan karadan Balçık, Kavarna, üzerinden Köstence'ye ulaşırlar. Yolda, kıyıda Şebler'deki fener Hell'in bilhassa dikkatini çeker. "Hakikî bir âbide" olarak tarif ettiği bu güzel fenerin, H. 1182 (1768/69) tarihinde yapıldığını belirten taşı yerde bulan seyyah, böyle faydalı ve güzel bir eserin metrûk ve harap bir halde bırakılışının sebebini anlıyamadığını itiraf eder, hattâ bunun plânını dahi çizer. De Hell, Köstence'den, itibaren içerilere girerek, burada Tuna deltasında vaktiyle Romalılar tarafından, kuzeyden gelen akınları önlemek üzere yapılan tahkimatı araştırır. Çernovoda'dan Tuna boyunca Kalaç'a çıkarak buradan da 25 ekimde Jassi'e kadar uzanırlar. Hell, *Ferdinando Primo* adında bir avusturya vapuru ile İstanbul'a döner ve bütün kışı hazırlıklar ile geçirir. Vapurda tanıştığı Hayreddin Paşa'ya sonraları Diyarbakır vâlisi olarak rastlaması, karşılaştığı garip tesadüflerdendir.

Hommaire de Hell, 5 Mayıs 1877'de yanında eşi, General Jochmus ve ressam Laurens ile Karamürsel'e gider, buradan da İzmit'e uğrar ve bir Ermeni zenginine âit son derece muhteşem bir konakda misafir edilirler. De Hell başkanlığındaki grup, Sabanca gölü yakınında Köseköyü'nde çadırlarını kurarlar ve Hell, bu gölün İzmit körfezine bağlanması için açılması düşünülen bir kanalın etüdlerini yapar. Sadrâzama sunulan bu rapora, göre¹³, burada bir kanal açılması hiç değilse on iki-onbeş kadar mânia'ya ihtiyaç gösterdiğinden gerçekleşmesi imkânsızdır.¹⁴ Hell'in görüşüne göre en ucuz sistem, burada Amerika'da olduğu gibi ağaç-raylı tren işletmektir. Hell, Sakarya üzerindeki meşhur İustinianos köprüsünü oldukça etraflı surette inceler. İznik üzerinden Bursa'ya kadar uzanan heyet, buradan İstanbul'a geri döner. Kireçburnu sırtlarında çadırda yerleşerek akıntıları hakkında bir ay kadar incelemeler yapan Hommaire de Hell, büyük Anadolu ve İran seyyahatine hazırlanırken, eşini de Avrupa'ya yollamağı kararlaştırır. Boğaz hakkındaki raporunu ancak Tebriz'den Paris'e yollamış ve İlimler Akademisinde, Elie de Beaumont tarafından okunan bu rapor *Comptes rendus*'ler arasında yayınlanmıştır.

Hommaire de Hell son büyük seyyahatine önce kara yolundan başlar. Anadolukavağı'ndan 20 Haziran 1847'de yola çıkan grup, Karadeniz kıyısındaki ufak iskân yerlerine uğrayarak Şile, Kandıra

¹³ Sadrâzam'a sunulan kanal hakkındaki rapor, 29 mayıs 1847 tarihli *Courrier de Constantinople*'de basılmış (kşl. *Voyage*, 1, 23) tır. Seyahatnamede (*Voyage*, 1,2,260 v.d.) görülen raporun aynı olması muhtemeldir. Hommaire de Hell bundan başka, kömür istihsali ve gümüş madenleri hakkında olmak üzere Osmanlı hükümetine iki rapor daha sunmuştur.

¹⁴ İlkçağdanberi düşünülen çeşitli kanal ve bağlantı projeleri hak. bk. F. Gardner Moore, *Three Canal projects, Roman and Byzantine*, "American Journal of Archaeology" LIV (1950) 97-111; Osmanlı devrinde tekrar canlanmış, Savfet, *Karadeniz-İzmit körfezi kanalı*, "Tarihi Osmanî Enc. Mecmuası" III (1328) 948-956; J. von Hammer, *Umblick auf einer Reise*, Pesth 1818, 171; buradaki yanlış bilgilerin düzeltilmesi ve etraflı bibliyografya için bk. A.D. Mordtmann, *Anatolien* (yay. F. Babinger) Hannover 1925, 565, not 144 (F.B. in hâşiyesi); XIX. yüzyılda bu tasavvurlar yeniden ortaya atılmıştır, bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Sakarya nehrinin İzmit körfezine akıtılmasıyla Marmara ve Karadeniz'in birleştirilmesi hakkında vesikalar ve tetkik raporları*, "Belleten" IV (1940) 149-174, lev. LX-LXXI; ayrıca bk. Knight, *Le nouveau canal de la Mer Noire à la Marmara*, "L'Univers, Revue Orientale" sayı 4 (1-13 Mart) 1875, 211.

üzerinden Kefken'e buradan da Akçakoca'dan geçerek Düzce civarında Üskübî'ye giderler. Antik çağdaki adı *Prusias ad Hypium* olan Üskübî harabeleri Hommaire de Hell tarafından etraflı surette tasvir edilir. Buradan Ereğli'ye inerek, yollarına bu defa denizden devam ederler. Zonguldak, Filios, Bartınçayı ağzı'na uğradıktan sonra 16 temmuzda Amasra'ya gelirler. Hell, Amasra'nın eski harabelerini hayli etraflı surette inceler, ressam Laurens bunların güzel resimlerini çizer. İki yüz kuruşa kiraladıkları bir balıkçı kayığı ile İnebolu istikametinde tekrar Karadeniz'e açılırlar. Hell'in bu yolculuğunda yanında olanlar, Ermeni bir tercüman, Pierre adında bir uşak, bir kavas ve ressamı Laurens'dir. Hell, Sinop'dan Alaçam'a kadar yine kayıkla oradan da karadan, Bafra üzerinden Samsun'a gider. Buradan Çarşamba'da Haznedaroğullarından Hacı Ahmed Paşa'ya misafir olurlar. Terme'den geçerek Ünye'ye vardıklarında, Haznedaroğlu ailesinden Süleyman Paşa'nın yaptırdığı hârikulâde güzellikteki konakda misafir edilirler. Fatsa, Vona burnu, Ordu, Giresun, Tirebolu'dan geçerek Akçakale (Aitche-Kale)'ye uğrarlar. Harap kalenin tek bekçisi "İtalyan dilencisi gibi pejmürde kılıklı" bir kişidir. Seyyahlar nihayet Trabzon'a varırlar. Boş bir Ermeni evinde konaklayan Hell ve yanındakiler, buradaki Fransız konsolosu M. de Clairambault tarafından ziyaret edildiklerinde, konsolos Hell'e Sultan tarafından gönderilmiş müzeyyen altın tabakayı tevdi eder. Hârikulâde bir zenginlik ve ihtişamlı belki özel bir gaye güdülerken hazırlanmış olan hükûmet konağında o akşam Hell, Trabzon vâlisi İsmail Paşa tarafından kabul edilir. Tepedelenli Ali Paşa'nın yeğeni olan henüz genç yaşta İsmail Paşa, Hell üzerinde iyi bir tesir bırakmaz. Dar zekâlı gözüken bu şahsın harisliğinden, döneçliğinden ve yalancılığundan herkes şikâyet etmektedir. Trabzon'da ertesi gün Hell, Rus konsolosu, İtalyan menşeli De Gersi'yi, İngiliz konsolosu Stevens'i, ve Avusturya konsolosunu da ziyareti ihmal etmez. Seyyah Trabzon çarşısındaki malları fakir bulur. Fakat şehir temizdir. Eski vâli Abdullah Paşa sâyesinde de, büyük para sarfı ve yalnız Türk usta kullanmak suretiyle şehrin mahallelerine su temin edilmiştir. 10 Eylûl'de şehirde bir kolera salgını başladığı bir sırada Hell, Trabzon'dan ayrılır.

Seyyahlar artık Anadolu içlerine doğru ilerleyeceklerdir. At sırtında, Çevizlik (*Djévislik*)'den geçerek Gümüşhane'ye varırlar. Burada gümüş madenini ziyaret eden ve nasıl çıkarıldığı hakkında etraflı izahat veren De Hell, yoluna devam eder, bir Ermeni köyü

olan Fıgnan'da o derece hayal kırıklığına uğrar ki, "seyyah ve avrupalı gibi vasıflarının karşısında tamamen hissiz kalan bu Doğu hıristiyanları'nın davranışlarını "gâvurlara karşı en iyi misafirperverlik hisleri ile çırpınan müslümanlar" ile mukayese etmekten ve "hıristiyanların tamamen aleyhine olan hazin hükümlere varmaktan" kendisini alamaz. Deliktaş ve Eğin'den geçerek yollarına bu defa kelek ile devam ederler, ve böylece Kebanmaden'e ulaşırlar. Burada 1840 danberi Avusturyalılar gümüş madenlerini işletmekle meşgul bulunuyorlardı. Hell burada da Rumlar tarafından, bu endüstrinin baltalanmasına çalışıldığını, İngiltere, Fransa ve Almanya'da yetişmiş çok çalışkan ve gayretli Türk müdürün bile barınmadığını bildirirken şu sözleri de ekler : "Eğer bu tesisin tamamen mahvolması istenmiyorsa yapılacak tek iş çok acele olarak başına bir Avrupalı idarecinin getirilmesidir". Hell'e göre buradaki Rumlar ile, Ermeniler de geçinememektedirler. Hattâ o kadar ki, Rumlar, Ermenilerin Rum kızları ile evlenmesini önleyen bir de ferman elde etmişlerdir! Harput çevresi ise iyi ekilmiş ve kalabalıktır. Eski Harput'dan etrafda hepsi de mâmur oniki kadar köy görülebilmektedir. Kalabalık bir garnizon şehri olan burada hiç rum yoktur. Hell, evlerinin kapı çerçeveleri güzel işlenmiş taştan olan eski Harput'u gezer, ertesi gün ise, bir kaç yıldır Türk hizmetinde bulunan bir genç Avusturyalı hekim ile Harput'da yeni kurulan çok temiz ve "modern" bir hastahaneyi ziyaret eder. Seyyah, o devirde bu bölgede yabancıları tehdit eden üç büyük tehlikeyi, malarya, kolera ve Halep çıbanını da hatırlatır. Şehrin yarım saat uzağında ise metrük bir halde muazzam bir kışla vardır. Yine Harput bahsinde, Hell çok haklı bir şikâyetle bulunur ki, o da Türk idarecilerinin idare ettikleri yerler hakkında cehaletidir. Bunu önlemek için devletin her idareciden bölgesi hakkında bir rapor hazırlamayı istemesinin yerinde olacağını ileri sürer. Böylece devlet muntazam istatistiklere sahip olabileceği gibi, her yeni idareci de tâyin edildiği yer hakkında kolaylıkla bilgi edinebilecektir. Harput'dan sonra bir takım köylerden geçerek Gölcük'e gelen seyyahlar burada göl ortasındaki bir adacıkta bir manastır harabesi görürler. Nihayet bakır ocaklarının dumanları ile kendisini uzaktan belli eden Ergani madeni (*Archana-Maden*) ne varırlar. Burada Dicle üzerinde üç gözlü bir köprü vardır. Ergani bölgesini idare eden Süleyman Paşa'nın "inanılmaz bir pisliğin" hüküm sürdüğü konağına inerler. Burada da esas ocağı yapan Avusturyalılar, Rumların entrikaları karşısında her-

şeyi bırakarak kaçmışlardır. 7 Ekim günü Diyarbakır'a ulaşan Hell Keldânî mezhebindeki bir ihtiyara ait güzel bir evde konaklar. Vâlinin evinin hemen yanında bulunan eski bir kilise olduğu söylenen ve cephanelik olarak kullanılan çifte kubbeli eski bir yapıya büyük ilgi duyar. Hell'e göre burası aslında Araplardan kalma bir cami olmalıdır.

De Hell ve yanındakiler, 16 Ekim günü Diyarbakır'dan ayrılarak, Bismil, Sinan üzerinden Garzansuyu'na gelirler. Suyun öte tarafında *Chikonous* köyünde Kürt, Türk ve hıristiyandan başka Yezidîler ile de karşılaşır. Bu köyün yakınında Ghbezen (Erzen?) denilen eski bir şehir harabesi ile karşılaşır¹⁵. Bitlis yakınında Ziyaret (*Zéareth*) denilen ortası havuzlu bir tekkeyi gören seyyahlar¹⁶, bir tanesi tek gözlü ve harap olmak üzere köprülere sahip Bitlis'e varırlar. Yolda mütemadiyen muhteşem köprüler ve han harabelerine rastlayan seyyahlar, bu arada bir de bol gaz karbonikli bir madensuyu ile karşılaşır. Güzel bir taş işçiliğinin hâkim olduğu bir mimariye sahip binaları, hanları, çarşıları ile Bitlis, Hell üzerinde iyi bir tesir bırakır. Bitlis'den Tatvan istikametinde ilerlediklerinde, Van gölüne yaklaşırken "hârikulâde" bir han ile karşılaşır¹⁷ ve nihayet sefil yirmi evden ibaret olan Tatvan'a varırlar. Mümbit olan bu topraklardaki halkın fakirliğini Bedirhan Bey'in idare ettiği Kürt ayaklanması ile ilgili gören Hell, Van gölünün güney kıyısını takip ederek Van'a varırlar. Harap şehri, güzel bir kapısı olan büyük ve metrük

¹⁵ Bu harabeler ile ilgili olması muhtemel görülebilecek Erzen harabeleri vardır, kşl. Streck, *Erzen* mad. IA, IV, 337.

¹⁶ İslâm ziyaret yerlerinden biri olan bu mevki Peygamber devri tabiinden Üveys bin Emir el Karanî'ye nisbet edilen bir makam-türbedir. Burası en eski kayıt, Nasır-ı Hüsrev'in *Sefernâmesinde* bulunmaktadır, bk. Ch. Schefer, *Sefer Nameh, Relation du voyage de Nassiri Khosrau*, Paris 1881, 23, not 2. Burayı coğrafyacı El-Mukaddesî de zikreder. Son yıllarda bu harap türbe tamir edilmiştir, bk. H.S. Selen, *Doğu'da bir gezinti*, "Ülkü" Y.S. II, sayı 20 (1942) 14; M.K. Özergin, *Anadolu Selçukluları çağında Anadolu yolları*, I. Ü. basılmamış doktora tezi,

¹⁷ *Voyage*, IV, 264-265 'deki yol jurnalından anlaşıldığına göre, seyyahlar Bitlis ile Tatvan arasında üç han'a rastlarlar. Muhteşem olanı Tatvan'a en yakın mevkidedir. Sabah Bitlis'den atla yola çıkıp, saat 11 'de bu sonuncu hanı görürler ve saat 13 'de Tatvan'a varırlar. Diğer seyyahlar da burada bir takım hanlardan bahsetmişlerdir. Gabriel, *Voyage Archeologique*, 240, res. 177 de Bitlis'in dört km. kuzeyindeki Babşin hanının plân ve kesitini vermiştir. Babşin hanı Bitlis'e çok yakın olduğuna göre Hell'in bahsettiği olamaz bu Tatvan'a yakın bir yerdeki muhteşem yapı El-âman hanı olmalıdır.

camii, kaledeki “çivi yazılı” kitabeleri bildiren Hell, şehre bir saat uzakda 5×2 m ölçüsündeki başka bir kitabeden de bahseder, kale hakkında izahat verir. O sırada kalede toplar ve bir piyade birliği vardır. Fakat Van kalesini önemli yapan “. . . ne tahkimatı ne de toplarıdır, önemi evvelâ kitâbelerde sonra da gayet sert olan kayada oyulmuş büyük gözlerdir.” Kalede tek islâm eseri değersiz bir camidir. 4 Kasım günü Van’dan ayrılan seyyahlar, Erçek gölünü güney kıyısından geçerek, Erçek köyüne varırlar. Bu bölge birçok kanal ile gayet iyi sulanmış ve iyi ekilmiştir. Nihayet Hell ve yanındakiler Saray’a gelirler. Burası Osmanlı devletinin sınırına çok yakın olduğundan kılavuzlar ayrılırlar. Perişan bir köyde geçirdikleri rahatsız bir geceden sonra, *Belatschik* adındaki bir köyden Kotur, Hoy istikametinde İran’a geçerler. 7 Kasım günü Hoy’da konaklayan seyyahlar, buradan itibaren İran içindeki seyyahatlerine başlarlar.

Hommaire de Hell’in İran’daki seyyahatini burada tafsilâtı ile belirtmeği lüzumsuz görüyoruz. Kış başlangıcında sert iklimli bir bölgede, en iptidai şartlara göğüs gererek incelemelerde bulunan heyet, 12 Kasım’da Tebriz’e varır. Burada 11 Ocak 1848’e kadar kalan Hell ve Laurens topladıkları notları sıraya koyarlar ve Hell, Paris’e üç uzun rapor gönderir. Gerek kendisi gerek ressamın sağlık durumları da pek parlak değildir. Kinin sayesinde biraz toparlanan seyyahlar karla kaplı yollarda 11 Ocak günü Tahran istikametinde hareket ederler. De Hell, garip bir hisle, 1667’de Miyâne (Mianeh) de hastalanarak otuzbeş yaşında ölen Fransız seyyahı Jean de Thevenot (1633-1667)’u hatırlar. Halbuki kendisi de yedi ay sonra, aynı yaşta iken İran’ın başka bir köşesinde her türlü bakımdan mahrum olarak hayata gözlerini kapayacaktır. Tahran’a 9 Şubat’ta ulaşan seyyahlar burada da uzun süre kalırlar. Hell’in sağlık durumu iyi değildir. Biraz kendini toparlayınca, Tahran’a getirilecek su için incelemelerde bulunmak üzere bir gezi yapar ve İran hükûmetine bu hususda uzun bir rapor sunar. Bu arada, Tahran’daki Fransız elçisi De Sartiges’in vatandaşı Hell’e karşı çok menfi davranışı da dikkat çekicidir. Nihayet Mayıs içlerinde, Hell artık iyileştğine kani olarak tekrar yola çıkar, Mazenderan’da incelemeler yaptığı sırada, Astarabad’da yolda Fatma Serdar adında muharip bir Türkmen kadını ile karşılaşır. Hell, Veramin üzerinden Tahran’a döner. Buradan güneye doğru inmek ve yıl sonunda Fransa’da olmak niyetindedir. Bu sırada eşine yazdığı bir mektupdan anlaşıldığına göre, İran’ı ve hal-

kını sevmemiştir. “Bütün tanımış olduğum milletler içinde muhakkak ki en az sempati duyduğum” diyerek vasıflandırdığı İranlılarda hiçbir iyi taraf görmemektedir. 2 Ağustos 1848’de Tahran’dan İsfahan istikametinde yola çıkan Hell at üzerinde dahi duramayacak derecede rahatsızdır. Devamlı nöbetlere, 42 dereceyi bulan sıcağa rağmen yoluna devam eden seyyahı, arkadaşları zaman zaman rahat ettirmeğe çalışmaktadırlar. 16 Ağustos’da İsfahan’a ulaşan seyyahlar, burada halk tarafından kötü karşılanır. Hell, İsfahan’ın Ermeni mahallesi olan Culfa’da Katolik rahibi Giovanni Daderian’nin evinde konaklar¹⁸. Fakat 21 Ağustos’da Hell’in nöbeti artar. Seyyah saatlerce süren nöbetten sonra kıpırdıyamıyacak haldedir. Yol defterine 23 Ağustos tarihinde kötü sağlık durumunu bizzat yazan Hell, ertesi günün tarihini atmış ise de artık birşey yazamamıştır. O devirde Culfa’da hekim olmadığından hiçbir tedavi görmeyen genç seyyahın durumu ağırlaşır ve 29 Ağustos günü artık konuşamaz bir duruma girer. Nihayet 30 Ağustos günü, otuzaltı yaşında olduğu halde, ruhunu teslim eder. Yanında misafir kaldığı rahip Giovanni Daderian tarafından dinî icapları yerine getirilerek ertesi gün kaldırılan cenazesi, Culfa’daki katolik Ermenilerin mezarlığına defnedilmiş ve sonraları eşi tarafından mezarı üzerinde şu kısa kitabeli sâde bir taş dikilmiştir:

HOMMAIRE DE HELL, VOYAGEUR FRANÇAIS, MORT A
ISPHAHAN, LE 30 AOUT 1848.

Hell’in Türkiye ve İran seyyahatinin notları, Fransız Akademisi tarafından seçilen altı mütehasıs : Quatremère, Le Bas, Mohl, De Wailly, Wakenaer ve Guigniaut’dan mürekkep bir komisyon tarafından incelendikten sonra verilen raporda işaret edilen prensiplere göre eşi tarafından tanzim edilerek 1854-1860 yılları arasında dört cilt metin¹⁹ ve gayet büyük bir albumden ibaret olarak basılmıştır.

¹⁸ Aslında Ankara’lı bir ermeni olan ve İstanbul’da tahsilini yapan katolik misyoneri Giovanni Daderian (veya Derderian) başka Fransız seyyahları tarafından da tanınmıştır, kşl. E. Boré, *Correspondances et mémoires d’un voyageur en Orient*, Paris 1840, II, 381 ’de dev. ve 479.

¹⁹ Bu seyahatnamenin cild durumu şu şekildedir: Cild I (1854), I,2.kısım (1855), II, 1. kısım (1856) ve IV (1860). Görebildiğimiz dört ayrı nüshanın dördünde de cild II, 2. kısım ve cild III yoktur. Bu cildlerin hiçbir zaman basılmadığı anlaşılmaktadır. Komisyonun raporundaki tavsiyelere ne dereceye kadar uyuldu-

Metin ciltlerinden dördüncüsünün sonunda ayrıca, yolda alınan basit krokiler de bulunmaktadır. *Voyage en Turquie et en Perse executé par ordre du gouvernement français pendant les années 1846, 1847 et 1848* (=Fransız hükümetinin emri ile 1846, 1847 ve 1848 yıllarında Türkiye ile İran'da yapılan seyahat) adlı kitabı, ressam Jules Laurens'in 100'den fazla resmi ile süslü albumu ile Türkiye arkeolojisine ve Anadolu coğrafyasına faydalı bilgiler sağlayan bir kaynaktır.

II.

SEYAHATNAME VE RESİMLERİN ÖNEMİ

Hommaire de Hell ve Jules Laurens'in müşterek mesailerinin sonucu olan dört cild metnin, kitabe kopyaları ile eskizlerin ve nihayet herbiri bir tablo değerinde olan hârikulâde güzellikteki gravürlerin taranması büyük bir mesai gerektirecektir. Muhakkak ki Fransa'da bir arşivde Hell'in yayınlanmamış notları ve bir koleksiyonda Laurens'in basılmamış desenleri kendileri ile ilgilenecek bir araştırmacı beklemektedir. Bunların aralarında Anadolu arkeolojisi, Türk sanat ve medeniyet tarihi bakımından çok değerli şeylere rastlamak mümkündür. Diğer taraftan Hell'in coğrafya bakımından yaptığı müşahedeler ayrıca bu sahada salâhiyet sahibi bir araştırmacı tarafından incelenmeğe değer. Seyyahatnamesinin dördüncü cildinde (aslında ikinci cildin ikinci kısmında), geçtiği yerlerin jeolojisi, jeoloji eşantyonları katoğu, astronomi müşahedeleri, meteoroloji müşahedeleri bulunmakta, bu önemli ilmî raporları, her gün saat hesabına tutulan bir yol jurnalı takip etmektedir. Bu cildde ayrıca İstanbul Boğazının *nivellement*'i hakkında Elie de Beaumont'a mektubu da yer almıştır. Aynı cildin sonunda Hell'in Türkiye seyahatinde topladığı grek ve lâtın kitabelerinin Ph. Le Bas tarafından hazırlanan açıklamalar ile kopyaları bulunmakta, bunu Hell'in krokilerinin izahı takip etmektedir.

Hommaire de Hell'in seyahatnamesi, bıraktığı notların yardımı ile eşi tarafından kaleme alındığından, muhakkak ki noksan veya hatalı taraflar hattâ belki de eklemeler vardır. Herşeye rağmen bu seyahatnameden istifade edebilmek için, yalnız seyahat hikâyesini

ğunu ve on defteri dolduran notlardan hangi ölçüde istifade olunduğunu, ancak Fransa'daki bu defterlerin incelenmesi ile bir sonuca varılabilir.

anlatan esas metni okumakla yetinmeyip, yol jurnalını (cild IV, 226-310) ve bilhassa, son cildin arkasındaki *in-8* levhaların izahatını (Cild IV, 374-408) dikkatle karşılaştırmak yerinde olur. Kitabeler veya jeolojik, coğrafî veya nebatlar hakkındaki bilgiler de muhtelif yerlerdeki notlar ile karşılaştırılmalıdır. De Hell'in eseri kolay istifade edilir bir kitap değildir. Biz, epigrafya, jeoloji, vs. gibi bilim dallarını ilgilendiren hususları bir tarafa bırakarak, bu kitapda gözüme çarpan tarih, arkeoloji ve sanat tarihi ile ilgili bazı noktaları belirtmekle iktifa edeceğiz.

Hommaire de Hell'in İstanbul hakkındaki müşahedeleri pek önemli sayılamaz, ancak avrupalılaştırma yolunda olan Tanzimat İstanbul'undaki ilk değişiklikleri tenkidci bir gözle inceler. 23 Ocak-2 şubat 1846 günlerinde İstanbul, Kasımpaşa, Beyoğlu, Galata ve Üsküdar'da vukua gelen 19 yangın, İstanbul yangınları hakkındaki listeye faydalı olabilir (s. 113)²⁰. Hell, Topkapı sarayında, Abdülmecid'e kadar Padişahların portrelerinin bulunduğunu bildirmekte (s. 120), İstanbul'da o sırada çıkan gazetelerin sayısını vermektedir. Karadeniz kıyısındaki Şebler feneri hakkında (s.173) yazdıkları da Türk yapısı bir feneri tanıtmak bakımından faydalıdır²¹. 1847 yılında İstanbul İzmit arasında haftada iki sefer yapan vapurlar ile bu yolun beş saatte alındığı öğrenilmektedir (s. 242). Dil iskelesinde (*Djeraba-Keuil?*) de bir burun üzerinde Del-Baba dediği bir yatur türbesi²² ile onunla ilgili efsaneden bahseder (s. 245). 267 m. boyundaki Sangarios köprüsü hakkında yazdıkları ise, bu önemli esere dair yazılanları tamamlamaktadır (s. 277). Bu köprü ile ilgili olarak

²⁰ Bu yangınları, şu iki İstanbul yangınları listesine eklemek lâzımdır: O. Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umur-u Belediye*, İstanbul 1922, 1310 vd.; A.M. Schneider, *Die Braende in Konstantinopel*, "Byzantinische Zeitschrift" 41 (1941) 400.

²¹ Bu fener uzun süre terkedilmiş bir halde durmuştur, kşl. Taitbout de Marny, *Pilote de la Mer Noire et de la Mer d'Azov*, İstanbul 1850, 36. Hydrographic Department Admiralty, *The Black Sea Pilot* (9. bas.) London 1942, 168 (fener ile kıyının s. 166-167 arasında 1844'a âit bir resmi de vardır), bu fenerin esası zamanımıza kadar gelmiştir (Capul Şabla olarak kayıtlıdır).

²² İzmid körfezinde Deli Baba efsanesi günümüze kadar Hell'in anlattığı şekilde yaşamağa devam etmiştir. Dr. M. K. Özergin, birkaç yıl önce bu efsaneyi hemen hemen farksız bir halde olmak üzere oradaki bir kayıkçıdan dinlemiştir. XVIII. yüzyılda yine bir fransız seyyahı tarafından yazılan ve İzmid körfezi kıyılarını tafsilâth surette anlatan bir elyazma seyahatname Atina'da bulunmuş olup, E. Dalleggio d'Alessio tarafından yayınlanmak üzere işlenmektedir.

hazırlanacak bir monoğrafyada bu bilgiler ile IV. ciltteki not (IV,381) faydalı olabilir. İznik'in eski eserleri hakkındaki müşahedeler şimdiye kadar burası ile ilgili çalışmalarda ihmal edilmiştir. O sırada harap bir durumda olan Ayasofya'da fresko resimler gören De Hell, bu binanın krokisi ile (IV, 383), meşhur lâhidin (IV, 381), ve tiyatro kalıntılarının başlıcalarını (197 ve IV, 382) tesbit etmiştir. Seyahatnamede Bursa hakkında işe yarar bir şeye rastlanmamakla beraber, burada sürgün olarak yaşayan Emir Beşir ve onunla Lamartine'den bahsedışı dikkate değer (s. 303)²³.

Karadeniz seyahatindeki müşahedeleri arasında, Şile'ye gelmeden Sofular iskelesi mevkiinde tesbit ettiği kayadan oyulmuş kalıntılar (s. 309) bir ipucu olabilir. Şile o devirde 375'i Türk olmak üzere 750 evlik bir kasabadır (s. 310). Kandıra (*Gandra*) da Orhan Gazi'ye izafe edilen bir cami (s. 312) ile bir çeşmede kullanılmış antik bir kitabe vardır (kşl. IV, 332, lev. III-IV)²⁴. Kefken adasında çeşitli eski kalıntılar arasında surlar, Bizans devrine ait yıkıntılar, bir kilise harabesi ve kayadan oyulmuş sarnıçlar vardır (s.313)²⁵. Daha doğuda terkedilmiş birçok köyün sıralandıklarını gören seyyah (s. 316) bunlardan bir tanesinde yaşlı serviler ile kaplı bir mezarlık tesbit eder. Akçaşehir (*Aktchecher*) civarında harabeler ve bir de kale vardır. (s. 318). Kıyıda içeride 150 evlik ufak bir kasaba olan Üskübî (*Prusias ad Hypium*), surları, kitabeleri, tiyatrosu ile hayli etraflı tanıtılır (s. 320, ve IV, 334-339, 353-375, 384-387)²⁶. Ereğli surlarını etraflı

²³ Emir Beşir Şihabî hakkında bk. A.de Lamartine, *Voyage en Orient* 1832-1833 Paris 1856, I,195 v.d. ; *Beşir Şihabî* mad. IA, II, 573; İstanbul'da Galata'da Katolik-Ermeni kilisesinde bulunan mezarı ile ilgili olarak bk. A. M. Schneider-M. Is. Nomidis, *Galata*, İstanbul 1944, 27.

²⁴ E. H. Ayverdi, *Orhan Gazi devrinde Mimâri*, A. Ü. İlahiyat Fak. Yıllık Araştırmalar Dergisi", (I 1956) 146, no. 65, bu cami H. 1297 (1881) de II. Abdülhâmid tarafından tecciden inşa ettirildiğinden eski yapıdan birşey kalmamıştır. Hell'in daha fazla tafsilât vermemesi veya Laurens'in bir resmini yapmaması üzücüdür.

²⁵ N. Fıratlı, *Bitinya araştırmalarına birkaç ilâve*, Belleten" XVII (1953) 15-16, da bugün Kefken'de görülen kalıntılar toplu olarak belirtilmiştir.

²⁶ E. Boré, *not 14 deki yerde*, I, 197 v.d. Üskübî'de Topçuoğlu İbrahim Bey'in hayli süslü konağında misafir kalarak buradaki antik kalıntı ve kitabeler ile meşgul olmuştur Fransız misyoneri Eugéne Boré (1809-1877) buraya 20 Mayıs 1837'de gelmiş ve topladığı kitabe kopyalarını Ereğli'den İstanbul'a göndermiş ise de bunlar kaybolmuştur. Burası hakkında dilimizde ufak bir yayını da vardır, A. Zuhurî Danişman, *Üskübî, Prusias ad Hypium*, Bolu 1934 (Halkevi neşriyatı: 2).

surette belirten De Hell (s. 324) buradaki mağaradan da bahseder, ayrıca bu bölgede yeni başlıyan kömür işletmeciliğini de ihmal etmez (s. 327). Aynı gün deniz yolu ile ulaştıkları *Longourda*, bugünkü Zonguldak'dan başka birşey değildir (s. 328). Burada kömürün oniki yıldan fazla bir süre önce keşfedilmekle beraber ancak beş yıldır işletildiğini, 40 kadar ocak ve 12 iskele olduğunu, 1500 kadar hırvat maden amelesi ile 300-400 kadar nakliye amelesinin çalışmakta olduğunu da kaydeder²⁷. Filyos'da bir basilika ile yalnız kuleleri duran bir kale (s. ve IV, 387, 329), halkı hayli vahşi olan Amasra'da metrük bir gemi tezgâhı, çarşıda ağaç-çekiciler, civarda Kuşkayası anıtı ile diğer harabeleri (s. 331, ve IV, 389) tesbit ederler. Surları, kitabeleri, 3000'i Türk olan 4500 nüfusu, kapısı bilhassa çok güzel olan camii, Boztepe'de harap bir türbesi olan Sinop oldukça etraflı anlatılır (s. 345). Halkı hayli tembel olan bu kasabada eski bir şapel ile bazı sarnıçlar da görülür. Tamamen yeni kurulmuş bir Türk kasabası olan Bafra'da o sırada bin kadar Türk evi ile (s. 354), Çarşamba'da oturan Hacı Ahmed Paşa'nın burada da muhteşem bir konağı vardır, ayrıca üç cami ile yirmi kadar çeşme yaptırmaktadır. Fakat bu sahilin en pis şehri Samsun'dur (s. 355). Halkı 100 ev kadar Türk, 20 ev kadar Ermeniden ibarettir. Rumlar Kadıköyü'nde yerleşmiştir. Bir kalesi vardır. Çok iyi bir idareci olan Hacı Ahmed Paşa Çarşamba'da oturmaktadır (s. 362). Canik vilâyetini idare eden bu şahsın canlı bir portresini burada bulmak kabildir. Çarşamba'da 1200 Türk, 200 Ermeni, 100 rum evi vardır. Ayrıca Paşa'nın muhteşem konağı bilhassa dikkati çeker. Çok zengin ve zarif bir konak daha doğrusu bir saray da Ünye'de Haznedaroğlu Süleyman Paşa'nınkidir (s. 366).²⁸ Bunu, Laurens kalemi ile ebedileştirmiştir. Tezgâhlarında o sırada

²⁷ Zonguldak Halkevi, *Cumhuriyet'in XV. yıldönümü hâtırası*, 1938, 5, de Zonguldak adının menşei hakkında hiçbir inandırıcı olmıyan üç fikir ileri sürülmekte ve kömürün 1829 da bulunarak 1865 de işlenmeye başladığını bildirmektedir. A. Naim, *Zonguldak havzası, Uzun Mehmet'ten bugüne kadar*, İstanbul 1934, 18'de kömürün H. 1264 (1848) de istihsale başlandığı Abdülmecid'in bir fermanından öğrenildiğini yazmaktadır.

²⁸ Bu havalide, elli yıl kadar hâkim olan Hazinedaroğulları hakkında bk. R. Vadala, *Samsun, passé-présent-avenir*, Paris 1934, 21. Kâzım Dılcimen, *Canik beyleri*, Samsun 1940, 63 de, Canikli Hacı Ali Paşa ve evlâtlarının hazinedarı iken başlıbaşına bir âyân sülâlesi kuran hazinedaroğulları hakkında da aynı yazarın başka bir eser hazırladığı haber verilmekte ise de bu güne kadar bu araştırmanın basıldığını bilmiyoruz.

yirmi iki gemi yapılan Ünye'de vâdi dibinde haşmetli bir kale harabesi vardır. Ayrıca kayadan yontulmuş bir anıt da dikkati çeker (kşl. Levha : XVIII, b). Harap kalesi olan ve 25 evden ibaret perişan bir köyden ibaret Fatsa'da civarda bir dere (Polemona) kenarında dikkat çekici yuvarlak plânlı bir kilise yıkıntısı vardır (s. 369, ve IV. 393). Ayrıca Laurens tarafından resmi de yapılan bu bina, sekiz köşelidir ve duvarlarında fresko resim kalıntıları vardır. İki saat ileride, Kayakale adacığında, Ahmed beyin konağının yakınında harap bir Türk binası görülür (s. 370). Ordu, 300 Türk, 200 rum, 80 ermeni evinden ibarettir (s. 371). 600 evden ibaret (150 rum) Tirebolu'da yine muhteşem bir konak ile karşılaşılır (s. 374). Burada ayrıca, şehrin ilerisindeki burun üzerindeki kale harabesinin ortasında bir bizans şapeli tesbit eder (IV, 394)²⁹. Bu, önünde dört sütunlu bir sundurması olan, kubbeli, tek apsisli bir binadır. Gümüşhane'de ise daha değişik tipde bir kilise mevcuttur (IV, 395). Hell, Karaçay köyündeki müdür evinde, ahşap başlıklı direkler ile bindirme tekniğinde yapılmış ahşap bir tavan görür (s. 396). Anadolu içindeki seyahatte her neden ise, eski eserler üzerinde durulmayıp, coğrafi müşahedeler tercih edilmiştir. Harput (s. 422) ve Diyarbakır (s. 439) eski eserlerinden en fazla bahsedilen yerlerdir. Diyarbakır'da surlar, kapıları ve burçları ile Ulucami (s. 451) uzun uzadıya anlatılmış ayrıca, Hell'in eskiden bir cami olduğunu tahmin ettiği ve o sırada cephanelik olarak kullanılan çifte kubbeli büyük bina üzerinde durulmuştur (s. 441, 450, IV, 398). Hell, içkalenin ortasındaki yığma tepenin üzerinde evvelce belki bir saray olan bir bina yıkıntısından da bahseder ki (s. 447), bunun 1961'de kazı sonunda döşemesi bulunan saray olması muhtemeldir.³⁰ Bitlis bölgesinde yol üzerinde birçok köprü ve bilhassa kervansaray'dan bahsedilmekte ise de, ancak *itinéraire*'in yardımı ile yerleri bir dereceye kadar tesbit olunabilen bu binaların mahiyetleri hakkında maalesef fazla bir şey öğrenilememektedir. Arkeoloji ve sanat tarihi bakımından bazı dikkat çekici bilgiler verilen son önemli meskûn yer, Van (s. 506)'dır. Burada kapısı tuğla tezyinatı

²⁹ David Wienfield tarafından Trabzon dolaylarındaki bütün eski Bizans kiliseleri hayli yorucu bir çalışma sonunda tesbit edilerek incelenmiştir. "Anatolian Studies" de yayınlanacak olan bu uzun makalede, Tirebolu'daki kilisenin bulunmadığı belirtilmiştir.

³⁰ İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Sanat tarihi kürsü ve Enstitüsünün öğretim ve araştırma çalışmaları 1943-1962, İstanbul 1962, 67-71.

ve tuğladan kûfî yazılara sahip cami bilhassa dikkat çekicidir,³¹ ayrıca kale ve kayadan oyulmuş odalar ile kitabeler üzerinde de durulur.

Hommaire de Hell'in bu uzun yolculuğu sırasında yanında ressam Jules Laurens'den ve, ahçı, tercüman vs. gibi yardımcılarından başka bir de uşak vardır. Batı Karadeniz seyahatinde Joseph adında birisi, Anadolu seyahatinde ise Pierre adında bir kimsedir. Hell'in ölümünden az sonra, Alman orientalist ve seyyahı A.D.Mordtmann (1811-1879) Erdek'de yerleşmiş, Segond adında bir fransız ile karşılaşmıştır ki, bu şahıs ona vaktiyle Hell'in yanında bulunduğunu söylemiştir.³² Fakat hiç şüphesiz bu azimli araştıracınınin hâtırasına adı sıkı sıkıya bağlı olan yol arkadaşı, ressam Jules Laurens'dir.

Jules Joseph Augustin Laurens, 26 Temmuz 1825'de Vaucluse'de Carpentras kasabasında doğmuş, kardeşi Jean Bonaventure Laurens (1801-1890) in, sonraları Montpellier ve Paris'de P. Delaroche (1797-1856)in yanında yetişmiştir. Laurens, 1846'da Hell ile Türkiye ve İran seyyahatine çıkmış ve ölümü üzerine, 1849'da Fransa'ya bindan fazla resim ile dönmüştür. Bu resimlerin bir kısmı seyahatnamenin albümünde yüz büyük levha halinde basılmıştır. *Illustration* ve *Magasin Pittoresque* ve diğer bazı dergilere resimler yapan Laurens, gerek kendi eserlerinden gerek Isabey, Delacroix, Troyon, Diaz, Flandrin, Decamps, Th. Rousseau gibi ressamların tablolarından litoğrafyalar meydana getirmiştir. En güzel renkli litoğrafyaları, Bertaut'nun *Les artistes anciens et modernes* ile *Les artistes contemporains*'inde yayınlanmıştır. Akvarel tekniğinde çalıştığı tercih eden bu çok velûd sanatçı, bir taraftan da *Illustration*, *Cigale*, *Magasin pittoresque*'de makaleler yayınlamış, *La légende des ateliers* adlı eseri kısmen *Journal des Arts* da basılmıştır. 1864'de *Album des Dames, types et portraits de femmes peints d'après nature* adı ile bir album yayınlamıştır. Jules Laurens, Vaucluse'de Saint Didier'de 5 mayıs 1901'de ölmüştür³³.

³¹ Bu önemli anıt hakkında etraflı bir araştırma olarak bk, W. Bachmann, *Kirchen und Moscheen in Kurdistan*, Leipzig 1913, 69 v.d. lev. 59-63. Bachmann kapını tuğla bezemelerini ve yazılarının mevcudiyetini te'yid eder.

³² A. D. Mordtmann, *Anatolien* (yay. F. Babinger), Hannover 1925, 107.

³³ L. Labande, *Jules Laurens*, Paris 1910, adlı monoğrafyayı maalesef görmedik, hayatı hak. toplu bilgi ve gerekli bibl. için bk. U. Thieme-F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, XXII, 446-447.

Jules Laurens'ın Fransa'nın birçok müzelerinde dağınık olarak eserleri bulunduğu tesbit olunmuştur. Angoûleme, Avignon, Bagnères de Bigorre, Beergues, Carpentras, Clermont, Metz, Montpellier, Mulhouse, Narbonne, Orléans, Paris (Musée de l'Art moderne), Rouen, Sete, Toulon müzelerinde eserleri olduğu bilinmektedir. Bunların bazılarının adları mahiyetlerini belirtemeyecek şekilde olmakla beraber aralarında kesin olarak yurdumuz ile ilgili bulunanlar da vardır. Nitekim, Angoûleme'de *Türk mezarlığı*, Montpellier'de *Bir Anadolu hâtırası*, Mulhouse'da *Bir Boğaziçi hâtırası*, Paris'de *Van kayası* adlı eserleri bulunmaktadır. *Sinop dolaylarında Karadeniz kıyılarını* tasvir eden bir deseni 1933'de bir özel koleksiyonda 100 franga satılmıştır³⁴. 1956'da Jules Laurens imzalı, Anadolu hisarını tasvir eden yağlıboya çok güzel bir tablo İstanbul piyasasında üç bin lira havalisinde satışa arzedilmiş, fakat maalesef bu sanatçının memleketimiz bakımından önem ve değeri takdir edilmediğinden, başlıca müze ve ilgili müesseselerin haberdar edilmelerine rağmen ilgi görmemiştir³⁵. Sergilerde birçok mükâfat alan ve 1868'de Fransa devleti tarafından *Légion d'honneur* nişanı ile mükâfatlandırılan Laurens muhakkak ki birinci berecede bir sanatçı olmamakla beraber, son derece çalışkan, çok kuvvetli bir kaleme sahip ve gördüğünü hayret verici bir mükemmeliyetle aksettirebilen zarif ifadeli bir desinatör idi.

Hommaire de Hell seyahatnamesinin Laurens tarafından hazırlanan büyük boyda litoğrafya levhaları 1853'den itibaren yirmi levhalık fasiküller halinde Paris'de Lemercier basımevinde basılarak Pierre Bertrand kitapevi tarafından satışa çıkarılmıştır. Aralarında bazıları harita, yol güzergâhları, jeolojik arazi kesitleri ve kitabe kopyaları olmak üzere 119 büyük levha teşkil eden bu desenlerin hemen hemen ekserisini bizzat Laurens tarafından litoğrafya olarak

³⁴ E. Bénézit, *Dictionnaire critique et docum. des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs* (yeni baskı), Paris 1952, V, 436 da Laurens'in eseri bulunan başlıca müzelerin listesi vardır. Bu liste Thieme-Becker, *Kunstler-Lexikon*'daki ile tamamlanarak yukarıdaki liste meydana getirilmiştir.

³⁵ Bu tablo, 1958 'de Irak kralı II. Faysal tarafından Bağdat'da yaptırılan yeni sarayı süslemek üzere satın alınmış, fakat Irak ihtilâlinde sonra ne olduğu öğrenilememiştir.

işlenmiş, ancak büyük manzaralar Cicéri adında bir litoğrafyacının elinden çıkmıştır.³⁶ Bugünkü Türkiye ile ilgili olan levhalar şunlardır:³⁷

- I. Başlık levhası, Sinop camii kapısı.
- II. Hasköy sırtlarında musevî meşatlığı.
- III. a. İzmit surları, b. Sapanca gölü yakınında eski köprü.
- IV. Bursa'da eski kervansaray.
- V. a. Rumelihisarı, b. Ceneviz kalesi.
- VI. Rumeli feneri.
- VII. Kidendere'de Rumeli'nin Karadeniz sahili.
- VIII. Rumeli'de Türk ve Rum tipleri.
- IX. Midye'de kayadan oyulmuş Bizans binası.
- X.-XIV. Bulgaristan ile ilgili resimler.
- XV. Şile.
- XVI. a. Üskübî surları, b. Üskübî'de Roma köprüsü
- XVII. Üskübî'de antik tiyatro.
- XVIII. a. Üskübî'de antik tiyatro'nun kapısı, b. Ünye yakınında kayadan oyulmuş antik mâbed.
- XIX. Ereğli kalesi kapısı.
- XX. Karadeniz'de Güzelcesaray'da bazalt kayalıklar.
- XXI. Amasra'nın genel görünüşü.
- XXII. Amasra, a. Akropol'un Ceneviz devrine ait kapısı, b. Bizans devrine âit (!) bina kalıntısı.
- XXIII. Amasra, Bizans devrinden kalıntılar.
- XXIV. Amasra'da Roma ve Bizans devrinden kalıntılar.
- XXV. a. Haciveliolu'nda Türk çeşmesi, b. Çarşamba'da Türk ocağı.

³⁶ Ressam ve litoğrafya ustası Eugène Cicéri (1813-1890), litoğrafya sahasında Fransa'nın en velût sanatçısı olarak bilinir. Bilhassa manzara resimlerinde bütün meharetini gösteren Cicéri, 1854'de V. Adam ile Kırım seferine dair resimler de yapmıştır, bk. Thieme-Becker, *ay. esr.* VI, 570.

³⁷ Bu levhalardan birkaçı, vaktiyle mimar ve sanat tarihçisi H. Saladin tarafından kopya edilerek, İslâm sanatı hakkındaki kitabında yayımlanmıştır, bk. H. Saladin, *Manuel d'art musulman, I Architecture*, Paris 1907, res. 18 (levha XV), 350 (lev. XXXIII), 351 (lev. XLIV, a), 352 (lev. XXV, b), 353 (lev. XLIV, b), 354 (lev. XXV, a), 355 (lev. IV) 356 (lev. XLI); Ünye ve Tirebolu konaklarının Refik Gökkan tarafından renklendirilen reproduksiyonları şu yazı ile yayımlanmıştır, S. Nüzhet Gerçek, *Yabancı gözü ile sivil mimarimiz*, "Güzel Sanatlar, V (1944) 39 ve 40-41 arasındaki levha.

- XXVI. Sinop.
 XXVII. Eski Sinop camii avlusu, b. Sinop camii avlusu.
 XXVIII. Sinop kalesi.
 XXIX. Çarşamba.
 XXX. Ünye'de eski Türk konağı.
 XXXI. a. Fatsa (Polemona) da eski kilise, b. Tirebolu'da kilise.
 XXXII. Giresun genel manzara.
 XXXIII. Tirebolu'da Türk konağı,
 XXXIV. Ünye ve Tirebolu konaklarından detaylar.
 XXXV. Karadeniz halkından türk ve rumlar.
 XXXVI. Trabzon Ayasofyası.
 XXXVII. a. ve b. Trabzon Ayasofyasının detayları ve iç görünüşü.
 XXXVIII. Deliktaş dağ yolu, b. Kebanmaden'de kelek ile seyahat.
 XXXIX. Fırat üzerinde köprü.
 XL. Diyarbakır kalesi.
 XLI. Diyarbakır kalesinde büyük burç, detayları ile kapılardan birinin detayı.
 XLII. Diyarbakır Ulu cami avlusu.
 XLIII. Ulucami'den detay.
 XLIV. a. Kuzey Mezopotamya'da Kadıköyünde Türk evi, b. Diyarbakır'da keldânî evi.
 XLV. Diyarbakır'da keldânî evi detayı.
 XLVI. Türk ve Kürtlere ait çömlek ve cam işleri.
 XLVII. Garzan bölgesi.
 XLVIII. Kürt kıyafetleri.
 XLIX. Bitlis.
 L. Van
 LI. Van kalesi.

Albüm'ün levha LII'den itibaren resimleri hep İran hakkındadır. Ayrıca bunların arasında Anadolu ile ilgili teknik bazı resimler-haritalar ile kitabe kopyalarından başka, De Hell'in 20 Ocak 1847'de İstanbul'da çizilen ve Mme. de Hell'in Hyères'de çizilen portreleri de bulunmaktadır. Ayrıca, IX ve LVI numaralı levhalarda De Hell'i kompozisyonun içinde teşhis etmek mümkün olmaktadır. Nihayet lev. C de, içinde De Hell'in de ebedî uykusunu uyuduğu, İsfahan yakınındaki Culfa mezarlığını tasvir eder.

Bu resimlerin içlerinde sanat tarihi veya şehir tarihi bakımından değerli olanlar hiç de az değildir. Nitekim, Hasköy sırtlarında meşatlık (Lev. II), gerek şekil gerek tezyinat bakımından çok ilgi çekici olan musevî mezar taşlarını aksettirmektedir. Antik Nikomedia yâni İzmid'in surlarından pitoresk görünüşde (Lev. III, a), bu eski tahkimatın 120 yıl önceki görünüşü üzerlerindeki Türk evleri ile canlı bir şekilde aksettirilmiştir. Fakat aynı levhadaki köprü resmi arkeoloji ve tarih bakımından en önemli eserlerden biridir. Bu, Adapazarı yakınında Beşköprü, veya Sangarios veya Iustinianos köprüsü olarak bilinen eserdir. 559-560 yıllarında yapılan³⁸ ve Bizans profan mimarisinin ayakta kalabilmiş nâdir örneklerinden olan bu anıt, Laurens'in gravüründe eski hâli ile, birçok aksamını henüz kaybetmeden önceki şekli ile görülebilmektedir. Böylece bu resim ile seyahatnamenin diğer ciltlerindeki onunla ilgili bilgiler ve krokiler, büyük bir vesika değerine sahiptirler³⁹. Ceneviz kalesi (lev. V, b)'ni tasvir eden gravür'de Anadolu kavağı sırtlarındaki meşhur Yoros kalesinin çifte kuleli medhali tasvir olunmuştur.⁴⁰ Levha IX. da güzel genel resmi ile birlikte çeşitli detayları bulunan Midye'deki Bizans mağara-kilisesi resimleri de büyük ölçüde birer vesika değerine sahip sayılabilirler. Tesbit edebildiğimize göre bu kayadan oyulma ayazma ve kilise ile manastır müstemilâtını ilk olarak etraflı surette inceleyenler De Hell ile Laurens'dir. Bulgar araştırmacılarından Škorpil tarafından incelenerek⁴¹

³⁸ Prokopios, *De Aedificis* (Loeb baskısı), V, 111, s. 326/327.

³⁹ Eski seyyahların çoğunun gördüğü bu değerli köprünün az tanınmış eski bir fotoğrafı için bk. Colmar von der Goltz, *Ein neuer Scheinweg nach dem Osten*, "Vom Fels zum Meer" II (1893) 457; diğer bir resmi için bk. Ch. Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe. siecle*, Paris 1901, 294, res. 108; aynı klişe, J. Ebersolt, *L'architecture byzantine*, Paris 1934, lev. XLIII, ayrıca kşl. s. 98. Bütün eski kayıtları derleyerek, gravür, kroki ve fotoları toplayarak, aynı zamanda köprünün şimdiki durumunu belirten doğru ve eksiksiz bir rölövesi ile etraflı bir monoğrafyanın ilim âlemine sunulması yerinde olacaktır. N. Fıratlı, *The Sangarius Bridge*, adı ile *X. Millelilerarası Bizans Tetkikleri Kongresi (İstanbul 1955) Zaburları*, İstanbul 1957, 134 'de çok kısa özeti verilen tebliğ kongrede okunmadığı gibi, metni de şimdiye kadar yayınlanmamıştır. Diğer taraftan, Talia Balcıoğlu, *Adapazarı, tarihi ve coğrafyası*, İstanbul 1952, 19 v.d. da köprü hak. işe yarar bir bilgi bulunmamasına karşılık, T. Tarkan, *Adapazarı ilçesi*, (bas. yeri ve yılı yok) da beş güzel fotoğrafı vardır.

⁴⁰ Bu gravürü kşl. A. Gabriel, *Les châteaux turcs du Bosphore*, Paris 1943, 79, lev. XXII, 1.

⁴¹ K. Škorpil, *Arkeologijski beleški ot Strance planina, = Istranca ovasında bulunan arkeoloji anıtlarına dair mülâhazalar*, "Bulletin (=Izvestija) de la Société archéologique Bulgare" III 243 vd; ve res. 141.

yayınlanan bu mağara-kilisesini 1961 yazında üç gün devamlı olarak inceleyip, rölövesini çıkarttığımız sırada, en dipdeki ayazma kısmında, tam bir zifiri karanlığın hüküm sürdüğü bir köşesinde kaya üzerine oyulmuş olarak: DE HELL 1846 yazısını bulduğumuza da burada işaret edelim.⁴² Levha XV, Şile'nin sahilden meşhur adacığı ile üstündeki kuleyi 1846'daki hâli ile tasvir etmektedir.⁴³ XXI-XXIV, sayılı levhalarda Amasra'nın çeşitli manzara ve eski eserlerini bulmak kabildir. Genel görünüşde Amasra, batı cihetindeki Küçük liman tarafından tasvir olunmuştur. Gravürde ön plâni teşkil eden pitoresk *Kefaser* kayalıkları maalesef son yıllarda taş elde etmek için parçalanarak yok edilmiştir. Böylece Laurens'in bu resmi, Amasra'nın hakikî simâsının belki de yegâne hâturası olarak kalacaktır. Üzerinde Cenova armaları bulunan Zindankapısı denilen kapı aynı şekli ile durmaktadır. Bizans devrine âit kalıntılar olarak gösterilen yüksek cepheli harabe ise (Lev. XXII, b), 1949'da ancak kısmen duruyordu. Gravürde bir üst katı olduğu farkedilen bu muntazam taştan yapılmış antik binanın kemerli kapısı henüz mevcuttur. İleride bu eski eser hakkında etraflı bir etüd yapıldığında Laurens'in gravürü değerli bir vesika olacaktır. Yine yanlış olarak Bizans devrine ait bir bina olarak işaret edilen harabe ise, Bedesten adı ile tanınan yıkıntıdan başka birşey değildir. Aslında belki bir Roma devri hamamı olan ve duvarlarında *opus reticulatum* tekniğinde örgüler bulunan bu büyük bina Laurens'in kalemi ile 1847'deki hâli ile görülebilmektedir. Lev. XXIV.'deki resimlerden en değerlisi, eski Amasra-Bartın yolu üzerinde kayadan yontulmuş dağ geçidinin kenarında, yamacın kayalık sathına yontulmak suretiyle işlenmiş Kuşkayası denilen Roma devri anıttır.⁴⁴ Hell ve Laurens, o devrin araştırmacılarının çoğu gibi, çeşitli şeylere ilgi duyarlar. Nitekim, Amasra'da Roma devrine âit bir heykel kaidesi⁴⁵, saçağı güzel ahşap direklere

⁴² Midye'deki araştırmalarımızı da içine alan Trakya hakkında etraflı bir çalışmamız ayrıca yayınlanacaktır.

⁴³ Şile adacığı üstündeki kale hak. bk. N. Fıratlı, *Şile ve Kalealtı*, "T. Turing ve Oto. K, Belleten,, sayı 120 (Ocak 1952) 18-20.

⁴⁴ Bu anıt hakkında kısa bir araştırma evvelce tarafımızdan yayınlanmıştır, S. Eyice, *Das Denkmal von Kuşkayası bei Amasra (Paphlagonien)*, "Istanbul Mitteilungen" 6(1955) 109-112, lev. XIV-XV.

⁴⁵ Sextus Vibius Gallus'a ait bir heykelin kaidesi olan M. S. II. yüzyılda yapılan bu taş, 1894 'de İstanbul Arkeoloji Müzesine getirilmiştir, bk. G. Mendel,

dayanan bir çeşme (Lev. XXV), Zarif tezyinat ile kaplı davlumbazı olan bir Türk ocağı (Lev. XXV), Ünye'de harikulâde bir mimâriye sahip Barok üslûplu eski bir konak (Lev. XXX), Tirebolu'da yine aynı derecede muhteşem olmakla beraber metrûk bir halde bulunan diğerk bir Türk konağı (Lev. XXXIII) ve bunların çeşitli detayları, ahşap aksamalarının tafsilâtlı resimleri (Lev. XXXIV), Yukarı Mezopotamya'da Kadıköyünde bir Türk evinin içi (Lev. XLIV) ile Diyarbakır'da bir ev ve bunun detayları (Lev. XLIV-XLV) Anadolu'nun sivil mimarisi hakkında büyük faydalar sağlayacak önemli vesikalardır. Amasra manzarası gibi diğerk bazı manzaralar da tablo değerklerinden başkaka tarihî bir değere de sahip bulunmaktadırlar. Böylece Çarşamba (Lev. XXIX) ile Giresun (Lev. XXXII) Bitlis (Lev. XLIX) ve Van (Lev. L) ın 120 yıl önceki genel görünüşleri hakkından emniyetle bir fikir edinmek mümkündür. Trakya ve Anadolunun muhtelif yerlerinden, arazinin genel manzarasını gösteren, ve kanaatimize göre vesika değeri nisbeten az olan resimlerin de bugün bir tarihî değere sahip oldukları muhakkaktır. Hell-Laurens albümünün arkeoloji ve sanat tarihi bakımından değeri, Üskübî (Prusias ad Hypium), Amasra, Midye vs. nin resimlerine inhisar etmemekte, burada Sinop'da Süleyman Tayboğa (Alâeddin) medresesinin⁴⁶, Sinop ve Diyarbakır kalesinin⁴⁷, Diyarbakır Ulucamiinin,⁴⁸ Van yukarı kalesinin de resimlerine rastlanmaktadır.⁴⁹ Bizans sanatı bakımından ise albumda Midye'deki kaya kilisesinden başkaka, Fatsa'da yıkık bir kilisenin resmi ile Tirebolu'da bugün artık mevcut olmıyan başkaka bir kilisenin gravürü zikredilebilir. Yine Bizans sanatı bakımından önemli bir vesika,

Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, Istanbul 1914, III, 388 v.d. ve oradaki bibl.

⁴⁶ Bu bina hakkında bk. M. Şakir Ülkütaşır, *Sinop'da Selçukîler zamanına ait tarihi eserler*, "Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi" V (1949) 140.

⁴⁷ Diyarbakır surları hakkında, A. Gabriel, *Voyage archéologique dans le Turquie Orientale*, Paris 1940, 85 v.d.

⁴⁸ Vaktiyle J. Strzygowski, *Amida*, Heidelberg 1910, adlı kitapla hakkında koca bir monografya meydana getirilen bu anıt ayrıca Gabriel tarafındanda incelenmiştir, kşl. *Voyage*, 184 v.d.; ayrıca Basri Konyar, *Diyarbakır, II'de de etraflı bilgi vardır.*

⁴⁹ Van sitadeli hakkında bk. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*; Kir-sopp-Silca Lake, *The Citadel of Van*, "Asia Magazine" (February 1939), H. Bossert, *Alt-Anatolien*, Berlin 1942; K. Lacke, *Van'da yapılan hafriyat (1938)*, "Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi", IV (1940) 179-191.

Levha XXXVI ve XXXVII i kaplıyan, Trabzon Ayasofya'nın dışarıdan ve içeriden gravürleridir. Daha önce fransız Ch. Texier tarafından da hayli acele resimleri yapılan bu önemli anıtın Laurens tarafından çizilen resmi, bugün sanat tarihî araştırmacılarını oldukça düşündürülen problemlere ışık tutacak mahiyettedir. Nitekim, evvelce binanın aşağı duvarlarında dahi mevcut olan fresko resimler görüldükten başka, güney cephede, kavisli alınlığın içinde, Texier'nin resminde nisbetsiz derecede büyük gösterilen, ve şimdi hiçbir izi görülmiyen melek kabartmaları hakikî nisbet ve biçimleri ile işaret edilmiştir.⁵⁰

Albüm'ün sonunda başlıbaşına bir seri teşkil eden teknik resimlerin ve bu arada aslına sâdik bir şekilde âdetâ birer tablo gibi işlenmiş kitabe kopyalarının burada üzerinde durmuyoruz. Yalnız şuna işaret etmek yerinde olacaktır ki, eğer bu seyahatname, bizzat Hommaire de Hell tarafından kaleme alınarak, Laurens'ın yolda çizdiği bütün resimler ile süslenebilmiş olsaydı, herhalde Texier veya Laborde'un albümleri ayarında bir esere sahip olacaktık. Nitekim, kitabın IV. cildinin sonunda *planches in-8* olarak ayırd edilen yirmidört levha vardır ki bunların büyük bir kısmı, Hell veya Laurens tarafından ölçüleri alınmış binaların, arkeolojik eserlerin krokileridir. Bunlardan oniki levha kitabeleri ihtiva eder. Metin kısmında çok etraflı bir şekilde tarifleri yapılan bu krokiler, bugün çok değerli birer vesikadır. Bu arada Midye'deki mağara kilisenin hemen hemen doğru bir krokisi burada mevcuttur. Aynı yerde, 1961'de üç gün çalışmış bir insan olarak, Hell'in gayret ve itinasına hayret etmemek mümkün olmadığını da burada belirtmek isterim. H. 1182 (=1768/69) tarihli, metrük Şebler fenerinin plânu, İznik'de on yıl kadar tamamen parçalanmış meşhur devâsa lahid (=Berberkaya)'in krokisi,⁵¹ Justinianos

⁵⁰ Ch. Texier - P. Pullan, *Byzantine Architecture*, London 1864, Lev. LXII, LXIV; da yayınlanan Ayasofya, sonraları, G. Millet, *Les monastères et les églises de Trébizonde*, "Bul. de Correspondance Hellenique" XIX (1895) res. 21 tekrar üzerinde durulmuş ve bilhassa taş süslemesi bakımından büyük ilgi uyandırarak zengin bir bibliyografyanın doğmasına yol açmıştır. Hakkında son araştırma olarak bk. Selina Ballance, *The Byzantine Churches of Trebizond*, "Anatolian Studies" X (1960) 161 v.d. Tamara T Rice, *Decoration in the Seljukid style in the Church of S. Sophia, in memoriam Prof. E. Diez* (basılmakta).

⁵¹ A. M. Schneider, *Die römischen und byzantinischen Denkmaeler von İznik-Nicae*, Berlin 1943, 7-8, lev. 3. Seyyahatnamelerin çoğunda anlatılan ve resmi bulunan bu anıtın son hâli hakkında bk. G. Kleiner, *Hellenistische Sarkophage in Kleinasien*, "İstanbul Mitteilungen" VII (1957) 8, lev. 5, bu yekpare taşdan mezarodası hakkında

köprüsünün artık ayakta bir izi kalmıyan apsisli kısmının plânı, Fil-yos'da iki bina plânı da önemli vesikalardır.⁵²

Amasra ile ilgili olarak yayınlanan krokiler arasında, Lev. XXII deki binanın plânından başka bir de, üzerinde üç armakalkanı bulunan bir Ceneviz levhasının basit krokisi de vardır. 1949'da aynı taş, çok kırılmış ve tanınmaz bir hâle gelmiş halde, bir kahvehanenin merdiveninde basamak olarak bulduk⁵³. Kroki levhaları arasında dikkate değer diğer desenlerden biri, Tirebolu kalesindeki harap Bizans kilisesi diğeri ise Gümüşhane'deki kilisenin plânlarıdır. Bu levhalardan en önemlisi hiç şüphesiz, yukarıda da bahsi geçen, Diyarbakır kalesindeki büyük çifte kubbeli binanın plânını ihtiva edendir. Şimdiye kadar hakkında hayli yazı yazılan, kâh eski bir cami, kâh eski bir nesturî kilisesi olduğu söylenen bu binanın sanat tarihi bakımından ilk olarak önemini göreyerek, notlarında tafsîlatlı olarak buradan bahseden ve ayrıca bir de plânını çizen Hell heyetidir.⁵⁴

Ressam Jules Laurens'in Anadolu seyahatinden getirdiği resimlerin bâzılarını *Album*'da yayınladıktan başka, bunları diğer yazar-

araştırma yapanların şimdiye kadar hiçbirinin dikkatini, Hell'in *in-8* levhaları arasındaki plân-krokisi çekmemiştir.

⁵² Bu yapılar hak. bk. L. Robert, *Etudes Anatoliennes*, Paris 1937, 279-281, resimleri, lev. XIV, 3; XI, 1; XIII, 1.

⁵³ Amasra'nın Ceneviz armaları hakkındaki tek toplu araştırmada, bu taşdan bahis yoktur, kşl. F. W. Hasluck, *Genoese heraldry and inscriptions at Amasra*, "Annual of the Brit. School at Athens", 17 (1910-11) 132-144; bu taş ile ilgili kısa bir not olarak bk. S. Eyice, *Amasra'da Cenova hâkimiyeti devrine âit armalı bir levha*, "Belleten" XVII (1953) 27, not 4. P. Scorza, *Libri d' oro della nobilita Genovese*, Genova 1920, lev. 23 de bu aramayı andıran bir blason, Maroffo âilesinininki olarak gösterilir.

⁵⁴ İlk defa De Hell tarafından kısa açıklamalar ile krokisi ilim âlemine tanıtılan ve metrük bir nesturî kilisesi olduğu söylenen bu bina, sonraları çeşitli yayınlarda defalarca incelenmiş, ve hakkında hayli hipotezler ileri sürülmüştür. Yanlış ve kötü bir krokisi General de Beylié tarafından çizilerek J. Strzygowski'e verilmiş, o da çok daha aslına sâdik olan Hell'in krokisini görmediğinden veya ihmâl ettiğinden, bu krokiye dayanarak etraflı bir makale yazmıştır (J. Strzygowski, *Die persische Trompenkuppel*, "Zeitsch. für Geschichte der Architectur" II (1909) 1-15). Sonra, *Amida*, Heidelberg 1910, adlı eserinde de tekrarlanan kşl. 173 ve dev. bu bilgiler bugüne kadar araştırmacılara kaynak vazifesi görmüş ve görmektedir (kşl. Gabriel, *Voyage archéologique*. 106, not 4.; E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou*, Paris 1951, res. 52). Halbuki Miss G. Bell, *Churches and monasteries of the Tur Abdin and neighbouring districts*, Heidelberg 1913, 92 ve dev. da ve lev. XX, XXI, da bu binayı

ların gene Anadolu hakkındaki kitaplarını süslemek üzere verdiği de anlaşılıyor. Nitekim tanınmış coğrafyacıardan B. de Tchihatcheff'in *Anadolu Coğrafyası* hakkındaki büyük kitabının Album'larında da Laurens'in resimlerine rastlanır.⁵⁵ Bunlardan birkaçının Hall *album'*unda yayınlananlar olmasına karşılık, ekserisi değişiktir. Bu albumlerde, başka ressamın gravürleri de bulunduğundan, Laurens'in ustalık ve çizgilerinin güzelliği daha iyi kendisini hissettirmektedir. Tchihatcheff'in kitabının *Botanique* albumunda, Büyükdere olaylarındaki meşhur *Yedikardeşler* denilen ve Batılıların *Godefroy de Bouillon'un çınarı* olarak adlandırdıkları muhteşem çınarın son derece güzel bir resmi bulunmaktadır.⁵⁶ J. Laurens imzalı diğer resimler, Tchihatcheff'in *Géographie physique* album'unda karşımıza çıkmaktadır. Bu ciltde, Laurens'in şu eserleri vardır (Hell *Album'*unda yayınlananlar * işaretlidir) :

yeni bir plânı, kesiti ve fotoları ile tanıtmıştı ki Strzygowski de bu yeni malzemeyi *Die sassanidische Kirche und ihre Ausstattung*, "Monatshefte für Kunstwissenschaft" VIII (1915) 349-365, lev. 73-74 de kullanmıştır. Bu yeni plân son olarak, Ugo Monneret de Villard, *Le chiese della Mesopotamia*, Roma 1940, res. 44 de bir kere daha yayınlanmıştır. Stikas'ın hâlâ yanlış krokiye dayanması hayret vericidir. İslâmî mimârinin esaslarını plânında ve üst yapısında açıkça gösteren bu enteresan binanın etraflı bir şekilde incelenmesi yerinde olacaktır. Çok daha iyi ve doğru plânlarının ve fotolarının uzun yıllardır defalarca yayınlanmasına rağmen, hâlâ eski krokisi bilinen bu bina üzerinde kısa bir not ile duran A. Gabriel, Hell'in krokisine dikkati çekmekle beraber, bunu Diyarbakır'da, aynı tipde başka bir binaya ait gibi görmek istemektedir. Bu yanlışlığın sebebi de, De Beylié'nin binanın tam genişliğinin ölçüsünü yalnız kubbenin ölçüsü imiş gibi göstermesidir. Hell'in krokisinde, elliptik kubbeli salonun dış tarafındaki aksamın izlerinin de işaretlendiği görülür. Bu bina hakkında ayrıca bk. Marguerite Rimpler, *Le triomphe de la coupole dans l'architecture byzantine*, Strasbourg 1947, 53 ve 74 ; E. Weigand, "Byzantinische Zeitschrift", 24 (1924) 260 daki tenkit yazısında (Strzygowski, *Die sassanidische Kirche* hak.) Diyarbakır binasının kesin bir ifade ile bir islâmî eser olduğunu ifade eder.

⁵⁵ P. de Tchihatcheff, *L'Asie Mineure*, Paris 1853-1869, 8 cilt, *Géographie physique-Album*. Buradaki resim levhalarının hepsinde numaralı olmadığından bir takım karışıklıklar ortaya çıkmaktadır. Laurens'in resimleri altındaki imzasından kolaylıkla teşhis edilebilir.

⁵⁶ Aslında bir çok çınar gövdelerinin birbirlerine sarılması suretiyle meydana gelen bu tabiat harikası anıt-çınar, İstanbul hakkındaki hemen hemen bütün seyahatnamelere girmiş ve bir çok resimleri yapılmıştır. Etrafında 1096 da Haçlı ordusunun konakladığına inanılan bu ağaç, değerli tabiat anıtlarını tesbit eden bir listede evvelce önemle yer almış bulunuyordu, bk. E. von Schwerin, *Fragmente zu einem dendrologischen Reisehandbuche (Pflanzengeographische Notizen)*,

- Lev. 16 Uskubî'de tiyatro *,
 20 Çoban kale de bazalt kayalar,
 21 Ereğli'nin genel görünüşü,
 22 Sinop'un genel görünüşü *,
 23 Ünye'deki konağın avludan görünüşü, ⁵⁷
 24 Amasra'nın Küçük limandan görünüşü *,
 26 Trabzon'un Boztepe'den görünüşü.

Şimdiki halde, Hell ve Laurens'ın Anadolu seyahatinde topladıkları resimler hakkında, yurdumuzdaki imkânlar ile tesbit edebildiklerimiz bunlardan ibarettir.

* * *

Yol notlarının tam bir şekilde verilememesine rağmen, memleketimizin eski eserleri, etnik durumu, yolları, arazi yapısı gibi hususlarda hayli değerli bilgiler toplayan bu seyyahların, belki en dikkat çekici taraflarından biri, her ikisinin de bu memleketi, toprağı ve insanları ile sevmiş olmalarıdır. Laurens'ın bu sevgisini resimlerinde açıkladığını bâriz olarak görebiliyoruz. Hommaire de Hell ise, bunu notlarında çeşitli vesileler ile ortaya koymaktadır. ⁵⁸ Türklere karşı Batıda aşırı menfi cereyanların esdiği yıllarda yetişen iki Avrupalının bu davranışları herhalde ilgi çekicidir. Fransız arşivi ile Türk arşi-

“Mitteilungen der Deutschen Dendrographischen Gesellschaft” No. 15 (1906) ayrı basımda s. 6-7. İlk dünya harbinden sonra tahrip edilerek tamamen ortadan kaldırılan bu anıt-ağaç hakkında ayrıca bk. İstanbul Belediyesi İmar Md., *Zıraf Plânlama komisyonu ön çalışmaları*, İstanbul 1959, 64 ve bilhassa, Kerim Yunt, *Büyükdere çınarı* mad. *İstanbul Ansiklopedisi*, VI (1962) 3253-3255.

⁵⁷ Karadeniz kıyılarında sıralanan eski âyân konakları başlıbaşına bir inceleme konusu olabilir. Amasra yakınında Tekkeönü mevkiinde bir burun üzerindeki konak (bk. Boré, *Souvenirs et mémoires*, I, 239) ne yazık ki yirmi beş yıl kadar önce yanmıştır. Trabzon'da şimdiki askerî gazino yerindeki konağı ise uzaktan tasvir eden gravürler vardır. Sürmene dolaylarındaki Yakupoğulları konağı ise oldukça iyi durumdadır. Türk sivil mimarisine yabancı bazı unsurları ve tezyinatı ile dikkati çeken bu konağın bir benzeri de Of yolundadır. Yakupoğulları konağı İngiliz Arkeoloji Enst. mensupları tarafından yayınlanmıştır, Winfield-Smith-Bal-lance ve Powel, *The Yakupoğlu Kcnak, an old Turkish House at Sürmene* “Anatolian Studies” (1960) 197-203.

⁵⁸ Hell'in Osmanlı devletindeki yabancılar hakkındaki görüşleri ve Fransa'nın Türkiye'ye karşı takip etmesini uygun gördüğü politika ile ilgili fikirleri için bk. *Voyage*, I, kısım 2, 407, 282; ve II, kısım 1, 62; Hell'in yenileşme hareketleri hakkındaki tenkitleri için bk. I, 114 ve dev. Türklerin pek hoş gitmeyen bir davranışları hak. ise bk. 514.

vinde araştırmalar yapıldığında, Hell'in Türkiye seyyahatleri ile ilgili bazı vesikalar bulunabilir. J. Laurens'in yurdumuz ile ilgili çeşitli resimlerinin derlenmesi de herhalde çok faydalı olur.⁵⁹ Biz, bu yazımızla, hemen hemen unutulmuş bir araştırıcıyı ve yardımcısını bizim için değerli tarafları ile tanıtmakla iktifa ediyor ve böylece doğumunun yüzellinci yıldönümünde Hell'in hâıtrasına karşı şükran borcumuzu ödemeğe çalışıyoruz. Aynı zamanda, şimdiye kadar çeşitli vesileler ile ortaya koyduğumuz iki hususun önemini bir defa daha belirttiğimizi tahmin ediyoruz ki, bunların birincisi, yurdumuzdan bahseden bütün seyahatnamelerin toplanması, ikincisi de yurdumuz ile ilgili her çeşit eski resimlerden veya bunların kopyalarından meydana gelecek bir koleksiyonun kurulmasıdır.⁶⁰

İstanbul, 1962 - Ağustos.

⁵⁹ *Voyage*, I. kısım 2, 304 de Laurens'in İstanbul'da bendlerin birçok resmini yaptığı bildirilmektedir, Halbuki *Album*'de bendlere âit tek resim yoktur.

⁶⁰ Ankara'da 1961 Ekiminde toplanan VI. Türk Tarih Kongresinde *Tariht vesika olarak eski resim gravür ve fotoğraflar* konusunda bir tebliğ vermeği ve bu arada eski resimlerin toplanması ile ilgili düşüncelerimizi ortaya koymağı tasarlamıştık. Maalesef bu tebliği okuyabilmemiz mümkün olmadı.

Res. 1. Hommaire de Hell'in portresi. J. Laurens'in çizdiği bir resimden Ch. Goutzwiler tarafından hak edilmiştir.

Semavi Eyice

Res. 2. Hommaire de Hell'in J. Laurens tarafından 20 Ocak 1847 de İstanbul'da yapılan portresi.

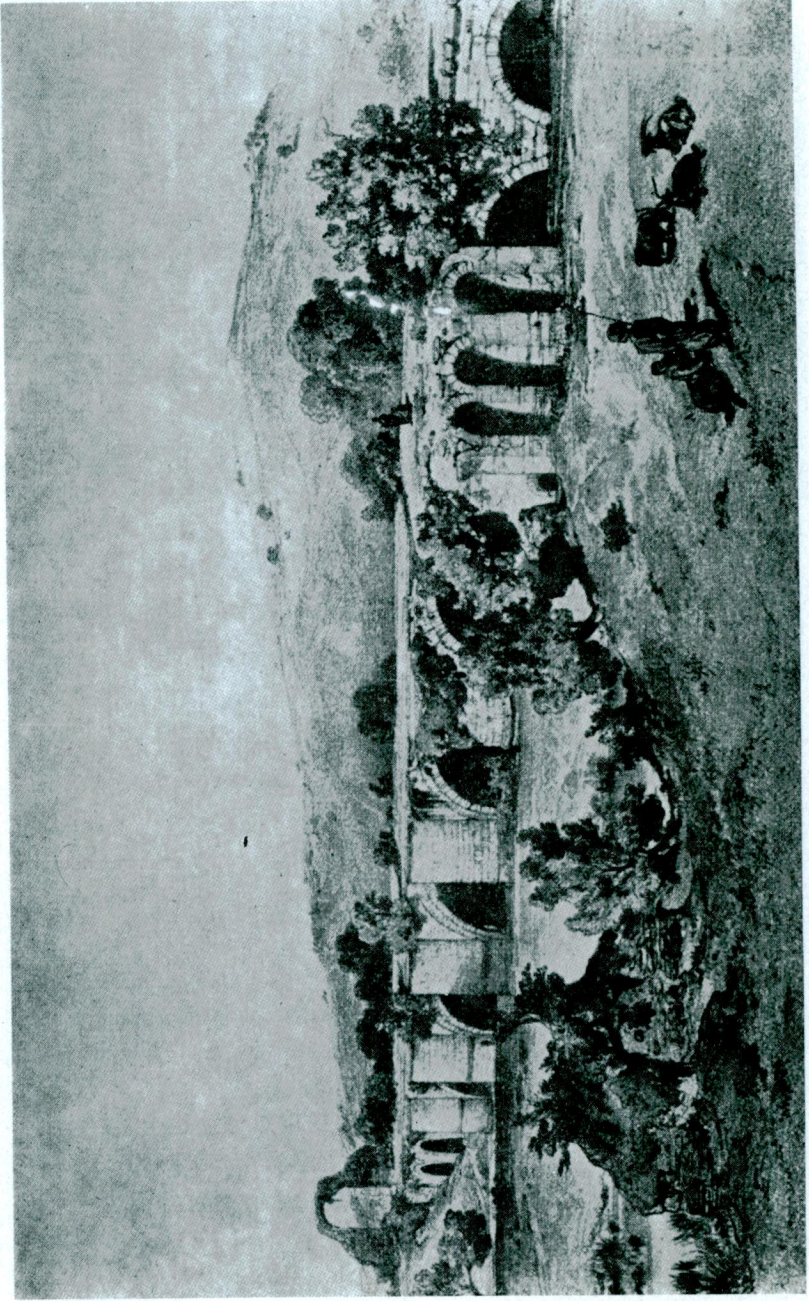

Res. 3. Karadeniz kıyısında Midye'de, kaya içine oyulmuş kilisenin ayazma kısmında duvarda Hommaire de Hell'in adı ve 1846 tarihi.

(1961 de yaptığımız incelemeler sırasında bulunmuş ve öğrencilerimizden İ. Hattatoğlu tarafından fotoğrafı alınmıştır)

JULES LAURENS
J LAURENS 1864

Res. 4. Ressam Jules Laurens'in eserlerinde rastlanan imzaları (Benezit'den).

Res. 5. Sakarya üzerinde Iustinianos köprüsünün 1847 de Hell ve Laurens tarafından tesbit olunan durumu.

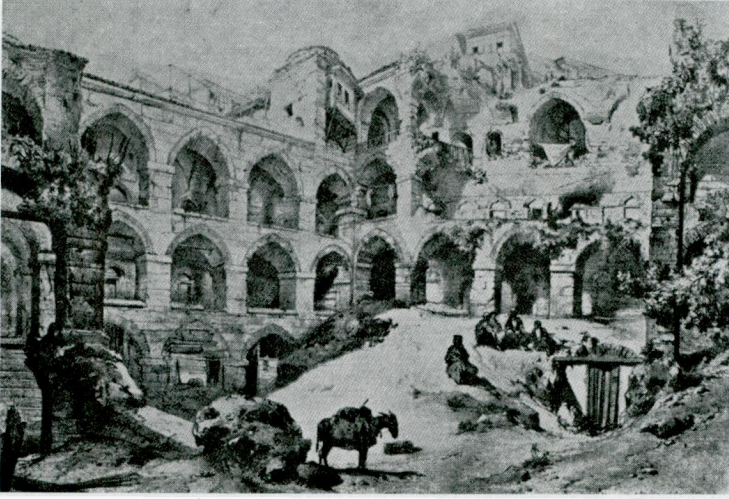
Res. 6. Karadeniz kıyısında Midye'deki kaya içine oyulma kilisenin narthex'i, Laurens tarafından 1846'de çizilen gravür.

Res. 7. Aynı yerin fotoğrafı, 1961 Haziranındaki durumu.
(Foto, I. Hattatoğlu).

Res. 10. Bursa'da bir kervansaray

Res. 11. Amasra'nın Kefaser kayalıklarından genel görünüşü.

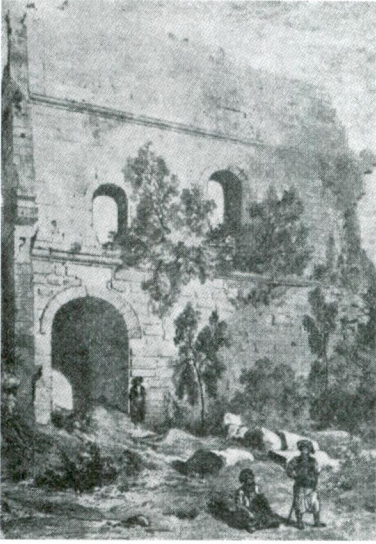

Res. 12. Amasra'da Kuşkayaşı Roma anıtı.

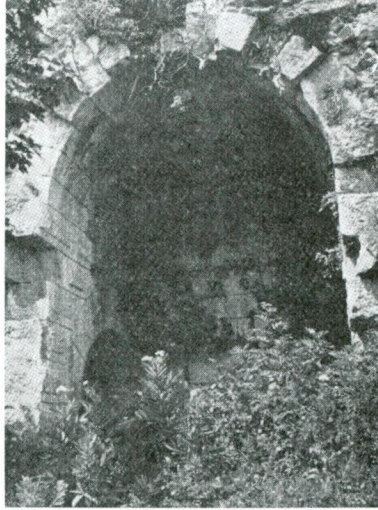

Res. 13. Aynı anıtın 1949 daki durumu (Foto. S. Eyice).

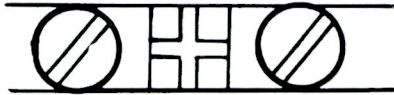

a

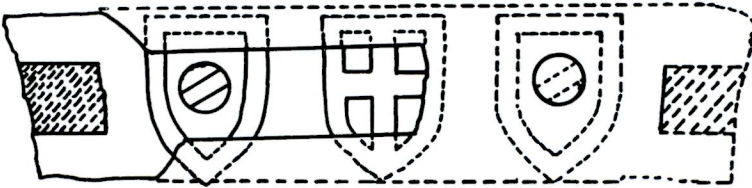

b

Res. 14. Amasra'da antik harabenin Hell-Laurens tarafından görülen durumu ve 1949 daki kalıntı.

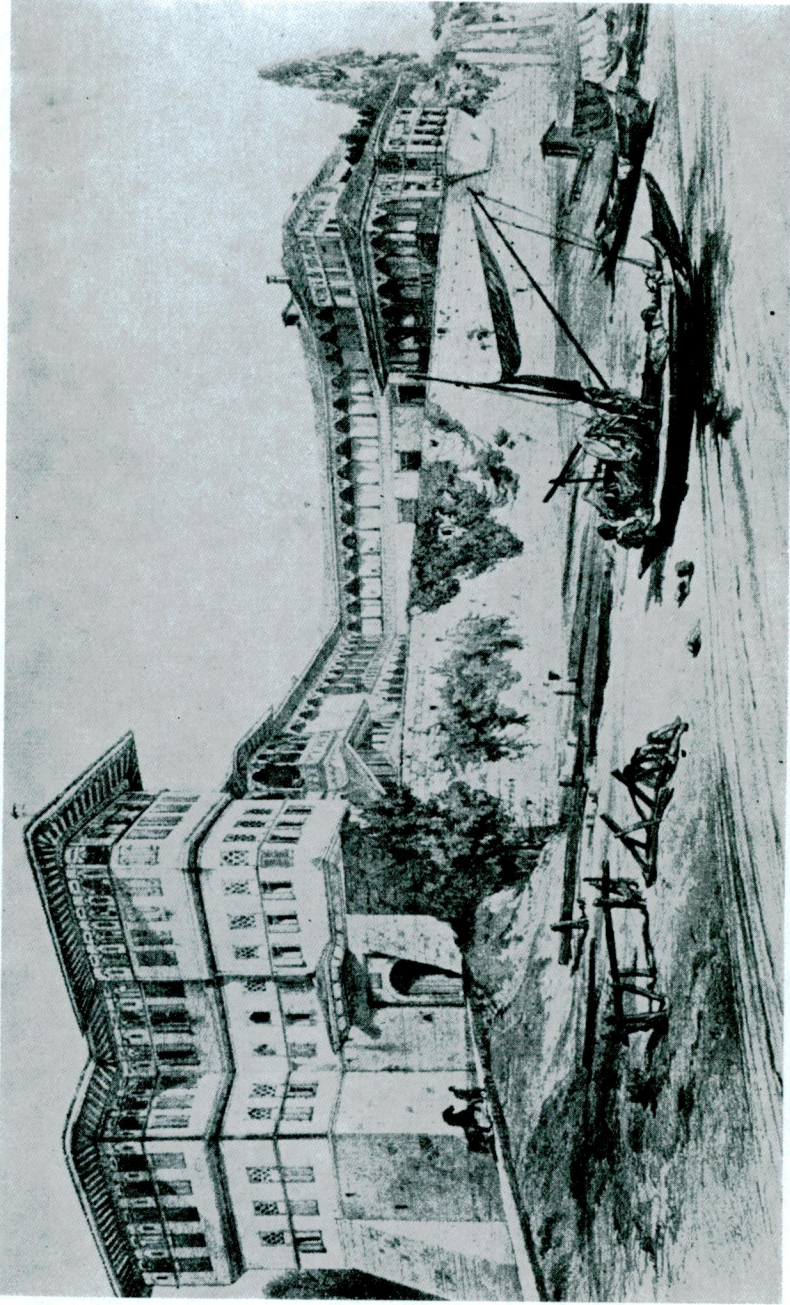

Res. 15 Hell tarafından Amasra'da görülen bir ceneviz arması.

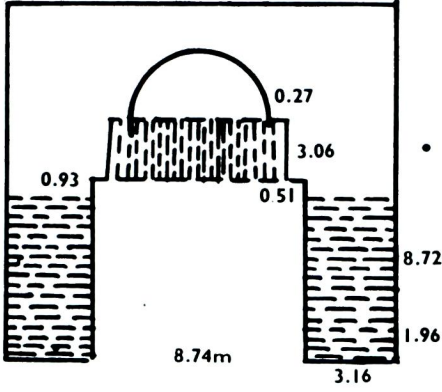
Res. 16. Aynı armalı taşın 1949 da tesbit olunan parçası.

S. Eyice

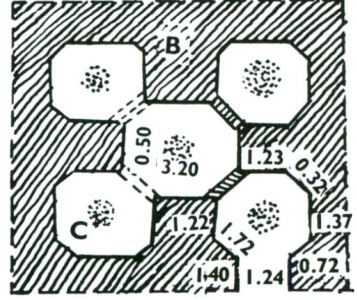

Res. 17. Ünye'de eski Türk konagi

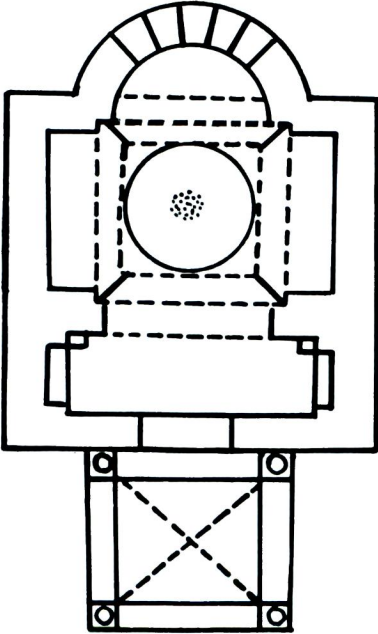

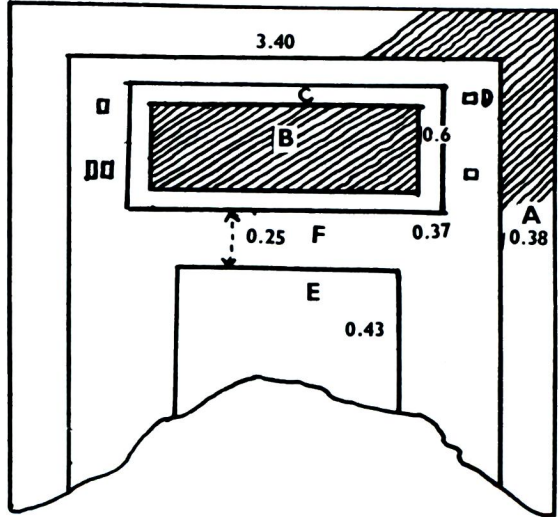
Res. 18. Sangarios köprüsünde
apsisli bina

Res. 19. Romanya'da H. 1182
tarihli Şebler feneri

Res. 20. Tirebolu kalesindeki
Bizans kilisesinin krokisi.

Res. 21. İzmit'de Berberkaya'nın ölçüleri ve planı

S. Eyice

Res. 22. Trabzon'da Ayasofya camii. Laurens'in kalemi ile

Res 23. Aynı bina Ch. Texier'nin kalemi ile

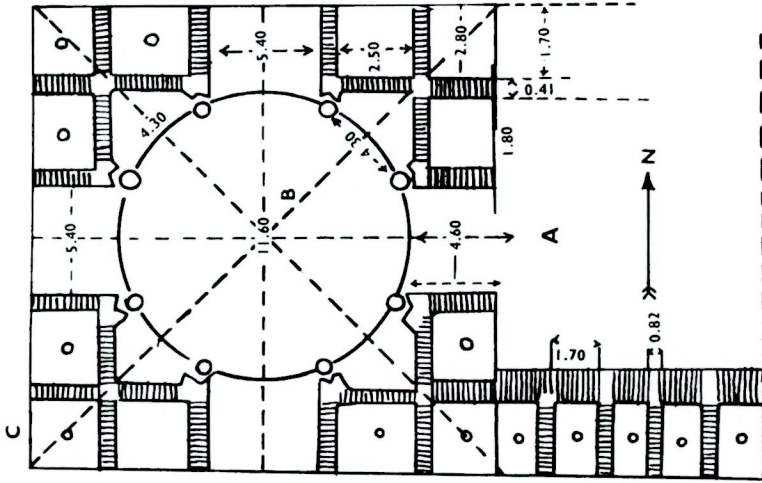

Res. 24. Aynı binanın 1962 Temmuzundaki görünüşü
(Foto, İlhan Hattatoğlu).

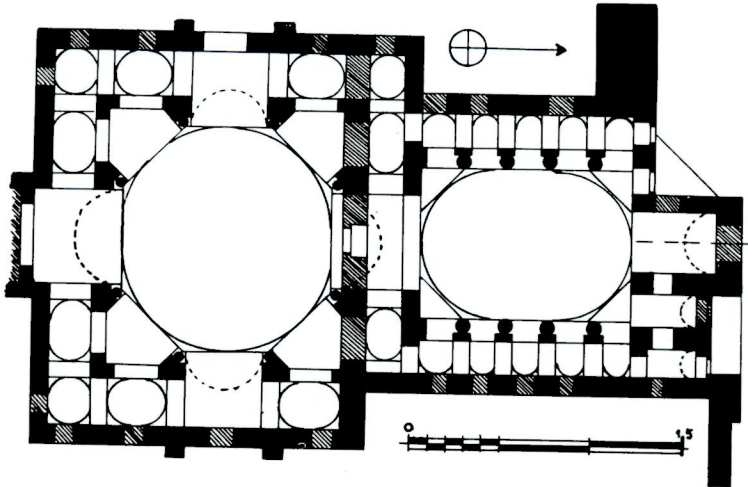
A Son Altesse le Grand Vezir
Reshid Paşa,
hommage de l'auteur
H. Hommaire de Hell

Res. 25. H. de Hell'in *Les steppes de la Mer Caspienne* (1843) adlı kitabının
T. Tarih Kurumu Kitaplığı (Kayıt : 17 157: A I, 2532) ndaki nühasının
başında yazarın elyazısı ile Büyük Reşid Paşa'ya ithafı ve imzası

S. Eyice

Res. 26. Diyarbakır'da içkaledeki çifte kubbeli binanın Hell-Laurens tarafından alınan ölçüleri ve krokisi.

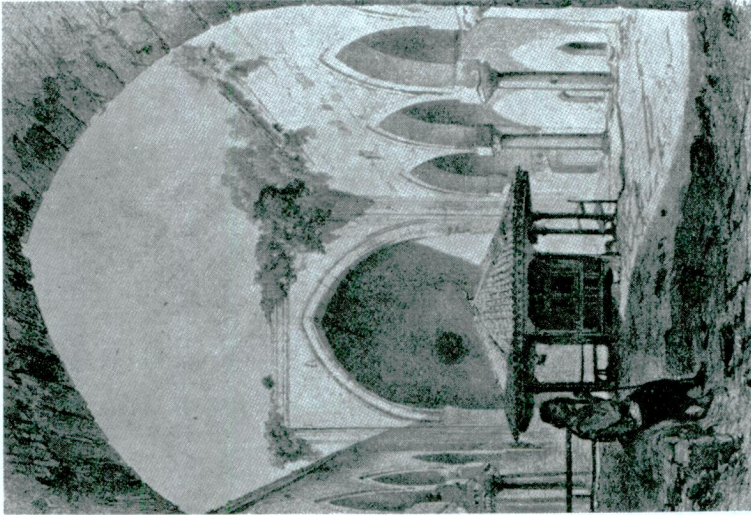

Res. 27. Aynı binanın Miss Gertrude Bell tarafından yayınlanan plânı

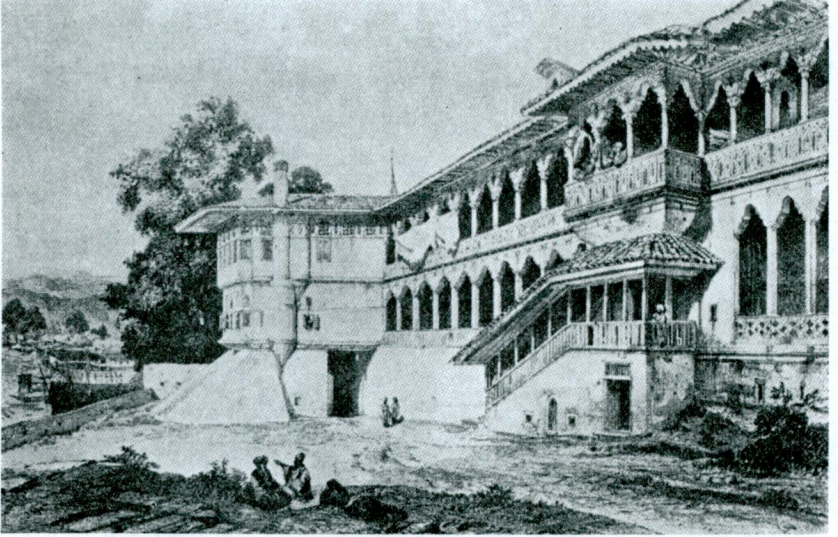

Res. 29. Van sitadeli

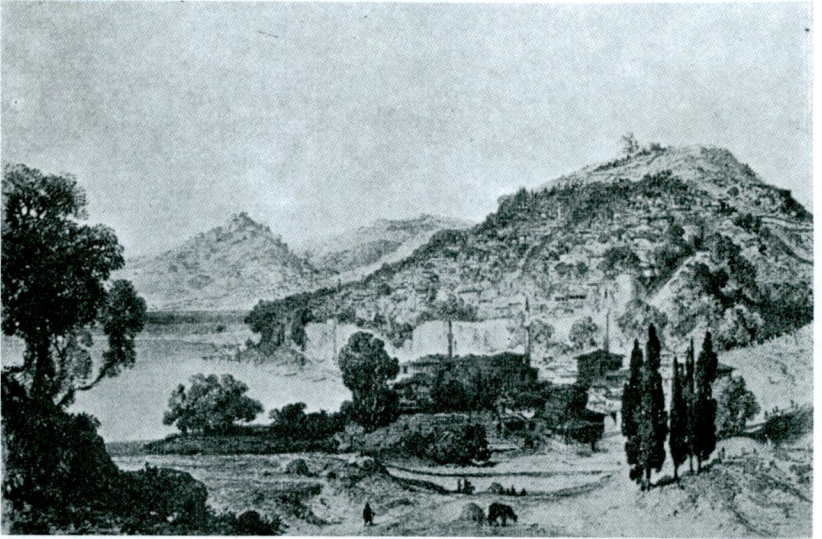

Res. 28. Sinop'da medrese avlusu

S. Eyice

Res. 30. Ünye'de eski Türk konağının başka bir cepheden görünüşü, Laurens' in bu gravürü Tchihatcheff'in *Asie Mineure* adlı kitabının *Géographie physique* bölümü album'unda yayınlanmıştır.

Res. 31. Karadeniz Ereğli'sinin genel görünüşü, Tchihatcheff'in aynı eserinden.

EUGENE PITTARD
1867 - 1962

Société Suisse des Americanistes. Bulletin N 24, septembre 1962'de
çkan Bn. Marguerite L. Dellenhach'ın makalesinden alınmıştır.

Nekroloji :

EUGENE PITTARD

1867 - 1962

Ord. Prof. Dr. ŞEVKET AZİZ KANSU

Türk Tarih Kurumu Başkanı

Cenevre Üniversitesi Antropoloji Profesörü, Türk Tarih Kurumu onursal üyesi, Türk Antropoloji Enstitüsünün fahrî müdürlerinden (1925) Eugène Pittard 12 Mayıs 1962 tarihinde 95 yaşında vefat etmiştir. Ünlü bilgin Carl Vogt ve Emile Yung'un talebesi olan E. Pittard 5 Haziran 1867 yılında doğmuştur. 1916 yılında Cenevre Üniversitesi Antropoloji Profesörü, 1919 yılında da Ordinaryüs Profesör olmuş, aynı üniversitenin Bilimler Fakültesinin (Faculté des Sciences) dekanlığını ve üniversitenin de (1940-1942) rektörlüğünü yapmıştır. Bu büyük bilgin ve yorulmak bilmez araştırmacı 600'den fazla bilimsel yayında bulunmuştur¹. Araştırma ve yayınlarının kapsadığı konuları, talebesi Madam M. L. Dellenbach'ın işaret ettiği gibi, "Karşılaştırmalı morfoloji, morfojeni, insan biyolojisi, gelişim etüdüleri, etnoloji, etnik karakteristikler, prehistorya, etnografya, İsviçre'nin prehistorik ırkları, ırksal büyük hastalıklar (kanser gibi), öjenik, biyografya ve önsözler"e ayırmak kabildir. 1902 den itibaren Profesör Pittard Balkan ve Önasya kavimlerinin, bu arada Gagauzların da antropolojisi ile yakından ilgilenmeğe başlamış, bu konuda bir çok araştırma ve yayında bulunmuştur. Cenevre şehri Etnografya müze ve enstitüsünü (*Musée et Institut d'Ethnographie de la Ville de Genève*) 1901 yılında kurmuştur. Kezâ "Archives Suisses d'Anthropologie Générale"i de kuran odur. Bir çok üniversiteler, bu arada Paris Üniversitesi de devrimizin bu mümtaz bilim adamına *Docteur honoris Causa* şeref payesi tevcih etmişlerdir.

Milletlerarası Antropoloji ve Prehistorik Arkeoloji kongrelerinin de (1912, 1931, 1937) başkanlığını yapmıştır. İşte bu kongrelerin

¹ Titres et Travaux Scientifiques de M. Eugène Pittard. Genève 1938.

1931'de Paris'te yapılan toplantısında, Pittard "Türk ırkı" üzerine çok ilgi çeken bir tebliğde bulunmuştur. Biz bu tebliği Ülkü dergisinde dilimize çevirmiştik².

Profesör Pittard'ı ilk olarak 1929 yılında Cenevre'deki lâboratuvarında ziyaretine gittiğim vakit görmüştüm. Tıptan sonra Antropoloji tahsilimi bitirerek Paris'ten memlekete dönüyordum. Hiç unutmam, lâboratuvarında çalıştığı ve gezdiği yerleri işaretleyen bir Anadolu haritası asılı idi. Beni ertesi gün için dersini dinlemeğe davet etmişti. İkimiz de -o yaşlı, ünlü, bense genç, geleceğe umutla bakan- Broca Antropoloji laboratuvarının (lâboratoire d'Anthropologie de l'Ecole des Hautes Etudes) ve Paris antropoloji okulunun mensubu idik. Eugène Pittard'ın adı Türkiye'nin Antropoloji ve Prehistorya tarihinde öncülerden biri olarak daima saygı ile anılacaktır.

1928 yılında Türkiye'ye yaptığı araştırma gezisi esnasında hem antropolojik ve hem de prehistorik araştırmalarda bulunmuş, bu arada Adıyaman'da (Malatya) Paleolitik bir istasyon tesbit etmiştir.³ Türkiye'de yaptığı bu geziye ait izlenimleri de ayrıca "*A travers l'Asie Mineure -Le Visage Nouveau de la Turquie*" Paris (1931) adı altında yayınlamıştır. Eşi Madam Pittard (Noëlle Roger) *En Asie Mineure* adında bir eser yayınlamıştı. Profesörün o vakitki gezisine rahmetli Nurullah Ataç refakat etmiştir. Eugène Pittard 1937 yılında İstanbul'da toplanan İkinci Türk Tarih Kongresine Hükümetimiz tarafından davet edilen yabancı bilim adamları arasında bulunuyordu. Kongrenin onursal başkanlarından idi. Bu kongreye "*Les relations Anthropologiques entre l'Asie Mineure et l'Europe à la période néolithique*" adlı tebliğini sunmuştur⁴.

² Eugène Pittard. -La race Turque: l'Europe de la race blanche devrait être prolongée en Asie et comprendre au moins l'Anatolie et la Perse. XV.Congrès international d'Anthrop. et d'Archéol. Préhistorique. Paris 1931.

— Beyaz ırk Avrupası Asya'ya kadar uzanmalı ve en aşağı Anadolu ve İran'ı ihtiva etmelidir. Ülkü cilt VIII Sayı 45, (1936) S. 196-202.

³ Eugène Pittard. -Découverte de la civilisation Paléolithique en Asie Mineure. Extrait des comptes-rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles - Lettres, 1928. p. 348, Arch. Suisse d'Anthrop. Gen. Genève 1929 -Türk Antropoloji Mecmuası No. 1930 S. 19 - 20.

Eugène Pittard et A. Donici.- Contribution à l'étude Anthropologique des Turcs d'Asie Mineure. Türk Antropoloji mecmuası. No. 8. İstanbul 1929.

⁴ Eugène Pittard. -Neolitik devirde Küçük Asya ile Avrupa arasında Antropolojik münasebetler. (Les relations anthropologiques entre l'Asie Mineure et l'Europe à la Période néolithique.) II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul 1937. S. 65-84.

1938 yılı baharında Eugène Pittard tekrar memleketimizi ziyaret etmiş, o zaman Ankara'da Evkaf apartmanındaki muvakkat binasında bulunan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Antropoloji ve Prehistorya üzerine Türk öğrencilerine ve aydınlara bir seri konferans vermişti. Ankara ziyaretinden sonra Profesör Pittard, eşi ve Et-nografya Müzesi müdürü Dr. Hâmit Koşay'la beraber Malatya'ya gitmiştik. Pittard 1928 yılında keşfettiği paleolitik sahayı tekrar gözden geçirmek ve yeni araştırmalarda bulunmak istiyordu. Profesör Pittard burada pek çok çakmaktaşı aleti topladı. Ben de civarda tipik bir orta paleolitik (musteriyen) âlet elde ettim⁵. Prof. E. Pittard ve Koşay ile beraber civardaki dağlık bölgede yaptığımız bir gezide "Adıyaman Prehistorik Kaya tasvirleri"ni tesbit etmiş oluyorduk⁶.

Atatürk'ün vefatından sonra Profesör Pittard "*Un chef d'Etat animateur de l'Anthropologie et de la Préhistoire: KEMAL ATATÜRK*" adıyla bir makale yayınladı.⁷ Pittard burada, Antropoloji ve Prehistorya araştırmalarının canlandırıcısı bir devlet başkanı olarak ATATÜRK'ün dil reformu, Türk "Irkı"nın prehistorik ve historik kaynakları, Türkiye büyük antropoloji anketi (1937)⁸ gibi bilimsel araştırma ve sosyal hamlelere karşı göstermiş olduğu ilgi, teşvik, himayeyi çok canlı bir surette tebarüz ettirmekte ve ATATÜRK'ü, bu davranışı ile örnek bir devlet başkanı olarak övmektedir.

Profesör Eugène Pittard'ın bilim ve aydın çevrelerinde ününü yaygın bir duruma sokan eseri 1924'te yayınladığı klâsikleşmiş olan "*Les races et l'Histoire - Irklar ve Tarih*" adlı eseridir ki bir çok dillere bu arada rahmetli A. Cevat Emre tarafından dilimize çevrilmiş fa-

⁵ Ş. A. Kansu.- Anadolu Paleolitliğine dair bir not. Türk Antropoloji Mecmuası No. 19-22 (1939) S. 330-33.

⁶ Eugène Pittard.- Gravures rupestres en Anatolie. Archives Suisses d'Anthropologie Générale. T. VIII. N 2. (1939). Genève. 187-190.

⁷ Eugène Pittard.- Un chef d'Etat animateur de l'Anthropologie et de la Préhistoire: Kemal Atatürk. Revue Anthropologique T. 44. IV, 1-3 (1939). Paris pp. 1-12.

⁸ Türkiye Antropometri Anketi (Enquête Anthropométrique Turque). 59. 728 erkek ve kadın üzerinde yapılmıştır. T. C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No. 151. Ankara 1937.

Dr. Afet İnan: l'Anatolie, le pays de la "race" Turque. Eugène Pittard'ın önsözü ile Genève 1939.

— Türkiye halkının Antropolojik karakterleri ve Türkiye tarihi. Türk ırkının vatanı Anadolu. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Seri VII-No. 15. Ankara 1947.

kat bugüne kadar yayınlanmamıştır. Pittard bu eserini son yıllarda ilâvelerle ikinci defa bastırmıştır.

5 Haziran 1957 yılında Profesör Eugène Pittard 90 yaşına basmıştı. Bu yıldönümü münasebetiyle Madam M. L. Dellenbach'ın delâleti ile ünlü bilgine bir "*Altın Kitap-Livre d'or*" sunulmuştu. Aynı zamanda da bir "*Mélanges Pittard*" basılmıştı.

Bu jübile kitabına Türkiyede Antropoloji ve Prehistoryanın 32. yılı -*Trente-deux ans d'Anthropologie et de Préhistoire en Turquie* (1957) adlı bir yazı ile katılmışım.⁹

Devrimizin yalnız büyük bir antropolojisti değil, aynı zamanda büyük bir *humaniste* i olan müteveffa Profesör Eugène Pittard'ın hâ-tırasını saygı ve sevgi ile anıyoruz.

---

⁹. Ş. A. Kansu,- *Trente-deux ans d'Anthropologie et de Préhistoire en Turquie*, *Mélanges Pittard*. S. 181-185.

Prof. E. Pittard Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinin Antropoloji Enstitüsünü ziyareti esnasında. Prof. Pittard, Bn. Asistan Dr. Muine Atasayan, Prof. Ş. A. Kansu. (17, III. 1938).

Prof. Pittard ve Bn. Pittard Etiyopya'da. (Ankara) (23. III. 1938).

Prof. Pittard. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinde Öğrencilerle birlikte. (1938). (Sağda 3. sırada yalnız başı görünen Prof. Von der Osten'dir).

BİBLİYOGRAFYA

H. F. SCHURMANN, *The Mongols of Afghanistan, An Ethnography of the Moghols and Related Peoples of Afghanistan*. Mouton and. Co., 1962. 'S-Gravenhage. 435 sayfa.

California Üniversitesi'nden H. F. Schurmann'ın *Afganistan Mogolları* adlı eserinin mevzuunu, Afganistan'da pek az bilinin, bunun dışındaki yerlerde hemen hemen tamâmiyle meçhul Afgan Mogol (Moghól)ları'nın etnografisi teşkil ediyor.

Müellif, eserinin *Önsöz*'ünde, Afgan Mogolları'nın, birkaç bin kişiden ibaret bu küçük halk zümresinin, vaktiyle Afganistan'ın Ghôrât (Gör) sâhasında toplanmış olduklarını, bugün memleketin baştanbaşa şimâl ve garp kısımlarına dağılmış olduklarını kaydediyor. Afganistan Mogolları, kendileri ile aynı soydan gelen ve Afganistan'ın dağlık sâhalarında hâkim olan ve bugün şehir merkezlerinde kuvvetli bir unsur teşkil eden Hezâre (Hazâra)ler'e benzemez; hattâ, ana-vatanları Gör'da bile eski hususiyetlerini saklayamamış halklardır. Afganistan Mogolları, Herat'ta, şehrin dışındaki birkaç köyde ve Türkistan'da birkaç yerde dağınık hâlde bulunmaktadır. Bunların, eski hayatlarına âit hususiyetler, eski Mogol lehçeleri sür'atle kaybolmaktadır.

H. F. Schurmann, önce 1954 yılında, Kyôto Üniversitesi'nden Prof. Shinobu Iwamura ile berâber Afganistan'a, buradaki Mogollar'a dair tedkiklerde bulunmak üzere gitmiştir. Ötedenberi bilindiği gibi, Hezâreler Mogol te'sirini kuvvetle gösterir ve Mogol soyundan geldikleri kabul edilir; şüpheye meydan bırakmayarak, Elizabeth Bacon'un araştırmaları da, Hezâreler'in kültüründe Mogol te'sirinin kuvvetle hissedildiğini göstermiştir. Bu hususlara işaret eden H.F. Schurmann, Hezâreler'in Afganistan Mogolları olmadığını, kendi araştırmalarına dayanarak, Afganistan'da Mogolca konuşan Hezâreler gurupu bulunmadığını, konuştukları Farsça dolayısıyla Mogolca kelimeler kullandıkları neticesine vardıklarını yazıyor. Müellif ve arkadaşı Prof. Iwamura, Türkistan'a gittikleri zaman orada Mogol (Moghól)lar'ın bulunduğunu haber almış ve Pashto diliyle konuştuklarına şahit olmuşlardır. Önce, Farsça kelimelerle karışık, fakat yapı bakımından tamâmiyle Mogolca konuşanlara Herat'ta rastlamış bulunuyorlardı ki bunların dili, elli sene evvel Rams-tedt tarafından kaydedilen Mogolca'dır. İşte böylece, bu Mogolla'ın, Herat'ın Cenûb-ı şarkisindeki dağlık sâhadan, Gör (Ghôrât)'dan geldiklerini keşfetmişler, fakat 1954'de Gör'a gitmeğe muvaffak olamamışlardır.

H. F. Schurmann, 1955'de bâzı arkadaşları ile birlikte, Venner-Gren Antropoloji Tedkikleri Te'sisi hesabına araştırmalarda bulunmak üzere Gör'a gitmişlerdir. Burada, benliklerini muhâfaza eden sayıca fazla halka rastlamamakla berâber, kendi anayurtlarından yavaş yavaş uzak yerlere, Herat ve Türkistan'a göç etmekte

olan Mogollar'ın kalıntılarına tesadüf etmişlerdir. İşte, H. F. Schurmann'ın bu eseri, adı geçen coğrafî yerlerde iki senelik araştırmalarının verimidir; hemen hemen tamâmiyle bilinmeyen ve yok olmak üzere bulunan Afgan Mogolları hakkında bilgiyi içine almaktadır (S.7-9). Müellif, eserinin mühim kısmını 1956 sonlarına doğru tamamladığı için, bu tarihten sonraki neşriyatı zikretmediğini de kaydetmiştir.

Eserde, *Önsöz*'den sonra gelen ve I. bölümü teşkil eden *Mukaddime*'de, Afgan Mogolları'nın, Hezâreler'in menşe'lerine dair ileri sürülen nazariyelere, bilhassa Rus âlimlerinin Orta-Asya tedkiklerinden faydalanılarak kısa bir tarihçeye yer verilmiştir (S.13-36). Başlıca dört bölüme ayrılan eserin II. bölümünde Afganlar, Aimaklar, Tacikler, Türkmenler, Özbekler, Bedahşan'da Türk Mogollar, Araplar, Seyyidler, Yahudî ve Hindûlar, Kazaklar, küçük halk zümreleri, Hezâreler, Kûh-i Bâbâ Hezâreleri, dolayısıyla Afganistan ahâlisi hakkında bilgi mevcuttur (S. 37-158). Eserin *üçüncü kısmının* Afganistan Mogolları'na ayrıldığını görüyoruz; bu bahiste Afganistan Mogolları'nın bulunduğu yer, kabîle teşkilâtı, içtimâî bünyeleri, Muşkân Tacikleri'nin içtimâî bünyesi, asıl ve parya gurupu, yerli idâre, hukuk ve da'vâ, miras, din, ticaret ve dış münâsebet, Moghollar'da ziraat, Purçaman Tacikleri'nde ziraat, toprak tasarrufu, vergi, sulama ve su değirmenleri, çadır ve evler hakkında bilgi veriliyor (S. 159-371). Herat ve Türkistan sâhasında Mogollar, kitabın *son bölümüdür* ki, Herat sâhası Mogolları, Türkistan'da yaşayış tarzları, Katagan ve Bedahşan'da Mogollar olmak üzere üç bahisten ibarettir (S.372-404).

H. F. Schurmann, üç *zeyl*'den sonra (S. 405-412), *bibliyografya* (S. 413-417), Mogolca'dan seçtiği kelimelerin İngilizce karşılıklarını verdiği bir *lûgatçe* (S. 418-421) ve *İndeks*'i (S. 422-435) de içine alan eserinin sonuna Londra'daki Orta-Asya Araştırma Merkezi tarafından hazırlanan bir Afganistan *haritası* da eklemiştir. Afganistan Mogolları'nın, bunlara civar halkların hayatlarını muhtelif hususiyetleri ile aydınlatan, bu sahalarda yapılan iki senelik araştırma neticesinde elde edilen zengin ve câzip malzemeyi içine alan eserin neşrini memnunlukla karşılamaktayız.

F. A. TANSEL

K İ T A P L A R D A N H A B E R

ABÛ BAKR-İ TİRHÂNİ, *Kitâb-i Diyârbakriyya (Ak-Koyunlular Tarihi)*. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından Seri III, No 7. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara 1962. XXV + 283 sa.

Ak-Koyunlular tarihi üstüne kaynak eserlerden olan bu metin, bütün eserin 1. cüzüdür. Metni yayımlayanlar : Necati Lûgal ile Faruk Sümer'dir. Faruk Sümer, ayrıca da metne bir Önsöz, bir de yazarın kişiliği ile eser hakkında bir Giriş kaleme almıştır. Metnin Arapça harfleriyle yazılmış orijinali yayımlanmıştır. Metne eklenen çok sayıdaki alt-notlar da Faruk Sümer'indir. Faruk Sümer'in önemli olan girişinin bölümleri şunlardır : Müellif, Eser : Eserin muhtevası, değeri, eserden faydalanan eski müellifler, eserden faydalanan yeni müellifler, nüshanın tavsifi, eserin neşrinde takip edilen usul.

AKURGAL, E - HIRMER M, *Die Kunst der Hethiter*. Hirmer Verlag München 1961. 123 sa.

Büyük boyutlarda, çok güzel bir kâada basılmış olan bu eser, aslında, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Ordinaryusu Profesör Ekrem Akurgal'ındır. Resimler M. Hirmer'indir. Kitabın birinci bölümü Hitit-öncesi ilk zamanı (M.ö. 2300-2000) ele almakta, İkinci bölüm, Kültepe (Kaniş) eserlerini göstermekte, Üçüncü bölüm Eski Hitit devletine ait eserleri, dördüncü ve başlıca bölüm, Büyük Hitit devletine ait eserleri ve 5 inci ve sonuncu, Geç-Hitit çağı eserlerini göstermektedir.

Ekrem Akurgal, bu kitabın başına koyduğu etütte Hatti'lilerin kavmi karakterleri ile dillerini, Sanat anıtlarını (Hatti üslûbunu), buluntuların tarihçesi ile nevelerini, Alem başlarının muhteva bakımından anlamını, küçük plâstiği ele almaktadır. Sonra İlk tarih devresine geçmekte ve bu çağda kavimlerle dillerin tarihleri, Küçük Asya'daki Asur tecim kolonileri, İndo-germen'lerin göçü. Sanat eserleri üzerinde durduktan sonra. Eski Hitit çağında bu çağın tarih ve kültürünü, sanat anıtlarını incelemekte ve son olarak, Hitit Büyük devleti çağında Tarih ve Kültürü, Dini, Fırtına Tanrısını, Kadın Baş-Tanrısı. Efsane (Mythos)yi, Hitit kültürü içinde bulunan yabancı elemanları, Hitit Kültürünün orijinalliğini, Mimarlığı, Türlü mimarlık eserlerini, Plâstik sanatı, Keramiği sistemli bir şekilde anlatmaktadır. Sonuncu bölümde Akurgal Son-Hitit (Geç-Hitit) zamanını ele almıştır. Burada, geleneğe bağlı üslûbu, Asur tarzı üslûbu, Aramî sanatını, Geç-Hitit sanatının sanat bakımından önemi problemini incelemektedir.

Resimlere gelince, çok itinalı bir şekilde basılmış ve bir kısmı renkli olan resimlerin sayısı 150 dir. Bunlar, yukarıda bahis konusu ettiğimiz bölümlere ayrılmıştır. Eserin sonunda, bir kısaltmalar listesi, bölümlere ayrılmış zengin bir bibliyografya ve İndeks vardır.

ALPHANDÉRY, PAUL - DUPRONT, ALPHONSE, *La Chrétienté et l'Idée de Croisade. L'Evolution de l'Humanité.* Albin Michel Paris. C. 1. *Les premières Croisades.* XXIX + 239 sa.

Bu eser, Paul Alphandéry'nin "Ecole Pratique des Hautes Etudes"de verdiği dersler olup, Alphonse Dupront tarafından gözden geçirilerek kitap haline konmuştur. Hıristiyanlık ve Haçlı seferleri düşüncesini tema olarak alan eserin bu 1. cildinde birinci haçlı seferleri incelenmektedir. Eserde şu bölümler vardır : Giriş'ten sonra, *Haçlı seferi düşüncesinin uyanması* : Hac ve Haçlı seferleri, Heyecanlar ve Haçlı seferlerini haber veren hareketler, Popüler haçlı seferi : Pierre l'Ermite. *Birinci Haçlı seferi* : Baronların seferi. Kehanetler. *Haçlı seferinin süresi ve inhitatı* : Haçlı müessesesi. vb. . . Sonuç, Sürekli kuvvetler. Bibliyografya İndeks. Bu ciltte metindışı 4 levha ile bir harita vardır.

Aynı eser. 2. Cilt. 336 sa.

Bu ikinci ciltte şu bölümleri görüyoruz : *Süreklilik ve Haçlılığın "yön değiştirmesi"* : Batı Prensleri Kudüs'ü kurtarmaktan âciz. 4. Haçlı seferinin zinde kuvvetleri : Papa İnnosens III., Foulques, "Citeaux" keşişleri. İmparatorluk kompleksi. "*Eskatolojik*" dönüşler : Çocuklar haçlı seferleri. Beşinci sefer. Projeler, teşebbüsler, başarısızlıklar. 13. ve 14. yüzyıllar Batısında haçlı seferlerinin izleri. Haçlı seferlerinden sonraki haçlı seferi. Bibliyografya. İndeks.

BARNETT R. D. - WISMAN D. J., : *Fifty Masterpieces of Ancient Near Eastern Art in the Department of Western Asiatic Antiquities. British Museum.* London 1960. 96 sa.

British Museum'da bulunan Batı Asya'ya ait 50 şaheserin resimlerinin bulunduğu bu katalogda Sumer, Babil, Asur, Suriye, Finike, Baktria (Batı İran), Pers, Tedmür, Güney Arabistan, Sasani eserleri ile türlü silindiri mühürleri gösterilmekte ve her bir resim hakkında toplu bilgi verilmektedir. 50 resimden 5'i renklidir. Bütün kitapçık, "papier couché" üzerine basılmıştır. Önsöz R. D. Barnet tarafından kaleme alınmıştır.

BEŞİNCİ İSKÂN VE ŞEHİRCİLİK HAFTASI KONFERANSLARI, 3 - 7 Nisan 1961 : *Köyle ilgili bazı meseleler.* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları No. 139 - 121. (İskân ve Şehircilik Enstitüsü yayınları : 9). Ankara 1962.X + 315 sa.

Bu genel başlık altında şu konferanslar verilmiştir : Önsöz : Prof. Fehmi Yavuz (İskân ve Şehircilik Enstitüsü müdürü). Açış konuşması : Prof. Bedri Gürsoy (Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı). Birkaç söz : Rüştü Özal (İmar ve İskân bakanı). Köy incelemelerinde metod : Doç. Dr. İbrahim Yasa, Türkiye'de Köylü Nüfus ve Şehirlere akın : Dr. Ruşen Y. Keleş. Orman içi Köylerde İskân meselesi : Doç. Dr. Hayrettin Nuray. İç iskân ve Köylerimizin birleştirilmesi : Muzaffer Atik. Küçük aile

İşletmeleri : Turgut Özus. Köy yapıları, Özellikleri ve Problemleri : Prof. Dr. Necmi Sönmez. Türkiye Ekonomisinde ziraî istihsalin önemi ve artırılması imkânları : Dr. Yusuf Saim Atasagun. Köy Bütçesi : Muzaffer Akalın. Köyde Eğitim ve Bölge okulları : Rauf İnan. Köyde elektrik : Turhan Onur. Köyde Su problemi : Dr. Enver Kurdoğlu. Köyde sağlık işleri : Dr. Sadık Baykaner Köy Haritaları ve İmar işleri : Muhittin Aran. Arazi kadastro : Celâlettin Songu. İngilizce Özet.

CAHEN, LÉON - BRAURE, MAURICE : *L'Évolution politique de l'Angleterre Moderne 1485 - 1660. L'Évolution de l'Humanité.* Paris 1960 XXXVII+864 sa.

Geçenlerde vefat eden Léon Cahen'in hâtrasına saygı yazısı ile başlayan bu büyük eser, başlığında dendiği gibi, İngiltere'nin 1485 ile 1660 arasında, yani Rönesans ile 17 inci yüzyılda geçirmiş olduğu siyasal evrimi incelemektedir. Başında Paul Chalus'un uzun bir önsözü bulunan bu önemli kitabın muhtevası şudur : *Tudor hanedanının eseri* : Hükümdarlığın galebesi ve millî karakterin belirlenmesi (VII. Hanri ve kırallığın düzene konması, Wolsey'in düşmesine kadar VIII. Hanri, boşanma ve Roma ile münasebetlerin kesilmesi, VIII. Hanri saltanatının sonlarında siyasal ve dinsel problemler, Protestan hamlesi ve katolik tepkisi, VI. Eduard ile Marie Tudor'un saltanatları, Elizabet ve Anglikan uzlaşması, burjuva sınıfının ilerlemesi ve kapitalizm'in doğuşu, "Püriten" hareketi ve bunun siyasal önemi, Elizabet'in toplumsal ve ekonomik siyasası. İdarede icraat. Saltanatın sonu). *İlk Stuart'lar* : Hükümdarlığın sıkıntılı durumu ve muhalefetin şuur kazanması (Stuart'lara karşı muhalefet kuvvetleri, I. James, karakteri ve fikirleri, şahsî idare denemesi, dış güçlükler ve muhalefetin kuvvetlenmesi, I. Şarl ve Parlâmento ile çekişmeler, I. Şarl'ın şahsî idaresi, Uzun parlâmento (Long parliament)nun çağırılmasından, iç savaşın başlangıcına). *İç Savaş* (İç savaşın başında karşı karşıya bulunan kuvvetler, İç savaşta ordu ile parlâmento, siyasa ve din, ordu ve parlâmento. Savaşın yeniden canlanması ve kırılın idamı, Cumhuriyetin kurulması, menfaat çekişmeleri ve anayasa problemleri, Cumhuriyetin başarısızlığı).—Eserin sonuna zengin bir bibliyografya ile bir İndeks konmuştur. Kitapta ayrıca 3 tane şecere tablosu ile 3 harita bulunmaktadır.

ELÖVE, MUSTAFA E., (Avukat) : *Anayasa Hareketlerimiz Şeması.* İstanbul 1960. 43 sa.

Anayasa hareketlerimizin bir özetini veren bu broşürde şu konuların incelendiğini görüyoruz : Mevzuun önemi, Anayasa hukukumuz tarihi bakımından Anayasa hareketleri (Tanzimat öncesi, Tanzimat) Birinci Anayasa. İkinci Meşrutiyet, Cumhuriyet, İkinci Cumhuriyete doğru.—Broşür, ikinci Anayasanın kabulünden önce yazıldığından, şimdi yürürlükte olan Anayasa, tabii, ele alınmamıştır.

Anayasa hareketlerimizin tam ve derinliğine giden bir incelemesi olmamakla beraber, bu broşür, uzman olmıyan kültürlü kimselere konusu hakkında oldukça derli toplu bilgiler verdiği için, kendine göre müspet bir değer taşımaktadır.

FEBVRE, LUCIEN - MARTIN, HENRI - JEAN (avec le concours de : Anne BASANOFF, Henri BERNARD-MAÎTRE, Moché CATANE, Marie-Roberte GUIGNARD, Marcel THOMAS). : *L'Apparition du Livre L'Évolution de l'Humanité*. Albin Michel Paris XIX + 557 sa.

"Kitabın tarihi" olan ve 2 esas yazarından başka yukarıda adları yazılı 5 araştırmacının da çalışmalarıyla meydana gelen bu önemli eserin bölümleri şunlardır : Önsöz ve Girişten sonra, İlk soru : Avrupa'da kâadın ilk görünmesi. Teknik merhaleler ve bunların çözümlenmesi. Kitabın sunulması. Tecim metası olarak kitap. Kitabın küçük dünyası. Kitabın coğrafyası. Kitap tecimi. "Maya" olarak kitap.

Eserin sonunda zengin bir bibliyografya ile genel İndeks yer almaktadır. Eserde ayrıca, katlamalı 2 harita ile metin-dışı 24 levha resim vardır.

FIGULLA, H. H., : *Catalogue of the Babylonian Tablets in the British Museum*, Volume I. London 1961. XI. + 294 sa.

Bu kitap, Babil adı altında tanılan ve British Museum'da bulunan bütün tabletleri içine alacak olan bir Kataloğun 1 inci bölümüdür. Tabletler arasında Asur adı altında tanılanlar yoktur, ve bunlar, başka bir katalogun konusunu teşkil etmektedirler. Eserin bölümleri şunlardır : Katalogun kullandığı sistem hakkında not. Kısaltmalar. Asıl Katalog (Katalog, 12230 No.'lu levhadan 15229 No.'lu levhaya kadardır). Konu indeksi. Tarihli tabletlerin kronolojik sırada listesi. Üzerlerinde mühür izi bulunan Tabletler.

HAUSSIG, H. W. : *Wörterbuch der Mythologie. I. Abteilung: die Alten Kulturevölker*. 1. Lieferung, 2. Lieferung, 3. Lieferung. Ernst Klett Verlag Stuttgart. Hepsi birden : 404 sa.

Bir Mitoloji sözlüğü olan bu eseri çıkaran, H. W. Haussig'dir. Elimizde bulunan 3 cilt, eski kültür kavimlerini ele almaktadır. Konuya, daha doğrusu, memleketlere göre ayrılmış olan bu eser'in herbir bölümü ayrı ayrı alfabe sırasında düzenlenmiştir. Bu üç cildin konuları ve yazarları şunlardır : Mezopotamya, Sümerlerle Akkad'ların mitologyası : D. O. Edzard. Küçük Asya, Hititlerle Hurri'lerin mitologyası : E. v. Schuler. Suriye, Ugarit ve Fenike mitologyası : M. H. Pope ve W. Röllig. Mısır, Eski Mısırlıların mitologyası : W. Helck. İslâm öncesi Kuzey ve Merkez Arabistan : M. Höfner. Eser, türlü sayfa-dışı resimler ve haritalarla bezenmiştir

Bundan sonraki bölümler, bize geldikçe bildirilecektir.

KIRBY, FAY : *Türkiye'de Köy Enstitüleri*. Columbia Üniversitesinde yapılmış doktora tezi. İmece yayınları 2. Ankara 1962. 387 sa.

Fay Kirby'nin Köy enstitüleri üstündeki bu kitabı, doktora tezinin, az değiştirilmiş, Türkçeye çevirisidir. Eserin bölümleri şunlardır : *Köy Enstitülerine doğru gelişme* (Türkiye'de Eğitim dâvasının başlangıçları, Cumhuriyetin ilk on yılı, Devrim

ve Köy problemi). *Köy Enstitülerinin temeli olan fikir ve deneyler* (İsmail Hakkı Tonguç, Eğitim projesi ve Deneyleri, Kızılçullu ve Çifteler Deneyleri). *Kuruluş ve Hareket olarak Enstitüler* (Köy Enstitülerinin kuruluşu, Toplumsal bir hareket olarak Enstitüler, Enstitü hareketinin ulusal siyasetin bir kesimi olarak müesseseseleşmesi). *Köy Enstitülerinin yıkılması* (Politikada ve Eğitimde anti-Kemalist hareketler, Enstitülerin yıkılış safhaları, Başlangıç noktasına dönüş).

Yazar, eserinin çevirisinin yalnız eğitimcilere değil, eğitim dâvası ile ilgilenen, ama teknisyeni olmayan her aydına hitap ettiğini, onun için de teknik olmayan bir dilde yazıldığını bildirmektedir. Onun için, bir doktora tezinde görmeğe alışık olduğumuz tasvir, tahlil ve mukayese edici uzun pasajlar, çeviride kısaltılmış, sadeleştirilmiştir. Gene yazarın dediğine göre, eser pedagojik amaçlardan çok, tarihsel ve sosyolojik görüş açılarından ele alınmıştır. Bir de, burada bahse konu olan Köy Enstitüleri, bunların şimdiki şekli değil, asıldaki ilk şeklidir.

LEROI - GOURHAN, ANDRÉ : *Evolution et Techniques: l'Homme et la Matière*. Albin Michel Paris. 367 sa.

Etnoloji'nin teknik ile olan ilgisi daima gözönünde bulundurularak kaleme alınmış olan bu önemli eserde şu bölümleri görüyoruz : İnsan toplumlarının teknik yapısı. Madde üzerine etkenliğin ilkel araçları : Vuruşlar, ateş, su, hava, kuvvet. Nakiller : İnsan sırtında taşıma. Hayvanla taşıma (at, öküz, manda vb. . , deve, ren geyiği, fil, köpek), Kızak ve tekerlekli vasıta. Çekme ve direksiyon. Su nakliyatı. Ulaşma yolları. İstihsal teknikleri : Sulb cisimler; stabil, fibrli, yarı plâstik sulb cisimler. Plâstik sulb cisimler, esenek cisimler, acıkı cisimler. Teknik evrimin ilk unsurları : Karşılaştırmalı teknoloji. Kitaba, yazarın kaleminden çıkmış 577 tane resim konmuştur.

LEROI - GOURHAN, ANDRÉ : *Evolution et Techniques: Milieu et Techniques*, Albin Michel Paris. 512 sa.

İnsan çevreleri ile teknikler arasındaki bağıntıları çok derin ve ince analizlerle inceliyen bu önemli kitabın bölümleri şunlardır : *Kazanılan teknikler* : Silâhlar, av ve balık avı, hayvan yetiştirme, tarım, madenler. — *İstihlâk teknikleri* : Besi (Besi'nin hazırlanması, muhafazası, besi maddeleri, besiyi almak için araçlar, uyarıcıların alınması). Giyim (baş, omuzlar, göğüs, kalçalar, kollar ve eller, bacak ve ayak). Oturma (İkamet). Oturma yeri tipleri. *Menşe ve yayılma problemleri* : Genel problemler. Uygarlarla vahşiler. Teknik ekonomi. Teknik eğilimi (temayülü). Teknik çevresi. Uygun çevre. İcat, Yaratıcı etkenlik. *Evrin ve Teknikler* : Gruplar ve Kitleler. Zaman ve İç çevre. Zaman ve teknik çevre. Teknikte ilerileme. Resimlerin listesi. İndeks. Esere doğrudan doğruya yazarın kaleminden çıkmış olan 622 tane resim konmuştur.

ÖKÇÜN, A. GÜNDÜZ : *Türkiye'nin taraf olduğu Milletlerarası andlaşmalar rehberi* (1920 - 1961) Ankara 1962. XI + 217 sa.

Bu rehberin muhtevası şudur : Sunuş, Önsöz'den sonra I. Türk Devletinin Kuruluşu, II. Barış ve dostluk, III. İttifak, Garanti, İşbirliği ve saldırmazlık, IV.

Tarafsızlık, V. Milletlerarası teşekküller, VI. İnsan hakları, VII. Suçların tenkili, VIII. Suçluların geri verilmesi, IX. Ahali mübadelesi ve göç, X. Vatandaşlık, XI. Yabancılar, XII. Konsolosluk, XIII. Adli konularda karşılıklı münasebetler, XIV. Şahsın durumu (ahvali şahsiye), XV. Eğitim, bilim ve kültür, XVI. Fikrî ve sınaî haklar, XVII. Çalışma, XVIII. Atom enerjisi, XIX. Sağlık, XX. Ölülerin nakli ve mezarlıkların muhafazası, XXI. Veteriner işleri ve hayvansal ürünler, XXII. Afyon, XXIII. Şarap, XXIV. Çekirgeye karşı mücadele, XXV. Ticaret, ödeme, kliring ve Takas, XXVI. Yardım, kredi ve işbirliği, XXVII. İstimlak ve müsadere garantisi, XXVIII. Vatandaşların karşılıklı taleplerinin tesviyesi, ve Türkiye'de mukim şahısların ticarî borçları, XXIX. Gümrük, XXX. Ulaşım, XXXI. Posta ve Telekomünikasyon, XXXII. Deniz hukuku, XXXIII. Türk boğazları, XXXIV. Hudutlar ve Komşuluk münasebetleri, XXXV. Askerî birliklerin durumu, XXXVI. Milletlerarası uyuşmazlıkların barışçı yollardan çözümü, XXXVII. Harbin önlenmesi ve Silâhsızlanma, XXXVIII. Harb hukuku. İki tarafı anlaşmaların âkit taraflara göre tasnifi.- Konu ve Kavram İndeksi.

ÖKÇÜN, A. GÜNDÜZ : *Yabancıların Türkiye'de çalışma hürriyeti* (Doktora tezi). Ankara 1962. - XV + 146 sa.

Bir hukuk doktora tezi olan bu eserin başlıca bölümleri şunlardır : Önsöz, Kısaltmalar, *Birinci Bölüm; Genel esaslar* : 1). Yabancı ve Yabancılar hukuku, 2). Yabancıların çalışma hürriyeti, 3). Yabancıların çalışma hürriyetinin Devletler Hususî Hukukundaki yeri. *İkinci Bölüm; Yabancıların Türkiye'de çalışma hürriyeti* : 1). Osmanlı İmparatorluğunda Yabancıların çalışma hürriyeti, 2). Türkiye Cumhuriyetinde Yabancıların çalışma hürriyeti. *Sonuç*. Ekler, Eserin sonuna Genel eserler, Monografiler, Tezler, Makaleler ve Metinlerden meydana gelen zengin bir bibliyografya konmuştur. Eklerde ise, konu ile ilgili sözleşmeler ve anlaşmalar ile gene konu ile ilgili bir kanunun uygulanma tarzını gösteren 2/594 numaralı talimatname (kararname) sistemli bir şekilde toplanmıştır.

ÖZEK, DR. ÇETİN : *Türkiye'de Lâiklik (Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri)* İstanbul Üniversitesi No 960, Hukuk Fakültesi No 200. İstanbul 1962. XXX. + 565 sa.

Eserin muhtevası şudur : *Birinci Kısım : Lâikliğin Muhtevası ve gelişimi* : Terim ve Tarif, (Muhteva ve gelişim konusunda yazarın kanaati). Lâikliğin tarihî gelişimi ve bugünkü durumu (Lâiklik fikrinin ortaya çıkışı ve sebepleri, günümüzde devletin münasebeti), Osmanlı İmparatorluğunda Lâiklik, Türkiye Cumhuriyetinde Hukuk alanında Lâiklik (İlk görüşler, Saltanatın kaldırılması, Hilâfetin ilgası, 1924 Teşkilâtı Esasiye Kanunu, 1961 Anayasası), Türkiye'de Lâikliğin fikir alanındaki gelişimi (Türk Devrimlerinin fikrî temeli, Demokrasiye kadar fikirler, Demokrasiden sonra, Lâiklik konusunda tartışmalar, Lâikliğin gerçekleşmesi). *İkinci Bölüm : Din Hürriyetini Koruyucu Ceza Hükümleri* : Din suçlarının tarihçesi ve gelişim devreleri, Din suçlarının konusu (Din suçları ile korunan menfaat ne olmalıdır, İleri sürülen fikirlerden birinin kabulü halinde doğan pratik neticeler, Din suçlarının fikrî ve

siyasî düzen içindeki gelişimi). Din suçlarının muhtevaları ve düzenlenmesi bakımından Ceza kanunlarının sistemleştirilmesi. Türk Ceza Kanununun sistemi, özellikleri ve karakteri (Umumî olarak Türk Ceza Kanununun hükümleri, Hükümlerin tenkidi ve tahdidi, Mehas kanunla sistemimizin mukayesesi, Türk Ceza kanunu sisteminin karakteristik vasıfları). Müşterek ön-şart : fiilin devletçe tanınmış bir dine karşı işlenmiş olması. Müşterek mânevî unsur. Türk Ceza Kanununa göre ibadet hürriyeti aleyhine işlenen cürümler. Türk Ceza Kanununa göre "vicdan hürriyeti" aleyhine işlenen cürümler (Din ve mezhepleri tahkir suçu, Mâbedlerde bulunan eşyaya zarar verme suçu, Din adamlarını tahkir suçu, Din adamlarına karşı işlenen suçlara ait genel ağırlatıcı sebep). *Üçüncü Bölüm : Devletin Lâik temel düzenini koruyucu Ceza Hükümleri* : Mefhum, Lâik devlet düzenini koruyan hükümlerin müşterek karakteri, Devletin Lâik düzenini koruyan ceza hükümlerine karşı yapılan itirazlar, Devletin lâik düzenini koruyucu hükümler hakkında varılması mümkün görülen sonuçlar. Genel olarak cemiyet ve toplantı hürriyeti ve tanzimi, Dinî gayelerle kurulmuş cemiyetler (Mukayeseli hukukta benzeri hükümler, Cemiyetler Kanununa göre "Din, mezhep ve Tarikat" esaslarına göre kurulmuş cemiyet, Ceza kanununa göre dinî gayelerle kurulmuş cemiyetler. Dinî topluluklar, Dinî toplantılar ve yürüyüşler). Genel olarak fikir hürriyeti ve tanzimi, Devletin Lâik düzenine karşı propaganda. Şahsî veya siyasî menfaat ve nüfuz elde etmek gayesiyle propaganda yapmak. Din adamlarının siyasî hareket ve fikirlerinin tahdidi (Müşterek hususiyetler, Din adamlarının kanunları ve siyasî icraatı tahkir ve tezyifi, Din adamlarının sıfatlarından istifade ederek işledikleri suçlar, Din adamlarının işledikleri suçlara müteallik umumî ağırlatıcı sebep). Türkiye'de Lâik eğitim (Türkiye'de dinî eğitim hürriyeti, Lâik eğitim, Lâik eğitim sisteminin ihlalleri). Giyinim hürriyetinin tanzimi (Kıyafet devrimi, karakteri ve muhtevası, Münhasıran din adamlarına ait yasaklar ve ihlâlî, bütün vatandaşlara ait yasaklar ve ihlâlî). Unvan edinme ve buna ait faaliyetlerin icrası hürriyetinin tanzimi. Evlenme hürriyetinin tanzimi (Çok evliliğin önlenmesi, Dinî evlenmenin önlenmesi). *Netice*. Eserin sonuna zengin bir bibliyografya konmuştur.

SCHNEIDER, RENÉ - COHEN, GUSTAVE : *La Formation du Génie Moderne dans l'Art de l'Occident*. L'Evolution de l'Humanité, Albin Michel Paris XIII. + 491 sa.

Plâstik sanatlarla edebî sanatlarda Batıda modern dehânın teşekkülünü inceleyen bu eserde şunları okuyoruz : 14. ve 15. yüzyılların problemleri üstüne bir genel giriş. Toplumun ifadesi olarak edebiyat (14. - 15. yüzyıllar). *14. yüzyılda* : Şiirde öğretici ve burjuva zihniyetin gelişmesi. Toplumun aynası realist roman. Burjuva hicvi. Ahlâk öğretici edebiyat, Dinsel tiyatro ile lâik tiyatro. *15. yüzyılda* : Lirik şiir : ruhların tablosu. Roman ile hikâye : Örf ve âdetlerin tablosu. Dinsel tiyatro : İnançın tablosu. Lâik tiyatro : Burjuva toplumunun tablosu.

Plastik sanatlar : İtalya'nın payı. Trecento, Quattrocento. Mimarlıkta yenilikler. "İllusion" (hayal) sanatları : İlham. Heykelciliğin fetihleri. Quattrocento'nin Florans resmi. Başka "okul"ların başarıları. *Felemenğin payı* : Çevrenin uygunluğu. Mimarlık ve heykelcilik. Resim sanatının egemenliği. *Fransa'nın payı* : Ortaçağın

sonu. Gotik sanatın son safhaları. Mimarlığın başarıları. Resimde realizme (gerçekçilik). 15. yüzyılın sonu. *İspanya ile Portekiz, Almanya, İsviçre, İngiltere*.

Genel sonuç : Yeni bir dünyanın doğuşu.- Bibliyografya. Ek-Notlar. İndeks. Eserde metin-dışı 20 resim levhası vardır.

A seventeenth - Century View of European Libraries (LOMEIER's De Bibliothecis, Chapter X). Translated, with an Introduction and Notes, by John Warwick Montgomery. University of California Publications in Librarianship, Vol. 3. Berkeley and Los Angeles 1962. 181 sa.

Kütüphanecilik tarihi bakımından çok önemli olan bu eser, aslında 17. yüzyılda Lomeier tarafından Lâtince yazılmış, ve J. W. Montgomery tarafında İngilizceye çevrilmiştir. Montgomery, aynı zamanda, esere bir giriş ile türlü notlar eklemiştir. Burada İngilizceye çevirisi yapılan kitap, Hollanda asıllı olan Lomeier'in Kütüphaneler hakkındaki eserinin onuncu bölümü olup, başlığı : "Avrupa'nın en ünlü Kütüphaneleri"dir. Elimizdeki çevirinin bölümleri şunlardır : Montgomery'nin girişi, Avrupa'nın en ünlü Kütüphaneleri : İtalya, Sicilya, Almanya, Avusturya ve İsviçre, Felemenk (Hollanda), Fransa, İngiltere, Holstein, Danimarka, İsveç, Lehistan, Prusya, İspanya. — Notlar (Montgomery'nin). Seçilmiş eserlerden meydana gelen bibliyografya, bibliyografyaya ek ve İndeks.

ZAJACZKOWSKI, ANANIASZ : *Karaims in Poland (History, Language, Folklore, Science)*, Varşova, Lahi, Paris 1961. 114 sa.

Aslen Karaim Türklerinden olan Profesör Zajaczkowski'nin bu eseri, Lehistan'daki Karaimleri, tarih, dil, folklor, bilim açılarından incelemektedir. İngilizce yazılmış olan eserin bölümleri şunlardır : Karaimlerin menşei ve tarihleri (Etnogenesis). Karaimlerde İnanç. Karaimlerde Dil. Karaim'lerin antropolojisi ve etnografyası. Karaim yerleşmeleri ve demografya. Karaim bilgin ve yazarları. Ekler: Arabca, Türkçe, Lehçe türlü metinler. Eserde, ayrıca Karaimlerle ilgili metinlerin, kıyafetlerin vb. . . resimleri vardır. Sona, kısaltma listesi ile geniş bir Bibliyografya konmuştur.

SİDE MÜZESİNİN AÇILIŞI

1947'den beri Türk Tarih Kurumu adına üyelerinden Prof. Dr. Arif Müfit Mansel'in Başkanlığındaki bir heyet tarafından İstanbul Üniversitesi ve Millî Eğitim Bakanlığının yakın ilgi ve yardımlarıyla Side'de yapılmakta olan kazıların meydana çıkardığı eserler, bugün Side'yi birinci sınıf arkeoloji merkezi ve turistik bölge haline getirmiştir. Bize verilen bilgiye göre 1962'de Side'ye 22.000 yerli ve yabancı turist gelmiştir. Muhteşem tiyatrosu, agorası, mâbetleri, hamamları, evleri, çeşmeleri, heykelleri, kitabeleri ve direkli mermer yollarıyla eski Anadolu'nun bu önemli liman şehri şimdi de güzel bir müze kazanmıştır.

İstanbul'un kültürlü ve tarihsever bir ailesi, Yüksek Mühendis Ragıp Devres ve eşi Selma Devres, aile dostları olan Kazı Direktörü Ord. Prof. Dr. Arif Müfit Mansel'in ve Doç. Dr. Jale İnan'ın delâletleriyle Side'ye karşı büyük bir ilgi duymuşlar, bu ilgi git gide bir aşk haline gelmiştir. Sayın Devres'ler ilk önce tiyatronun temizlenmesi için her yıl bir para ayırdıkları gibi, agora'nın karşısında bulunan ve son yıllarda temizlenerek meydana çıkarılan antik hamamın onarımını ve buranın bir müze haline getirilmesini de üzerlerine almışlar, bütün masraflarını -ki bu 100.000 lira civarındadır- ödemek suretiyle bu işi başarmışlardır. Öyle sanıyoruz ki bu müze memleketimizde tarihî harabelerin ortasında, onun kendine mahsus havası içinde kurulmuş tek ve en güzel müzelerden biridir.

Müzenin açılışı 14 Ekim 1962 Pazar günü parlak bir törenle yapıldı. Daha önce çeşitli bilim kurumlarına ve kişilere dâvetnameler gönderilmiş bulunuyordu. Millî Eğitim Bakanı mazeretlerinden dolayı törene katılamamışlar, yerine Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü Rüstem Duyuran'ı göndermişlerdi. Türk Tarih Kurumu'nu da Kurum'un Genel Müdürü Uluğ İğdemir temsil ediyordu. İstanbul Holânda Tarih ve Arkeoloji Enstitüsünün Sayın Müdürü Prof. Cense eşleriyle birlikte törene katıldığı gibi, Antalya Valisi ve İkom'un toplantısı münasebetiyle Antalya'da bulunan Türkiye Müzelerinin Müdür ve Uzmanları da törene gelmiş bulunuyorlardı. Sayın Ragıp

Devres ailesinin bütün fertleri törende hazırıldılar. İstanbul'dan bazı tarihsever kişiler ve bu arada Teknik Üniversite Profesörlerinden Mustafa İnan'da törene katılmışlardı. Manavgat Kaymakam ve ilçenin Yüksek memurları burada idiler. İlçe ve Köy halkının büyük bir kısmı, kazıda çalışan köylüler tören yerini doldurmuş bulunuyorlardı. Side Kazı Heyetinin Başkanı Ord. Prof. Dr. Arif Müfit Mansel, yardımcısı Doçent Dr. Jale İnan ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji bölümünden Side kazısında çalışan öğrenciler misafirlerini ağırlamak için ellerinden geleni yapmışlardı. Side o gün bir bayram havası yaşıyordu.

Saat 15,30 'da Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü Rüstem Duyuran Millî Eğitim Bakanı adına töreni açtı ve Side Kazı Heyetiyle bu müzenin meydana gelmesini sağlayan Devres ailesini öven, eserin bilimsel ve turistik önemini belirten bir konuşma yaptı.

Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdüründen sonra Side Kazı Hey'eti Başkanı Ord. Prof. Dr. Arif Müfit Mansel, aşağıya aynen koyduğumuz geniş ve bilimsel konuşmasını yaptıktan sonra sözü Side Kazısı Başkan Yardımcısı Doçent Dr. Jale İnan'a bıraktı. Side kazılarına büyük emeği geçen ve bu müzenin yapımında da feragatle çalışmış olan Jale İnan, aşağıya koyduğumuz konuşmasıyla Müze binası hakkında geniş izahat verdi.

Dr. Jale İnan'dan sonra Antalya Valisine söz verildi. Antalya Valisi Manavgat Kaymakamlığından beri Side'ye karşı büyük bir ilgi duyduğunu, Vali olduktan sonra bu ilgiyi devam ettirdiğini, Side'ye böyle güzel bir eser kazandıranlara Antalya İli adına müteşekkir bulunduğunu söyledi.

Validen sonra Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü Uluğ İğdemir söz aldı ve bu tarihî günde mazeretinden dolayı bulunamayan Türk Tarih Kurumu Başkanı Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'nun bir mesaj gönderdiğini, Kendisine Türk Tarih Kurumu'nu bu törende temsil görevi verildiğini söyledi ve Prof. Şevket Aziz Kansu'nun şu mesajını okudu :

“Bilimsever vatandaşlarımızdan sayın Selma Devres ile Yüksek Mühendis Ragıp Devres'in bir kaç yıldan beri Side tiyatrosunun ve Side kazılarında meydan çıkan güzel eserleri sinesinde barındıran bu müzenin onarımı, restorasyonu için esirgemediği büyük ve unutulmaz yardımlarını, Müzenin bu mutlu açılış gününde, Türk Tarih

Kurumu adına takdir ve şükranla anıyoruz. Yıllardan beri Kurumumuz namına Side kazılarını yöneten değerli arkadaşımız Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'in bilimsel faaliyetlerini, Side'nin bilim ve turizm dünyasına açılmasında gösterdiği büyük gayretini de burada takdirle anmayı bir ödev sayıyoruz.

Side kazı heyetinde büyük emekleri geçmiş olan arkadaşlarımızı da saygı ile selâmler, bu olumlu eseri yaratanları kutlar, yeni Müzenin Antalya çevresine hayırlı olmasını dileriz."

Uluğ İğdemir'den sonra söz İstanbul Holanda Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Cense'ye verildi. Prof. Cense Türkçe olarak aşağıya koyduğumuz konuşmasını yaptıktan sonra sözü bu güzel eseri memlekete kazandırmış olan Sayın Yüksek Mühendis Ragıp Devres'e bıraktı. Ragıp Devres çok mütevazı bir ifade ile aşağıdaki konuşmasını yaptı. Uzun alkışlarla karşılanan bu konuşmadan sonra Müzenin kordelâsı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü Rüstem Duyuran tarafından kesilerek Müze dâvetlilere açıldı. İç ve dış resimlerini bu sayımızda göreceğiniz Müze gerçekten güzel ve değerli bir eserdir. Bu eseri memleketimize kazandıranlara şükranlarımız sonsuzdur.

Ord. Prof. Dr. ARIF MÜFİD MANSEL'İN KONUŞMASI

Bugün burada mesut bir hâdisenin tes'idi, sayın Y. Müh. Ragıp Devres ve refikaları Selma Devres'in tâmir ve restore eyledikleri antik hamam binasının içinde vücade getirdiğimiz müzenin açılış töreni münasebetiyle toplanmış bulunuyoruz. Bu törene katılmak ve bugünkü sevincimizi bizimle paylaşmak üzere buraya kadar gelmek zahmetinde bulunmuş olan sayın zevata, başta Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü, Türk Tarih Kurumu, Antalya Vilâyeti ve Manavgat Kazası erkânı ve Antalya'da ICOM toplantılarına katılan müze müdürleri olmak üzere, kazı heyeti adına hoş geldiniz der, teşekkürlerimi sunarım.

Sayın dinleyicilerim; herhalde hepiniz biliyorsunuz ki Side'de 15 senedenberi arkeolojik araştırmalar ve kazılar yapmaktayız. Türklerle ilgili büyük tarih problemlerini ortaya koymak, bilhassa Anadolu tarihini ilk defa olarak en eski devirlerden zamanımıza kadar bir bütün halinde ele almak ve incelemek üzere Atatürk tarafından kurulmuş olan Türk Tarih Kurumu'nun inisiyativ, irşadı ve sağladığı

tahsisatla 1947 senesinde Side'de kazılara başladık. Kısa bir süre içinde elde edilen bilimsel sonuçların önemi kendini gösterdiğinden ve bilim dünyasının dikkat nazarını çektiğinden her sene bir az daha fazla-
laşan tahsisat ve araçlarla bugüne kadar muntazaman eylül ve ekim aylarında bu kazıları devam ettirdik. 1954'te Antalya'da yapılan Üniversite haftasında, antik çağda "Pamphylia" olarak gösterilen Antalya'nın düzlük bölgesinin tarih ve arkeoloji bakımından önemini takdir eden ve o zamanlar Rektör olarak İstanbul Üniversitesinin başında bulunan sayın Prof. Fâhir Yeniçay'ın inisiyativ ve müzahe-
retiyile Antalya'da hükmî şahsiyeti haiz ve başlı başına bir bütçeye sahip "Antalya Bölgesi Arkeoloji Araştırmaları İstasyonu"nun kurul-
ması ve Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğünün türlü ihti-
yaçlarımızı karşılamakta büyük bir anlayış göstermesi sayesinde araş-
tırmalar ve kazılarımızı her sene büyüyen ve gelişen bir ölçüde yü-
rütme imkânı hasıl oldu.

Bu suretle Eski Çağın önemli liman şehirlerinden olan Side'nin şehir plânını, başlıca resmî yapı ve anıtlarını meydana çıkardık. Eski Çağ tarihçilerinin bu şehre dair verdikleri kuru bilgilerin yanında gözle görülen, elle tutulan ve tarihi bir masal olmaktan kurtaran arkeolojik eserler ve yazıtların bize açıkladıkları birçok hususlar sa-
yesinde şehrin geçmiş zamanlardaki hayatı ve kültürü hakkında canlı bir fikir elde etmeğe muvaffak olduk, bu kültür ve bilhassa sanatın Roma İmparatorluğu zamanında, en çok M. s. 2 nci yüzyılda ve 3 ncü yüzyılın ilk yarısında en yüksek seviyesine ulaşmış olduğunu müşa-
hede ettik. Nitekim bugün buraya gelirken önünden geçtiğiniz di-
rekli caddeler, meydanlar, başta tiyatro olmak üzere başlıca yapılar ve anıtlar hep bu devre aittir. Yalnız bu vesileyle hemen şunu da söyleyelim ki Anadolu'yu o devirde Roma İmparatorluğu'nun sadece bir parçası saymak yanlış bir hareket olur. Çünkü gerek Roma hâ-
kimiyeti zamanında, gerek daha eski devirlerde Anadolu'nun sadece kendisini istilâ etmiş olan büyük devletlerin siyasal ve kültürel etkisi altında kalan bir ülke olmayıp medeniyet ve bilhassa sanat alanında sahip olduğu binlerce senelik bir gelenek sayesinde, bu devletlerin sanatını beslemiş pek eski ve verimli bir kaynak olduğu, Roma İmpa-
ratorluk devrinde de Roma sanatından pek az şey almasına karşılık ona pek çok şey verdiği bugün bilim dünyasınca günden güne daha fazla benimsenen bir gerçek haline gelmiş bulunmaktadır. Bugün bu şehirdeki herhangi bir anıta yahut bir heykele Romalı demek-

tedir. Bu ancak tarih bakımından doğru olabilir, yani o eserin Roma hâkimiyeti devrinden olduğunu ifade edebilir. Bir taraftan şehrin taşıdığı "Side" adının bir Yunan yahut Roma adı olmayıp öz Anadolu adı olduğu, bu şehirde Hellenizm devri içerlerine kadar yerli bir dil ve yazı kullanıldığı, diğer taraftan bu şehre Yunanlı kolonistlerin az sayıda geldikleri, Romalılar zamanında da burada sadece eyalet vâlisi ve maiyyetindeki memurların oturduğu göz önünde bulundurulacak olursa, Side'nin Anadolu'lular tarafından kurulduğu, anıtlarının da yine onlar tarafından meydana getirildiği anlaşılır. Hiç zannetmemelidir ki bugün azamet ve heybetleriyle bizleri hayrette bırakan anıtlar Roma devletinin buralara akıttığı paralar sayesinde vücut bulmuştur. Roma devrinde eyalet şehirleri yalnız dış siyasetlerinde Roma'ya tâbidirler, fakat bunlar iç idarelerinde tamamiyle muhtardırlar. O devirde pek zengin olmıyan ve türlü ihtiyaçları karşılamak mecburiyetinde bulunan şehir bütçeleri şehrin imârına yetmediğinden, büyük yapılar ve tesisler öz Anadolu çocukları olan şehrin zenginleri tarafından yapılmış, tanrılara, imparatora ve şehre armağan edilmiştir. İthaf yazıtları bu hususu açıkça göstermektedir. İşte arkeoloji alanında öz Anadolu unsurlarının ortaya konması ve Anadolu sanatının Roma sanatına olan üstünlüğünün gereği gibi anlaşılabilmesi için bu şehirlerin bilimsel metodlarla kazılmasını ve araştırılmasını millî bir ödev addettiğimizdendir ki buralarda bunca emek ve para sarfiyle çalışmalarımıza devam ediyoruz.

Fakat her arkeolojik kazı birtakım bilimsel ve idarî problemler ortaya koymakta, bu problemlerin çözülebilmesi için bazı şartların gerçekleşmesi gerekmektedir. Bir hâfir sadece eski eserleri meydana çıkarmakla yetinmemek, bunların korunması için bazı tedbirler almak zorundadır. Çünkü şu gerçeği unutmamalıdır ki, toprak ana eski eserlerin en iyi koruyucusudur. Bunlar bir kerre yer yüzüne çıkarıldıktan sonra bina ve anıtları tâmir ve restore etmek, menkul eserleri de havanın tesirlerinden mahfuz kapalı mekânlarda korumak gerekir. Side şehrinde de her sene çıkan menkul eserleri, bunları buldukları çevreden uzaklaştırmaksızın, emin bir yerde toplamak ve teşhir etmek hâfirleri devamlı olarak düşündüren, hattâ bazan uykularını kaçırın bir problem olmuştu. İlk zamanlar köyün güneyinde Halkevi olarak inşasına başlanmış, fakat çok büyük ölçüde tutulduğundan dolayı bitmemiş olarak kalmış bir binanın orta kısmını örtmek suretiyle bir depo vücade getirdik ve bulduğumuz eserleri buraya yer-

leştirdik. Fakat zamanla deponun içi tamamiyle doldu; eserler dışarıya taşmağa ve binanın önündeki plâtfomu ve hattâ avluyu istilâya başladı. Bu durum karşısında yeni tedbirler düşünmek zorunda kaldık. Kazılarımıza karşı ötedenberi büyük ilgi göstermiş, çok sınırlı para ve araçlarla çalışmamıza rağmen bir hayli eser keşfetmiş ve bazı önemli sonuçlar elde etmiş olduğumuzu takdir ederek bizlerden her türlü maddî ve mânevî yardımlarını esirgememiş olan Y. Müh. Ragıp Devres ve refikaları Selma Devres bu sıkışık zamanımızda imdadımıza yetiştiler. Şehrin merkezinde yer alan, kemer ve kubbeleri yıkılmış olmakla beraber kalın duvarları ayakta duran geç antik devre ait hamam binasının tâmir ve restorasyon işini, bütün masraflar kendilerine ait olmak üzere, üzerlerine aldılar ve bugün açılışını kutladığımız müze binasını vücade getirdiler (1959-1961). Binanın restorasyonu ve müzenin tertip ve tanzimi hakkında çalışma arkadaşım Doç. Dr. Jale İnan gerekli izahatı verecektir. Yalnız hemen şunu söyleyeyim ki bu hususta “Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu”nun tesbit ettiği esaslar ve bize verdiği direktifler aynen tatbik edilmiştir. Burada diğer bir hususu tebarüz ettirmeği vazife telâkki ediyorum ki o da bu tâmir ve restorasyon işinin sayın Devres ailesi tarafından sadece muayyen bir miktar para hibe edilmesi, yahut bu işin bir müteahhide ihalesi şeklinde olmayıp, bizzat bay Ragıp Devres’in nezareti altında yapılmış olmasıdır. Kendisi büyük bir enerji, gayret, merak ve hattâ titizlikle bu işlere, bazan kış aylarında da çalışmak suretiyle, nezaret etmiş, bu alanda yetişmiş mütehassıs elemanlara yeter derecede sahip olmamakla beraber, muvafâk olmuş nazariyle bakabileceğimiz bu eseri vücade getirerek Side şehrine, Antalya Vilâyetine ve daha genel olarak ilim ve irfan dünyasına hediye etmiştir. Bu suretle kendilerinin Türk kültür tarihinde yeni bir çığır açmış olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü bildiğime göre Türkiye’de ilk defa olarak devlet hazinesine yük olmaksızın şahsî bir para ile bir müze yapılmıştır ki, bu hususu sayın Devres’lerin yurdumuzda kökleri pek eski devirlere dayanan vakfetme âdetini canlandırmış olduğu şeklinde de ifade edebilirim.

Side’de, yazıtlardan öğrendiğimize göre, M. s. 3. yüzyılın ilk yarısında Lollianos Bryonianos ve Quirinia Patra adında bir karı koca yaşıyordu. Adından öz Anadolulu olduğu anlaşılan Bryonianos zamanla harap olan suyollarını tâmir ettirmiş, böylece şehrin tekrar bol suya kavuşmasını sağlamıştı. Bu cömertçe harekete teşekkür ma-

kamında Sidelî'ler Bryonianos'a "ktistes" yani "kurucu" yahut "bâni" ünvanını vermişler, şehrin her mahallesinde bu karı kocaya altın yıldızlı tunç heykeller dikmişlerdi. Biz maalesef sayın Ragıp Devres ve refikasına bu kabil heykeller dikebilecek kudrette değiliz. Yalnız giriş salonunun kapısı üzerinde, yapılan işin büyüklüğü ile hiç de mütenasip olmıyan küçük bir madalyon ve kısa bir kitabe yer almış bulunmaktadır. Fakat bundan başka kendilerine kalblerimizin derinlerinden gelen en samimî teşekkürlerimizi sunmakla yalnız kazı heyetinin değil, fakat bu törene şeref veren muhterem zevatın hislerine tercüman olduğuma inanıyorum. Bu işin tahakkuku için her türlü yardım ve kolaylığı göstermiş olan ve o zamanlar vali olarak Antalya vilâyetinin başında bulunan sayın Niyazi Akı ve halefi sayın Turgut Kılıçer'e teşekkürlerimizi sunmağı bir borç biliyoruz.

Sayın dinleyicilerim, Side'de kazı mahsulünü içine alan bir müze vücade getirilmiş ve Side kazısı artık sonuna yaklaşmış olmakla beraber işlerimiz henüz bitmiş değildir. Side'de meydana çıkarılan mimarlık eserlerinin aydınlatıcısı ve tamamlayıcısı ve her şeyden önce bir bilim yuvası ve araştırma merkezi olan bu müzeyi canlı bir organizmaya benzetebiliriz. Bu bakımdan her canlı organizma gibi bu müze de zamanla değişmeğe ve gelişmeğe mahkûmdur. Bundan dolayı Side müzesini bir millî anıt olarak sevmek ve benimsemek, onun daima zenginleşmesini ve mükemmelleşmesini sağlamak bizlere ve bizlerden sonra gelecek nesillere düşen bir ödevdir.

Biraz önce kuruluşundan bahsettiğim Antalya Arkeoloji Araştırmaları İstasyonu kendisine sadece bir şehrin değil, bütün Pamphylia bölgesinin araştırılmasını, bu suretle yalnız Eski Çağa ait değil, fakat zamanımıza kadar gelen Antalya bölgesinin kültür ve sanatının incelenerek ortaya konmasını, bununla da ülkelerin kalkınmasında önemli bir faktör olduğu bugün artık tebeyyün etmiş olan turizmin gelişmesine yardımda bulunmağı kendine gaye edinmiş bulunmaktadır. Bu programı bizler ne dereceye kadar tahakkuk ettirebileceğiz, bunu tabii şimdiden kesin olarak söylemeğe imkân yoktur. Fakat bu bölgedeki çalışmalarımıza büyük mahrumiyetler içinde ancak birkaç bin liralık tahsisat ve sekiz-on kürek ve kazma ile başladığımızı hatırlayacak ve bugün resmî ve şahsî yardımlar sayesinde sahip olduğumuz imkânlar ve bunlarla başarılan işleri göz önünde bulunduracak olursak, zannederim ki geleceğe ümid dolu nazarlarla bakabiliriz. Biz bu kadarını yaptık. Ümid edelim ki bizden sonra gelecek nesiller

başlanılan işi devam ettirsinler ve varlıklı yurttaşlarımız sayın Devres'leri örnek alarak yurt içinde müzeler ve ona benzer kültür müesseseleri vücuda getirsinler. Bu temennilerimle sözlerime son verir, hepinizi saygıyla selâmlarım.

Doç. Dr. JALE İNAN'IN KONUŞMASI

Sayın misafirlerimiz

Sizlere içinde bulunduğumuz bu yapının tarihinden, restorasyonundan, ve müze olarak tanziminden kısaca bahsetmek istiyorum.

Sütunlu cadde üzerinde, agora'nın karşısında ve tiyatronun yakınında bulunan bu bina, şehirin en mutena yerlerinden birini işgal etmektedir.

Tarihi 5. yüzyıla inen hamam binası asırlar boyunca bazı tadilat ve tamirata maruz kalmıştır. Bunların izlerini, birbirini örten duvar kaplamalarında, zemindeki çeşitli yerlerden alınarak kaplama taşı olarak kullanılan kitabe levhalarında ve diğer mimârî aksamda görmek mümkündür.

Binanın müze olarak kullanılmasına karar verildikten sonra, restore plânları yapılarak Anıtlar Yüksek Kuruluna sunuldu. Kurulun tasdikinden sonra işe başlandı. Binanın restorasyonu modern prensiplere uygun olarak yapıldı. Antik binanın şekil ve havasına sadık kalındı, ilâve ve tamir edilen kısımlar gizlenmeden açık olarak gösterildi.

Bu binanın bir hamam olduğu 1950 senesinde yapılan bir iki sondaj nesticesi tesbit edilmişti. O zaman binanın içine girmek pek zor bir işti. Yıkılan tonoz ve duvar enkazı, binanın içini tamamen doldurmuş ve moloz üzerinde ağaçlar, çalılar bitmişti. İlk zamanlar sütunlu caddeye bakan büyük salonun restoresi düşünülmüştü. Bu salonun duvarları hemen hemen tam bir durumda zamanımıza kadar gelmişti. İçine iskele kurmak için kolaylık maksadı ile beton tonoz döküldükten sonra salonun içi hafredildi. Kazı neticesi bu salonun eserlerin teşhirine pek müsait olmadığı görüldü. Çünkü üç duvarın önünde beş havuz meydana çıktı. Bu salona açılan yuvarlak kuvveli salon da ancak pek az parçanın teşhirine müsait olduğu için, üçüncü bir salonun restore edilmesine lüzum görüldü. Binanın duvarlarının yıkık kısımları tâmir edildi, bu kısımlar çimento harcı ve yapı şekli ile antik

duvarlardan farklıdır. Tonozlar betonarme olarak yapıldı. Antik devirde bu tonozlar tuğla ve harç ile örülmüş üzerleri ise sıvanmıştı. Bugün hacımların atmosferi ve şekli bakımından antik yapıdan farklı değildir. Yuvarlak kubbeli salonda da, kubbenin düşmüş taşlarından bulunabilenler yerlerine konuldu, eksik kısmı betonla örtüldü. İlk salonun zemininde bulunan ısıtmaya mahsus tuğla ayakların mühim bir kısmı ayakta kalmıştı eksikleri de tâmir edildi. Binanın mukavemetini sağlamak için içten ve dıştan derzler yapıldı. Antik mermer kaplama ve pervazlardan bir kısmı da orijinal yerlerine konuldu. Bu salonun su künkleri, tevzi tesisleri de muhafaza edildi. Havuzları ve bütün tesisleri ile hamam karakterini taşıyan bu salon bir müze halindedir. Bu karakterine hâlel getirmemek için burada fazla eser teşhirinden çekinildi. Ve gene salonun havasını rencide etmemek için küçük eserlerin teşhirine mahsus çerçevesiz tamamen camdan vitrinler tercih edildi.¹ Esas müze salonu ise üçüncü salondur. Işık şartları da müsait olan bu salonda Side kazılarında bulunan heykeltraşlık eserleri teşhir edilmektedir. Kubbeli salon dört nişi ile tanzimini kendi tâyin ediyordu. Nişlerinin içine birer heykel konuldu. Bu salon antik hamamın diğer bir büyük salonuna açılmaktadır. Yalnız duvarları ve zemini tâmir edilen bu sonuncu salon açık hava müzesi haline getirilmiş olup müzemizin avlusunu teşkil etmektedir.

Sideliler şehirin hayrına çalışanların heykelini dikerler ve kaidesine bir şeref kitabesi yazarlardı. Biz de bu geleneğe sadık kalarak avludan ilk girilen yuvarlak kubbeli salona Devres'lerin şeref levhasını koyduk ve böylelikle kendilerine şükranlarımızı sunmak istedik.

HOLANDA TARİH VE ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRÜ

Prof. Dr. A. A. CENSE'NİN KONUŞMASI

Side Müzesi açılış töreni için gönderilen dâvetiyeye ve şahsıma gösterilen dostluğa teşekkür ederek sözlerime başlamak isterim. Bu mutlu törene iştirak Holanda Arkeoloji Enstitüsü için bir şeref, şahsım ve eşim için de büyük bir bahtiyarlıktır.

Senelerdir kıymetli çalışmaları ile Side'nin değerli eserlerini tekrar ihya eden Prof. Mansel ve meslekdaşlarını, bu kerre buraya kazandırdıkları bu müze binası için de ayrıca tebrik ederim. Prof.

¹ Vitrinlerden biri Sayın Nejat Eczacıbaşı tarafından müzemize armağan edilmiştir. Kendisine teşekkürü bir borç biliriz.

Mansel ve doçent Jale İnan'ın çalışmaları ile ilim ışığına çıkan Side eserleri, bu müzede toplanacak, korunacak ve meraklılar için tetkik imkânı sağlayacaktır.

Side'nin, arkeoloji muhibbi bir mühendis ailesinin alâkasını uyandırmış olması, büyük bir saadettir.

Bu alâkanın canlı bir delilini şimdi karşımızda görmekteyiz.

Sayın Bay Devres! Siz, eski bir hamam binasından, âdeta sihirli bir yaratışla, böyle fevkalâde bir teşhir binası yaratmış bulunuyorsunuz. Sizi ve arkeolojiye duyduğu büyük alâkası ile bu çalışmalarınızı daima destekliyen Bayan Devres'i bu binanın meydana gelmesinde gösterdiğiniz her türlü yardımdan dolayı tebrik ederim.

Bu gün Türkiye arkeolojisi için mutlu bir gündür.

Holanda Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü üyeleri ve Holanda'daki idare Heyeti de bu sevinci paylaşmaktadırlar.

Bu eserin arkeologlar kadar Antalya halkı ve ili için de faydalı olacağına inanarak, binanın hayırlı olmasını temenni ederim.

YÜKSEK MÜHENDİS RAGİP DEVRES'İN KONUŞMASI

Sayın dâvetliler,

Muhterem hatiplerin benim ve eşim için söyledikleri takdir ve iltifat dolu cümlelerden çok mütehassis oldum. Şimdi büyük bir heyecan içinde kendilerine şükran hislerimizi arz için huzuruza gelirken, göstermiş olduğunuz candan tezahürat, heyecanımı bir kat daha arttırdı. Bütün kalbimle teşekkür ederim; var olunuz.

Mazhar olduğumuz bunca teveccüh ve iltifat, hakikaten lâyük olduğumuzun kat kat üstündedir. Esasen yaptığımız bu hizmet, üzerinde kabartma profillerimiz bulunan bir taşla intikal ettirilmekle mükemmelen mükâfatlandırılmış bulunuyoruz. Bu tarzın eski Side geleneğine uygun olması da bizi ayrıca sevindirmiş ve bahtiyar etmiştir.

Muhterem dâvetliler; bu müzenin açılmasında en büyük şeref sayın Ordinaryüs Profesör Arif Müfit Mansel ile sayın Doçent Doktor Jale İnan'a aittir. Ve asıl teşekkürle lâyük olanlar da kendileridir. Senelerdenberi büyük bir dikkatle ve vukuf ile kazıları idare ederek bunca güzel eseri meydana çıkarmasalar, bugün Side'de bir müze tesisi bittabi mevzuubahis olamazdı.

Kendilerini bu hafriyatın başında ilk defa 1954 yılında gördüm. Her türlü mahrumiyet içinde, cüz'i bir tahsisat ile ve nasıl bir feragatle çalıştıklarını gören bir insanın yardım hissi duymaması mümkün değildi.

O tarihlerde bulunan eserleri mutlaka ve müstacelen muhafaza altına almak icap ediyordu. Bulunan heykel o akşam depoya nakletilmez veya başka bir şekilde korunmazsa, gece burnu ve kulakları kırılıyordu. O zaman bizleri çok müteessir eden bu haletiruhiye, memnuniyetle arzedeyim ki, son senelerde kalmamıştır. Bilâkis gerek Side'liler ve gerek civar köylüler bu güzel san'at eserlerini sevmekte ve muhafazasına gayret etmektedirler.

Sözlerimi bitirirken, bu binanın inşaatında başından sonuna kadar bulunan Hasan, İbrahim ve Re'fet ustalar başta olmak üzere çalışan bütün usta ve işçilerin mesaisini teşekkürle anmayı ve inşaatın devamı müddetince bize hiçbir yardımı esirgememiş olan eski valimiz sayın Niyazi Akı ile, valimiz sayın Turgut Kılıçer'e teşekkürlerimizi sunmayı bir vazife bilirim ve hürmetle huzurunuzdan ayrılıyorum efendim.

*

ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN I. ÖLÜM YIL DÖNÜMÜ

Türk Tarih Kurumu'nun değerli Başkanı büyük devlet ve fikir adamı Şemseddin Günaltay'ın ölümünün I. yıl dönümü olan 19 Ekim 1962'de Türk Tarih Kurumu üyeleri Kurum Başkanı Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'nun Başkanlığında kabrini ziyaret ederek bir çelenk koymuşlar ve saygı duruşunda bulunmuşlardır. Bu ziyarete ait bir kaç resmi bu sayımıza koymuş bulunuyoruz.

Side'nin güneyden kuzeye doğru panoraması: tiyatro, agora, Müze.

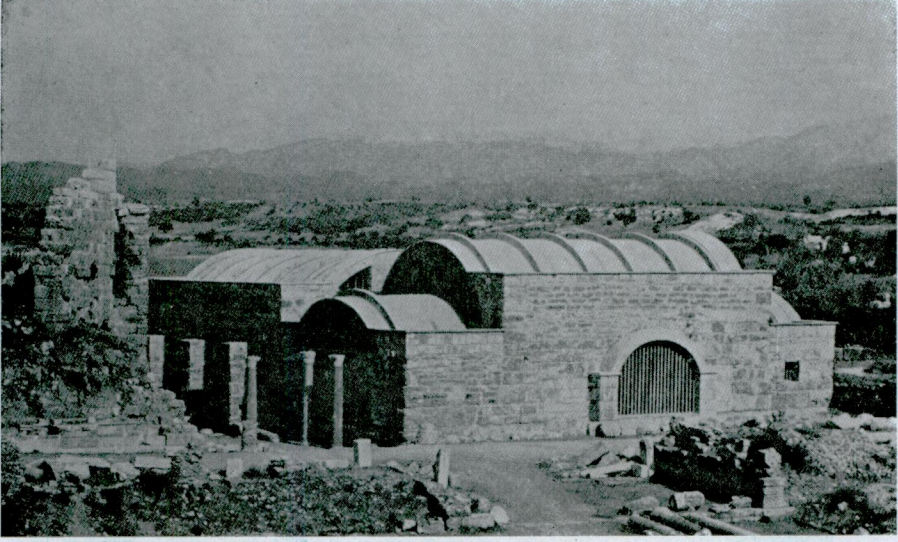

Haberler

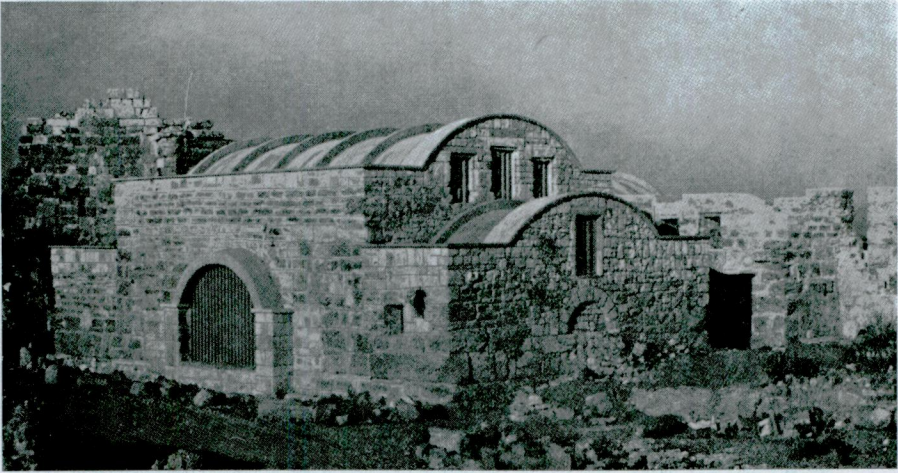

Tiyatrodan Agora'ya ve Müzeye bakış.

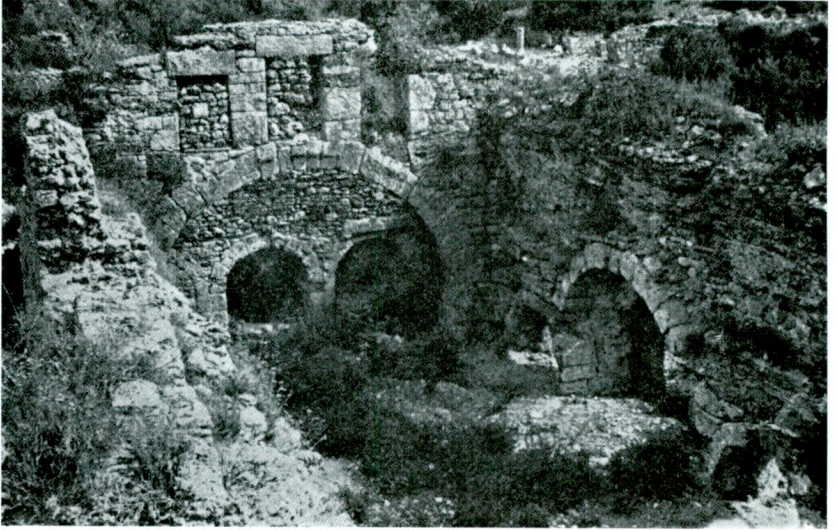
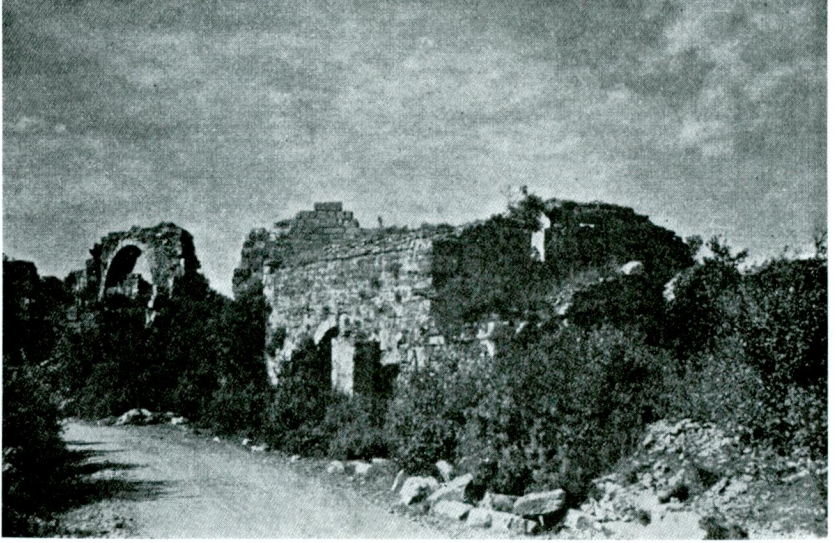
Müzenin yakından görünüşü.

Müzenin kuzey yanı.

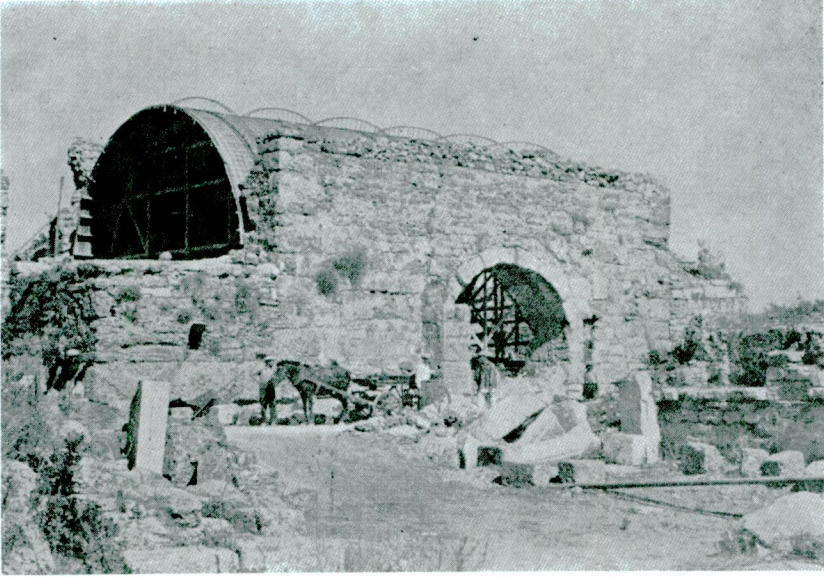

Haberler

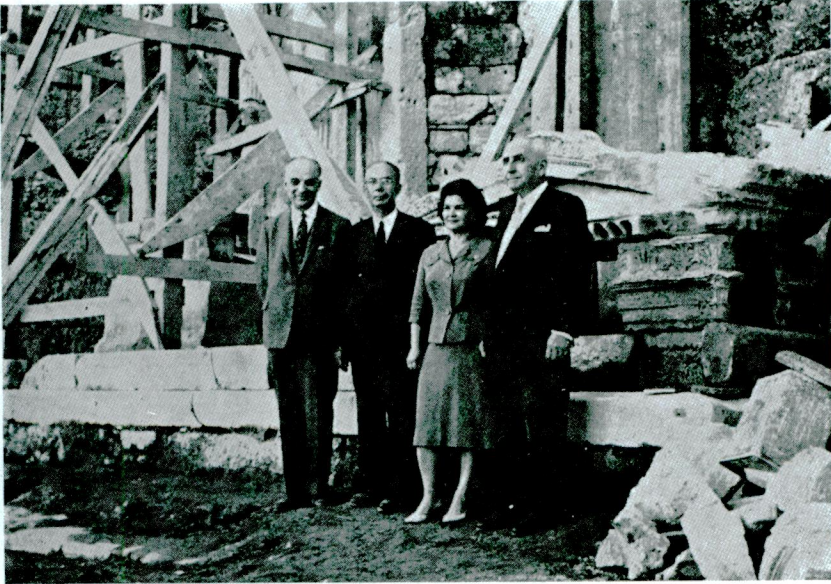

Müze binası onarılmadan önce.

Müze onarılrken.

Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü Uluğ İğdemir Side Müzesinin yaratıcıları ile bir arada: sağdan sola doğru, Ragıp Devres, Jale İnan, Arif Müfit Mansel.

Devres'ler müzede bir heykelin önünde.

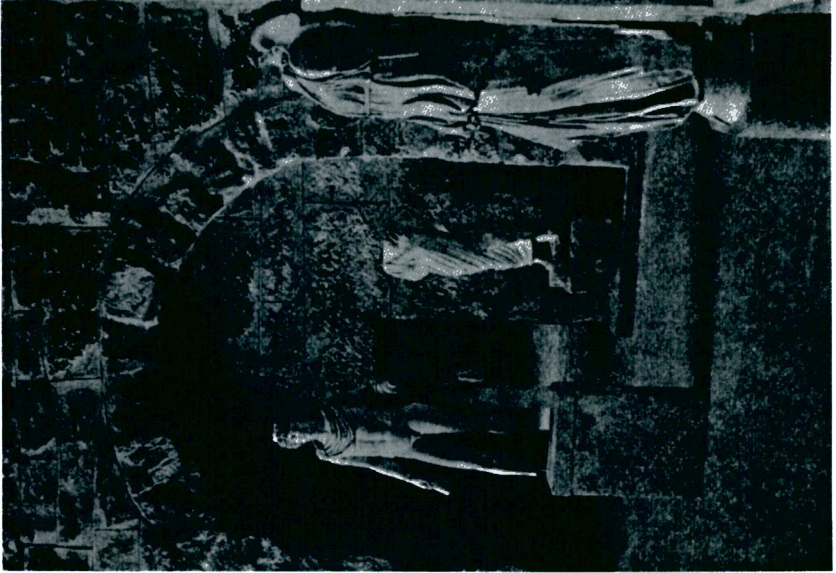
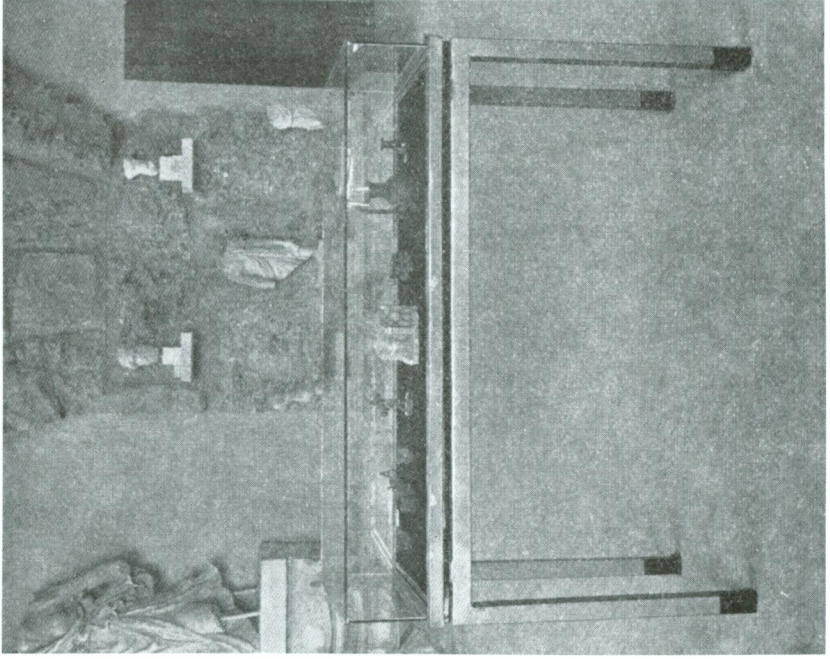
Açılış töreninde Ragıp Devres konuşuyor.

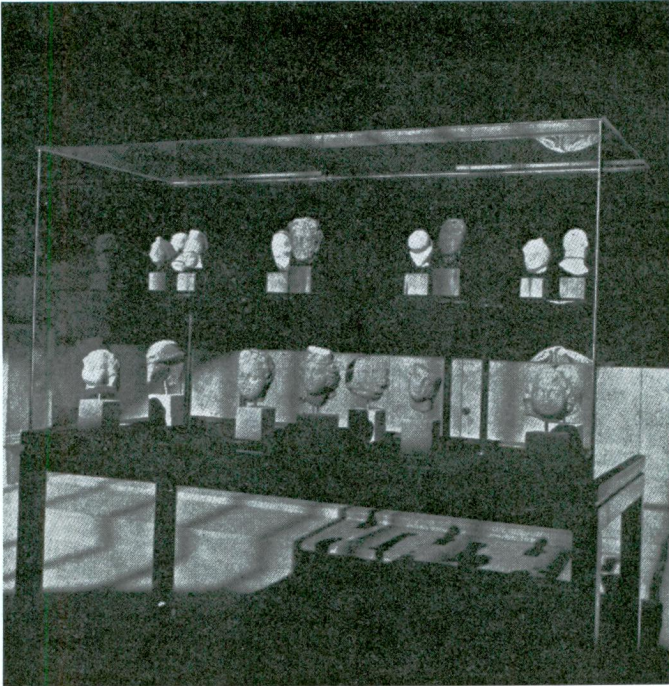
Müzenin içine Devres'ler için konmuş olan plak.

Haberler

Müzenin içinden görünüşler.

Havuzlu sal n ve vitrinler.

Haberler

Havuzlu salonun kuzey yanı.

Müzedeki heykel ve heykel başlarından üçü.

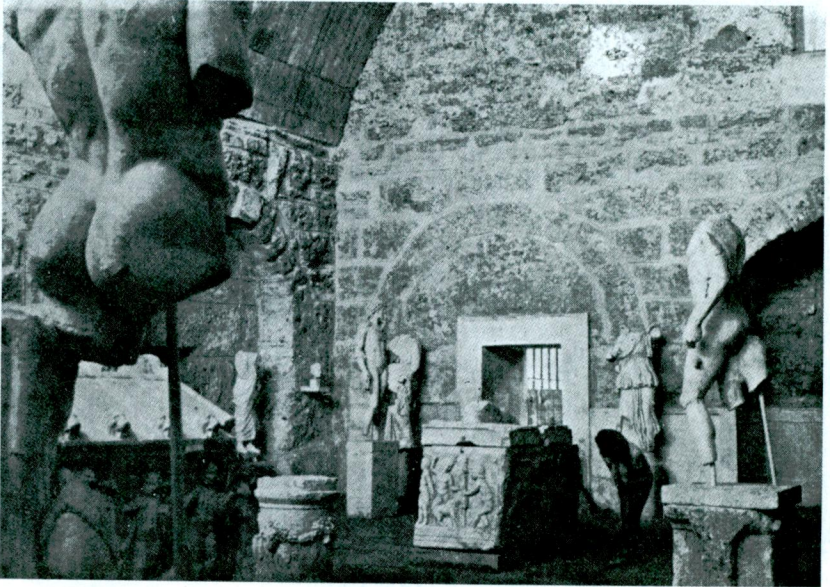

Müzeden başka görünüşler.

Haberler

Müzedede bir ziyaretçi.

Türk Tarih Kurumu Başkan ve üyeleri Şemseddin Günaltay'ın mezarı başında.

TÜRK TARİH KURUMU'NUN YILLIK KONFERANSLARI

Türk Tarih Kurumu, 1963 yılından başlamak üzere yıllık seri halinde konferanslar düzenlemek kararındadır. Bu konferanslardan ilki Türk Tarih Kurumu'nun Kurucusu ve Koruyucu Başkanı K. Atatürk'ün Kutsal adına atanmıştır ve onun 25. ölüm yıl dönümü olan 1963 yılının Ocak ayında başlayacaktır. Bundan sonraki konferanslar Kurumun rahmetli Başkanları Yusuf Akçura, Halil Ethem Eldem ve Şemseddin Günaltay adlarına olacaktır. Bu serilerde verilecek konferansların, bu konferansların mânevi Koruyucusu sayılan Başkanlarımızın kişilikleri ile ilgili olması şart değildir. Türk Tarih Kurumu'nun çalışma alanına giren bilimsel konular özellikle bu serilerde yer alacaktır. Atatürk yıllık konferansları 4 Ocak 1963'de başlayacak ve her cuma günü saat 17'30 da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesindeki Türk Tarih Kurumu toplantı salonunda verilecektir. Yalnız Ord. Prof. Arif Müfid Mansel'in konferansı 27 Nisan 1963 Cumartesi günü saat 10 da olacaktır.

ATATÜRK YILLIK KONFERANSLARI

- 4 Ocak 1963 Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu : *Konferansların açılışı.*
- 4 Ocak 1963 Prof. Dr. Âfet İnan : *Atatürk'ün vatandaşlık hak ve vazifeleri üzerindeki düşünceleri.*
- 11 Ocak 1963 Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal : *Eti San'atı.*
- 18 Ocak 1963 Yakup Kadri Karaosmanoğlu : *Atatürk'ün İnsanlığı.*
- 25 Ocak 1963 Prof. Dr. Melâhat Özgü : *Atatürk'ün Edebiyat ve san'at görüşü.*
- 1 Şubat 1963 Ord. Prof. Dr. Sedat Alp : *Eski Anadolu yazısının menşeleri.*
- 8 Şubat 1963 Faik Reşit Unat : *Atatürk'ün öğrenim hayatı ve yetiştiği devrin millî eğitim sistemi.*

- 15 Şubat 1963 Dr. Hâmit Koşay : *Pulur ve Güzelova araştırmaları.*
- 22 Şubat 1963 Prof. Dr. Hâmit Sadi Selen : *Ankara'nın Başkent oluşu.*
- 1 Mart 1963 Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver : *Türk el ince san'atları tarihi.*
- 8 Mart 1963 Tahsin Öz : *Türk dokumacılığı ve Selçuklular devrine ait bazı kumaşlar.*
- 15 Mart 1963 Prof. Dr. Bahadır Alkım : *İslâhiye bölgesinde Türk Tarih Kurumu adına 1955 - 1962 yılları arasında yapılan tariht ve arkeolojik araştırmalar.*
- 22 Mart 1963 Prof. Dr. Nimet Özgüç : *Anadolu arkeolojisinde Kültepe'nin yeri.*
- 29 Mart 1963 Prof. Dr. Halil İnalçık : *Atatürk ve Türkiye'nin modernleşmesi.*
- 5 Nisan 1963 Prof. Dr. Suat Sinanoğlu : *Atatürk Devrimlerinin evrensel değeri*
- 12 Nisan 1963 Prof. Nusret Hızır : *Tabiat Bilimi ve Tarih.*
- 19 Nisan 1963 Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu : *Trakya'da Prehistorik araştırmalar.*
- 27 Nisan 1963 Ord. Prof. Dr. Arif Müfit Mansel : *Pamphylia C.tesi (saat 10) şehirleri surları ve şehir kapıları.*
- 3 Mayıs 1963 Prof. Dr. Kemal Balkan : *Patnos kazıları ve ilk sonuçları.*
- 10 Mayıs 1963 Cevat Dursunoğlu : *Erzurum kongresi sırasında Atatürk'ün fikirleri.*
- 17 Mayıs 1963 Prof. Dr. Halet Çambel : *Anadolu prehistoryasında bugünkü bazı ana problemler.*

TÜRK TARİH KURUMU ATATÜRK YILLIK KONFERANSLARINI AÇIŞ KONUŞMASI

ORD. PROF. DR. ŞEVKET AZİZ KANSU

Türk Tarih Kurumu Başkanı

Bilim Kurumlarının amacı kalıplaşmaktan, doğmalaşmaktan uzaklaşmak, düşüncenin, araştırmanın gerçek kadar hayat için olduğunu gözden kaçırmamaktır.

Türk Tarih Kurumu son 30 yıllık süre içinde akademik şahsiyetini her bakımdan ispat etmiştir. Yayınları, kazıları, kongreleri ve araştırmalarının dünya bilim çevresinde uyandırdığı ilgi bu durumun en canlı belgesidir.

Kurumumuz akademik çalışmalarına şimdi iki yönden hız vermek kararındadır. Böylece bir taraftan *Türk Tarih Kurumu yıllık konferanslarını*, diğer taraftan da *Türk Tarih Kurumu Kolektiflerini* düzenleyeceğiz. Sunduğumuz programda işaret ettiğimiz gibi yıllık konferanslarımızın ilki Türk Tarih Kurumu'nun Kurucu Başkanı Kemal Atatürk'ün kutsal adına atanmıştır. Diğer yıllık konferanslarımızın mânevî başkanları rahmetli Yusuf Akçura, Halil Ethem Eldem, Şemseddin Günaltay olacaktırlar. 4 Ocak 1963 yâni bu günden 17 Mayıs 1963 tarihine kadar 5 aylık bir süre içinde verilecek Atatürk Yıllık Konferanslarının birincisi üyelerimizden Sayın Prof. Dr. Âfet İnan'ın bir az sonra dinleyeceğimiz *Atatürk'ün Vatandaşlık hak ve vazifeleri üzerindeki düşünceleri* konusunda olacaktır.

Şimdi müsaade ederseniz "*Tarih faktörü olarak Kemal Atatürk*" hakkında bir konuşma ile konferanslarımızı açıyorum :

TARİH FAKTÖRÜ OLARAK KEMAL ATATÜRK

Bir toplumun bir kuşaktan öteki kuşağa uğradığı değişiklikleri hangi "sebepler" izah edebilirler? İnsan bu soru karşısında genel olarak tarihsel evrimin ve büyük adamların rollerini ilk ve ön plânda görüyor. Şu halde bu değişikliklerin izahında bir taraftan en geniş anlamında sosyal-tarihsel faktörlerin diğer taraftan bio-psikolojik faktörlerin yâni insanın etkilerini kabul edeceğiz.

Müteveffa Profesör Eugène Pittard (Cenevre), Atatürk'ün vefatından sonra 1939'da yayınladığı bir yazısında "Adını yazdığım adam gerçek bir devlet yaratıcısı olmuştur. Devlet kuranların Panteonunda O lâyük olduğu yeri alacaktır.

1911 yılından itibaren Türkiye tarihini şöylece bilmek bile, Atatürk tarafından yapılmış olan değişikliklerin, derinlik, genişlik ve etkisini anlamak için kâfidir." der ve dil reformu, türklerin tarih öncesi ve tarihsel kaynakları, Anadolu'nun eski taş devrinden zamanımıza kadar gelen mazisi hakkında yapılan araştırmalara karşı Atatürk'ün göstermiş olduğu ilgi ve himayeyi hayranlıkla kaydeder.¹

Öte yandan Profesör G. Jaeschke (Münster) 1961 ekim ayında toplanan VI ıncı Türk Tarih kongresinde okuduğu "*Türkiye Cumhuriyeti Kurucusu Atatürk*" adını taşıyan tebliğinde :

"29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilânı yalnız bütün dünya için değil, aynı zamanda bir çok Türkler için de beklenmedik, şaşırtıcı bir büyük olay olmuştur. Büyük Millet Meclisi; 23 Nisan 1920'de açılışından beri "Hilâfet ve saltanatın kurtarılması"ndan ibaret olan gayesi için çarpıştığını ve Sultan VI. Vahdettin'e bir çok vesilelerle "sadakat" ini açıkladığına göre, *Jean Deny*, Mustafa Kemal'in gerçekten başlangıçtan beri Cumhuriyetin kurulmasını düşünüp düşünmediğini kendi kendine sormuştur. Atatürk'ün şahsiyetinde, "millî sır olarak" ruhunda sakladığı ile dışarıya karşı açıkladıkları arasında bir ayırım yapmak gerektiğini sanıyorum. Başka deyimle, düşünceleriyle sözlerini ayırmak gerekmektedir. Atatürk şüphesiz, Türk halkındaki padişahlığa olan bağlılığı ve halkı Cumhuriyet idaresi ülküsüne kazanmak için uzun bir eğitim çabasına lüzum olduğunu biliyordu. Bunun için, o çok dikkatli ilerliyor ve halka ancak her vakit anılabileceği kadarını söylüyordu. "Hâkimiyet milletindir" ilkesini "Teşkilâtı Esasiye Kanunu"nda (20.1.1921) kabul ettirebilmek için bütün bir yıl uğraştı durdu. Bundan sonra da, "hâkimiyeti şahsiye... 16 Mart 1920 den itibaren... tarihe muntakildir" (1/2.XI.1922 kararı) diyebilmek için iki koca yıl geçmiştir. En nihayet, 29.X.1923'te" hâkimiyet bilâ kaydu şart milletindir" ilkesinin "şekli hükümet cumhuriyettir"den başka bir mânaya gele-

¹ Eugène Pittard, un chef d'Etat animateur de l'Anthropologie et de la Préhistoire : Kemal Atatürk. Revue Anthropologique, T. 43 Nos 1-2-1939 Paris pp : 1-12.

miyeceği mantıkî kararına varılabilmıştır. “Hilâfet, hükümet ve cumhuriyet mâna ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan” bu gelişmenin bir sonucu olarak hilâfet de 3.III.1924’te kaldırılmış idi. Atatürk şüphesiz, bütün bu gelişmeyi önceden düşünmüş ve tasarlamıştır. Çünkü O, Erzurum kongresi sırasında, *Mazhar Müfit (Kansu)*’nun: “Cumhuriyete mi gidiyoruz?” sorusuna: “Bunda şüphe mi var?” cevabını vermiş idi.”² demektedir.

Böylece Profesör Jaeschke konumuzla çok yakından ilgili, çok önemli tarihsel bir olayı ifade etmiş olmaktadır.

Atatürk’ün liderliğinde Türk ulusunun başardığı istiklâl savaşı ve onu takiben cumhuriyetin ilânı, *radikal batılılaşma* gibi Türk cemiyetinin maruz kaldığı derin değişikliklerin bio-psikolojik âmili olarak Atatürk’ü görüyoruz. Atatürk, Türk cemiyetinin moral birliğini kurmuştur.

Halbuki bu gerçeğe rağmen zamanımızın tanınmış bir tarihçisi olan Arnold J. Toynbee, şöyle yazıyor :

“Zamanımızda Hitler elinden geldiği kadar kitaplar yaktırdı. Çağdaşı Mustafa Kemal Atatürk çok daha tesirli bir vasıta bulmuştur.... O kitapları yakmak yerine alfabeyi değiştirmekle yetindi.” Aynı tarihçi geleneksel artistik bir tekniği bırakmanın medeniyetin bir nevi zevali sonucu olduğu yargısına vararak “Türkler tarafından son zamanlarda arap harflerinin lâtin harfleri lehine bırakılması”nın aynı suretle izah olunabileceğine kanidir.³ Esasen Osmanlı türkleri ve müesseseleri hakkında da sakat yargılara sahip olan bu tarihcinin tarihsel gerçek tarafında olduğunu kabul etmeğe imkân yoktur.

Atatürk Türk tarih görüşü diyeceğimiz tarih tezi ve Türk dil reformu ile türklerin moral birliğini kuran büyük adam olarak tarihe mal olmuştur. Çünkü onun aşıladığı çok dinamik, çok insanî tarih bilinci, türklerin tarihsel olduğu kadar tarih öncesi kaynaklardan zamanımıza kadar gelen büyük tarihini, kuşaktan kuşağa bağlantı kurmağa yönelmiştir.

² Jaeschke G (Münster) - Türkiye Cumhuriyeti Kurucusu Atatürk. VI. Türk Tarih Kongresi (20 - 26 Ekim 1961 - Ankara) Bildiri özetleri s : 75. Gerçekten ben rahmetli Mazhar Müfit Kansu’dan bu tarihî konuşmayı çok yıllar önce daha etraflı bir şekilde dinlemiştim. (Ş. A. Kansu)

³ Arnold J. Toynbee, L’Histoire, un essai d’interprétation. Traduction : Elisabeth Julia N. F. R. Gallimard. 1951 Paris s. 566 - 567. ve Tablo V. S. 617.

O halde Atatürk o mutlu büyük adamlardandır ki bir reformcu, Türk toplumunun sosyal-tarihsel evriminin bir mayalanma âmilî olarak, cemiyetin, ulusun müesseselerine etki yapan aktüel sebeplere tesirle yetinmemiş, aynı zamanda ulusunun tarihine de sevgi ve saygı ile eğilerek tesirlerimizden artık uzak kalan sebeplerin mahsulü olan “mazi”yi tarihsel dinamik bir şuurla (bir nevi tarihsel projeksiyon ameliyesi ile) bu günümüze tesir edebilecek duruma sokmuştur. Başka bir deyimle, Atatürk -bize göre- tarihi böylece bir fikir-kuvvet olarak Türk ulusunun hizmetine sokmuştur.

Daha açıklamak gerekirse diyeceğim ki O, bir devlet yaratıcısı ve Başkanı olarak tabiatıyla “bugünkü Sebep”lere müessir oldu. Aynı zamanda Türk cemiyetinin mazisi ile olan bağlantısını da “tarih”i bir fikir-kuvvet olarak kullanmakla başardı. Ruhlarımızda ikilik değil, birlik yaratmağa çalıştı. Onun, tarihimizi yalnız Osmanlı veya Selçuklu devri tarihi ile değil, çok çok daha gerilere giderek dünya tarihi çerçevesi içinde mütalâaya teşvik etmesi bu tesirin insanî “humaine” şümülünü ve kudretini de ifade eder.

Atatürk, tarihî misyonuna başladığı andan itibaren doğup büyüdüğü, canını fedaya hazır olduğu Türk vatani, Türk ulusu için “tarih yapıcı” olarak bir “fikir - kuvvet” haline inkılâp etmiştir.

Her “insan” her “ana” uygun gelmez, bu bakımdan devri, çevresi ile bağdaşmazlıklar, uyuşmazlıklar mevcut olabilir denir. Bu yargı büyük adamlar için de doğrudur. Kemal Atatürk’e bu yargıyı uyguladığımız zaman Türk ulusunun mutluluğu Atatürk gibi bir evladının zamanında meydana çıkmış olması değil midir?

Sözlerimi bitirirken sizlere bildirmek istediğim bir nokta var : Atatürk yıllık konferanslarımızın başladığı bugün Kurumumuzun kurucularından ve eski başkanlarından Sayın Hasan Cemil Çambel’i aramızda görmek bizim için bir şeref ve mutluluk olacaktır. Sayın Çambel davetimize, hastalığı sebebiyle, üzülerak gelememiştir. Göndermiş olduğu mesajını arkadaşım Uluğ İğdemir şimdi okuyacaktır. Bugün hayatta bulunan yegâne eski başkanlarımızdan Sayın Hasan Cemil Çambel’in Kurum’un kuruluşunda İçişleri Bakanlığına verilen 15 Nisan 1931 tarihli kuruluş dilekçesinde Yönetim Kurulu veznedar üyesi olarak imzası bulunmaktadır. 8 Nisan 1932’de Kurum’un asbaşkanlığına, 23 Mart 1935’de Yusuf Akçura’nın vefatı üzerine başkanlığa seçilmiştir.

17 Ocak 1941'de sağlık durumundan dolayı başkanlıktan çekilmiş ve yerine Şemseddin Günaltay seçilmiştir. Hasan Cemil Çambel, Türk Tarihinin Anahatları eseriyle, 4 ciltlik lise tarihlerinin yazı kurulunda çalışmış ve Ege havzasının eski tarihini yazmıştır.

1937 II. Türk Tarih Kongresi ile, sergisinin hazırlanmasında insanüstü çalışması ile kongre ve serginin başarısını sağlamıştır.

Tarafımıza Temmuz 1962'de gönderdiği bir mektubunda :

“Büyük Atatürk millî ve insanî ideal kaynağı olarak yarattığı ve ezeli irade ve dehası ile koruyup ebediyete mazhar ettiği Türk Tarih Kurumu” diyen idealist Atatürkçüyü selâmlıyor esenlik dileyorum. Hepinize saygılarımı sunarım.

Sayın Şevket Aziz Kansu,
Ordinaryüs Prof.
Türk Tarih Kurumu Başkanı

Kurum Genel Müdürü Bay Uluğ İğdemir'le birlikte beni evimde yoklamak nezaket ve şefkatini göstermenizden çok mütehassis oldum ve Kurum'un konferans serileriyle yeni faaliyet tasavvur ve kararını içden ciddî takdir ve iftihar ile karşıladım. Aynı zamanda bu nâçiz arkadaşınız için bir kokteyl partisi yapmak, muhterem ve kıymetli Kurum arkadaşlarımızla tanışmamı sağlamak istediğinizi bildirdiniz. Hakkımdaki bu çok asil ve necip tasavvura candan şükranlarımı bir kere daha arz ederim. Fakat ben evden çıkamıyacak derecede hasta olduğumdan özür dilemiş ve beni af etmenizi arzetmiştim. Beni mânen minnettar eden bu büyük şereften duyduğum sevinç ve teselliye size ve Kurum arkadaşlarıma tekrar arz eder ve Atatürk'ün büyük eseri olan Türk Tarih Kurumu'nun büyük çapta millî, insanî ve medenî faaliyetleriyle ölünceye kadar iftihar edeceğimi temin ederim.

HASAN CEMİL ÇAMBEL

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXVII

No. 105

Janvier 1963

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 8